

НАИМ КАРИМОВ

**ОЙБЕК
ВА
ЗАРИФА**

Муҳаббат ва садоқат достони

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2005

83,3(54) Ўзбек адабиёти

Улуғ сиймолар фақат ўларининг порлоқ ижодлари билагина эмас, балки ажойиб инсоний фазилатлари, руҳий ва маънавий ҳаётлари, севги ва муҳаббат, гўзаллик, эзгулик сингари абадий қадриятларга муносабатлари билан ҳам авлодлар учун ҳамиша намуна бўлиб хизмат қиладилар.

Хассос шоир, забардаст носир, мутафаккир олим Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ўзбек халқининг ана шундай улуғ фарзандларидан биридир.

Биз Ойбек номини тилга олганимизда, унинг муҳаббат туйғулари билан йўғрилган шеърларида таринум этилган, узоқ давом этган хасталик йилларида шоир қалбининг малҳами, илҳом париси ва том маънода суянч тоғи бўлган Зарифа Саидносирова ҳам беихтиёр ёдимизга келади.

Ойбек ва Зарифа... Бу икки буюк инсоннинг муҳаббат ва садоқат тарихи улар ҳаёт пайтидаёқ эл-юртга дoston бўлган. Қанчадан-қанча замондошлар уларга ҳавас ва ҳасад қилган, фарзандларининг эса бу икки ажойиб инсонларга ўхшашлари учун уларни Ойбек ва Зарифа номлари билан атаган эдилар.

Бугун Ойбек ва Зарифанинги Йўлчи ва Гулнор, Отабек ва Кумуш муҳаббатларини эслатувчи севги ва вафо дostonи ҳамон халқимиз орасида яшаб, гўзал афсона сифатида авлоддан-авлодга ўтиб бормоқда.

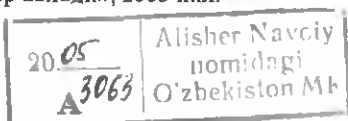
«Янги аср авлоди» нашриёти Ойбек таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан таниқли адабиётшунос олим Наим Каримовнинг нашр этилаётган ушбу асарини Сиз, азиз ёшлар, қизиқиб ўқийсиз ва бу улуғ инсонлар муҳаббатидан ибрат оласиз, деб умид қилади.

Масъул муҳаррир Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон Халқ шоири

10 31295
292

ISBN 5-633-01732-3

© Наим Каримов. «Ойбек ва Зарифа».
«Янги аср авлоди», 2005 йил.

МУҚАДДИМА

Шоирлар ва ёзувчилар бизга фақат ёруғ томони билан назар ташлаб, иккинчи, сирли томонини бир умрга яширган ойга ўхшайдилар. Биз ойнанинг тун қўйнидаги олтинранг шуғлаларини кўриб, юксак туйғуларга бериламиз-у, аммо унинг қоронғи тарафида нималар кечяётганидан беҳабар қоламиз. Худди шунингдек, шоир ва ёзувчиларнинг сўлим асарлари орқали бизга таниш бўлган ижодий ҳаёти қалбимизга олам-олам қувонч багишлайди-ю, аммо уларнинг ижоддан, илҳом огушидан четда кечган ҳаёти биз учун, ойнанинг қоронғи тарафидек, нотаниш хилқат бўлиб қолади.

Аммо бу хилқат ҳаммани қизиқтиради. Ижодкорларнинг шахсий ҳаёти, рафиқаси, фарзандлари ҳақидаги маълумотларга ташна китобхонлар оз эмас. Шунинг учун ҳам баъзан бирор шоир ёхуд ёзувчининг шахсий ҳаётига багишланган бадий асар, хотира, жилла бўлмаса, мақола пайдо бўлганида, китобхонлар уммони мавжланиб, тўлқинланиб, долгаланиб кетади.

Ҳар бир ёзувчи ҳақида ёзиш, унинг шахсий ҳаёти пардасини кўтариш шарт эмас. Қачонки кўтарилган парда ортида Сизни гўзал асарлари каби мафтун эта биладиган, Сизга ибрат бўла оладиган шахсий ҳаёт бўлса, шундагина бу ҳаёт саҳифаларини варақлаш мумкин.

Ёзувчи қанчалик улуғ бўлса, унинг шахсий ҳаёти ҳам шунчалик ибратомиз бўлади. Ва бу ибратомуз ҳаёт саҳифаларини китобхондан яшириш ёхуд тасвир этишидан қочиб жавоҳир тўла сандиқни беҳудуд ҳаёт денгизининг тубида сақлаш билан баробар.

Улуғ ёзувчилар фақат олис асрлар бағрида яшаган эмаслар. Бизга замондош бўлган ёзувчилар орасида ҳам улуғ сиймолар бўлган. Шулардан бири менинг севдигим, ўзбек халқининг валломат фарзанди Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбекдир.

Бу улуғ ёзувчининг 1940 йилдан кейинги ҳаёти Тошкентнинг Ийиқлар шаҳарчасида жойлашган ва ҳозир И.Тазиддинов номи билан аталган кўчанинг 29-уйида кечган. Ана шу хонадондан хийла нарида, ҳаммиша барҳаёт қолувчи бошқа бир шоир — Миртемир истиқомат қилган. Унинг уйига И.Тазиддинов кўчаси орқали ҳам, Уста Ширин хиёбони орқали ҳам бориш мумкин. Кейинги кўча билан бориш эса анча қулай. Лекин Миртемир ўз хонадонига Ойбек яшаган кўча орқали боришни севарди. У энгил машинада ёки

тиёда борадимиз, улуғ адиб яшаган уйга яқинлашимиз билан бизга билдирмаган ҳолда бошидаги папоғи ёхуд шляпасини олиб, бу улуғ ва муқаддас маскан ёнидан бир қўлини кўксига қўйиб, таъзим билан ўтар эди. У Ойбекнинг улуғ инсон эканлигини бошқа қаламкаш дўстларига қараганда яхши билган.

Ойбек ҳаёт кезларидаёқ у ҳақида афсоналар тўқилган. Афсоналар эса ўз давридан илгарилаб кетган кишилар атрофида тугилади. Шу маънода Ойбек, пир деб билгани Алишер Навоий сингари, кейинги асрлар ва авлодларга ҳам замондош бўлиб қолади.

Ойбек ҳақида кўп сўзлаш мумкин. Аммо бу рисоладан мурод унинг вафодор рафиқаси Зарифа Саидносирова билан муносабатларини ёритиш, ана шу инсоний муносабатда намоён бўлган икки улкан инсон қалбидаги эзгулик ва гўзаллик гулларига Сиз, муҳтарам китобхоннинг эътиборини қаратишдир. Шояд бу гуллар сизнинг қалбингизга, ҳаётингизга баҳор ифориини олиб кирса...

ВИСОЛ ҚЎШИҒИ

Бундан икки-уч йил муқаддам Ойбек яшаган даргоҳга бориб қолсангиз, адибнинг мис ҳайкали узра мунгли қўшиғини айтиб турган мажнунтолга кўзингиз тушган бўларди. Жамалак сочлари Ойбекнинг елкасини силаб, сўнг унинг қўлларидан юзиб, ерга яқинлашган бу мажнунтол бир пайтлар икки танадан иборат бўлган. Икки мажнунтол навдаси ёнма-ён ўсиб, йиллар ўтиши билан бир-бирига кўникиб, яқинлашиб, бир-бирига инсонлардек кўнгил қўйиб, қучоқ очганлар-у, бир вужудга айланиб, яшай бошлаганлар. Бир вақтлар уларнинг икки тана, икки ниҳол бўлганлари ҳеч бир сезилмасди. Бу икки тананинг қайси бири Ойбек, қайси бири Зарифа опанинг тимсоли эканлиги номаълум эди. Биз бу мажнунтол мисолида Тақдир ҳазратларининг изни билан бир-бирини бир умрга топган ва абадий қовушган икки гўзал сиймони кўз олдимизга келтирар эдик. Мажнунтол эса улар севгиси, улар муштарақ тақдирининг ажойиб бир тимсоли бўлиб гавдаланар эди, ўшанда.

Дастлаб Ойбек, сўнг 1986 йилда Зарифа опа ҳаётдан кўз юмушлари билан бу мажнунтолнинг жамалак сочлари тўкилиб, баданидан ҳаёт суви қоча бошлади. Кўп ўтмай, у ҳам кўз юмди.

Бугун Ойбек ҳайкали узра бошқа мажнунтол яшил сочларини ёйиб турибди.

Аммо ўша мажнунтол Ойбек билан Зарифа опанинг рамзий образи сифатида ҳамон бизнинг хотирамизда яшаб келади.

...20-йиллардаги Тошкент. Янги шаҳар билан Эски шаҳарни боғловчи Шайхонтоҳур кўчасининг Хадрага яқин, ҳозир Ҳамза театри жойлашган манзилида, театр билан кўҳна дорихона биносининг ўртасидаги кўчадан тепаликка қараб кўтарилганда, Говқуш номли маҳалла бўларди. 1905 йилнинг қиш чилласида ана шу маҳалланинг тор ва эгри кўчаларидан биридаги кўримсизгина уйда Муса Тошмуҳаммад ўгли Ойбек ҳазратлари дунёга келди. Унинг болалик ва ўсмирлик кезлари шу ерда ўтди.

Ҳозир Навоий номи билан аталган шоҳкўчанинг Хадрадан Шайхонтоҳурга қадар бўлган бўлаги Ойбек болалигининг шоҳидидир. Дастлаб Балаанд масжид яқинидаги Оқ масжид атрофида жойлашган эски мактабда таълим олган Муса Октябрь тўнтаришидан сўнг Хадрада очилган илк совет мактабида таҳсил кўрди. Сўнг 1921-1925 йилларда Навоий номидаги таълим-тарбия техникумида ўқишни давом эттирди.

Зарифа Саидносир қизи эса 1908 йилда Туркистон шаҳрида, Аҳмад Яссавийнинг машҳур мақбараси жойлашган ердан бир оз бериди таваллуд топди. Унинг отаси Туркистоннинг машҳур бойларидан бири бўлиб, тижорат ишлари билан Москва, Петербург, Нижний Новгород, Тошкент каби шаҳарларга тез-тез бориб турар эди. Ўз даврининг йирик маърифатпарварларидан бири бўлган Саидносир Миржалил ўғли Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Чўлпон, Ҳамза сингари фозил кишилар билан дўстона муносабатда бўлган. Ҳамзанинг «Пушти гул» ва бошқа бир неча тўпламлари унинг сармоясига ҳисобига нашр этилган. Қўқонда қувғинликка учраган ва кейинги ҳаёти хавф остида қолган Ҳамза Саидносир Миржалил ўғлининг Туркистондаги уйдан паноҳ топган. Илм-маърифат ва маданиятнинг қадрига етган, ўзи ҳам замонасининг тараққийпарвар кишиларидан бўлган Саидносир Миржалил ўғли фарзандларини ҳам ҳар томонлама билимдон ва маданиятли қилишни оталик бурчи деб билган.

Саидносир Миржалил ўғлининг уйида дутор ва танбурдан ташқари, скрипка, гитара, мандолина сингари чолғу асбоблари ҳам бўлиб, меҳмонлар фақат маишат билангина шуғулланмай, бу асбобларни чалган созанда ва хонандалар ижросида ўзбек классик ва халқ куйларини тинглаганлар. Ўқтин-ўқтин татар маърифатпарварлари ҳам бу қутлуғ хонадонда меҳмон бўлиб, татарча ва русча кўшиқларни хиргойи қилганлар.

Ҳамза Саидносир Миржалил ўғлига фарзанд қатори эди. У ҳаётининг энг хавфли кунларини Туркистонда кечирар экан, Саидносирбой унинг ҳеч нарсага муҳтож бўлмаслиги учун барча чораларни кўрди. Ўзи Қўқонда бўлишига қарамай, Ҳамзанинг Туркистонда бемалол яшаши ва ишлаши учун барча шарт-шароитларни яратиб берди. Айни пайтда Ҳамзанинг ўз уйида вақтинча истиқомат қилишидан фойдаланиб, фарзандларининг таълим-тарбиясини қўқонлик шоирга топширди. Шу тарзда Зарифа опаси Зулфия ва синглиси Шарифа билан Ҳамза кўлида таҳсил кўра бошлади.

Биринчи дарс жуда антиқа ўтди. Ҳамза бир варақ қоғозга мактаб билан боғлиқ бир неча сўзларни ёзиб, Зарифага берди. Зарифа бу қоғоздаги сўзлар ўрнини ўзгартириб ва зарур қофияларни топиб, тўрт қатор шеър ёзиши керак эди. Қизалоқ бир неча дақиқа ичида Ҳамза топширигини бажариб, унга қуйидаги тўртлик ёзилган қоғозни узатди:

*Мактаб — бизнинг жойимиз,
Олтин-қумуш сойимиз.
Агар илм ўқисак,
Бутун дунё — ойимиз.*

Бу — Зарифанинг Ҳамза ёрдамида «ижод қилган» дастлабки «шеър» эди.

Шеъринг сабоқдан кейин Ҳамза қизларга мусиқадан дарс берди. Зарифа танбур, скрипка ва мандолинада чалишни ўрганди. Гарчанд мусиқий туйғу бўлмагани сабабли у катта натижаларга эришмаган бўлса-да, келажакда унинг маданиятли киши бўлиб етишишида мусиқа билан танишуви беиз кетмади. Хуллас, Зарифа Туркистондек олис жойда яшаганлигига қарамай, ҳар томонлама камол топиб ўса бошлади.

20-йилларнинг бошларида Саидносир Миржалил ўғли ўз юмушлари билан Тошкентга бориб, у ерда узоқ қолиб кетди. Бу даврда Тошкентнинг илмий ва маданий марказга айланиб бораётганидан хабар топган Зарифа ўша ерга бориб ўқишни орзу қилди. У дадасига узундан-узун хат ёзиб, агар уни Тошкентга ўқишга олиб бормаса, ёлғиз ўзи кетажagini айтиб, гинахонлик қилди. Саидносир Миржалил ўғли бу мактубдан таъсирландими ёхуд ўзи ҳам шу ниятда бўлган эдими, ҳар қалай, тез кунда эрка қизини чақиртириб олди.

Шу йилларда Тошкентнинг Пушкин кўчасида жойлашган «Пистолошчи» мактаби ниҳоятда машҳур бўлиб, унда ўзига тўқ оилаларнинг фарзандлари таҳсил олар эдилар. Шаҳарнинг энг намунали мактабларидан бири бўлган бу ўқув юртида тартиб-интизом ғоят қаттиқ бўлган. Унда тарбия кўрган ўқувчилар вақтнинг қадрига етувчи, ғайратли, тиришқоқ, билимдон кишилар бўлиб етишишлари мумкин эди. Зарифа шу мактабнинг 6-синфида ўқий бошлаганида, унда бирорта ўзбек ўқувчиси бўлмаган. Ундан бир синф кейин эса икки ўзбек бола таҳсил кўра бошлади.

Буларнинг бири — Восе исмли йигит кейинчалик Ленинграддаги олий ўқув юрларида ўқиб юрганида, кўздан ғойиб бўлди. Унинг кейинги тақдири номаълум. Иккинчи йигитча эса Абдулла Муродхўжаев бўлиб, у узоқ йиллар мобайнида Ўзбекистон маориф вазири лавозимида халққа астойдил хизмат қилди.

Зарифа бир неча йил мобайнида ана шу мактабда билим олди, ўзининг ўқишга, ишга, меҳнатга бахшида этилган ҳаётининг маънавий мезонларини шу ерда топди.

«Пистололши» мактабидаги асосий фанлар рус тилида олиб борилган. Шу сабабли Зарифа ўзбек тили ва адабиётидан беҳабар ўсиши ҳеч гап эмас эди. Ўз ҳаёти мазмунини маърифатпарварликда кўрган, фарзандларининг умуман илғор маданиятли кишилар эмас, балки ўзбек халқининг тили, адабиёти ва тарихини яхши билган илғор маданиятли кишилар бўлиб вояга етишишларини орзу қилган ота бу ҳол билан мураса қила олмас эди. Шунинг учун у Зарифани рус мактабидан ажратиб олмагани ҳолда, ўзбек маданияти бобидаги билимлари кемтик бўлиб қолмаслиги учун Навоий номидаги таълим-тарбия техникумига ҳам берди. Шундай қилиб, ушоққина қиз «Пистололши» мактабидаги дарслари бошланишидан олдин ўзбек тили, адабиёти ва тарихдан сабоқ олиш учун техникумга — билим юртига қараб югурадиган бўлди.

Техникум мудирини Шоҳид Эсон Туркияда таҳсил кўрган тошкентлик зиёлилардан бўлиб, бошқа маслакдош дўстлари қатори, Саидносир Миржалил ўғлини ғоят ҳурмат қилар эди. Таниқли маърифатпарварнинг фарзандларига дарс бериш унинг учун фахрли эди. Бунинг устига, шу вақтга қадар бирорта ўзбек қизи билим юрти бўсағасига қадам қўймаган. Шунинг учун ҳам у талабаларни залга тўплаб, уларга тантанали овоз билан бундай деди:

— Болаларим! Ҳурматли Саидносир оғамиз ўз қизлари Зарифа ва Шарифани сизлар билан бирга билим олиш учун бизнинг билим юртимизга олиб келдилар. Бу биз учун катта ва унутилмас воқеа. Энди ўзбек қизлари ҳам илмли бўлиб, жумҳуриятимизнинг илғор кишилари сафидан ўрин оладилар. Буни сиз тўғри тушунинг. Ўзаро сўзлашганда, нотўғри фикрга борманг. Ота-оналарингизга ҳам бўлар-бўлмас гапларни айтиб, уларда қизларнинг ўқишларига нисбатан ноўрин фикр ва туйғулар қўзғатманг. Худо хоҳласа, бу икки қиздан кейин бошқа ўзбек қизлари ҳам билим юртимизга келиб, илм-фандан баҳраманд бўлишади.

Чиндан ҳам, кўп ўтмай, шоир ва драматург Фулом Зафарийнинг қизлари ҳам билим юртида ўқий бошладилар. Аммо ўзбек диёрида йигитлар билан бирга бир синфда ўтириб ўқишни Саидносир Миржалил ўғлининг қизлари бошлаб берди.

Билим юрти уч тайёрлов ва уч асос синфлардан ташкил топган эди. 1923 йилнинг кузида Зарифа 1 ва 2-асос синфларда фақат тарих, фалсафа ва адабиёт фанларини ўргана бошлади, Шарифа эса 2-тайёрлов синфига қабул қилинди.

Зарифа бошқа қизларга, ҳатто ўз сингилларига қараганда ҳам ҳаддан зиёд меҳнаткаш, чайир, ҳориш нималигини билмайдиган олов қиз эди. Икки йил ўқигач, Шарифа ҳам, Сиддиқа билан Ҳожар ҳам билим юртини тугатмай, ташлаб кетдилар. Зарифа эса бу икки ўқув масканида таҳсил олиш билан бирга, ўқишдан кейин Баланд масжиддаги мусиқа билим юртига қатнаб, танбур ва пианинодан сабоқ олди, ҳафтада икки-уч марта Пионерлар саройининг расм студиясидаги машғулотларга қатнаб, тасвирий санъат билан ҳам шуғулланди.

Бундай нодир фазилатларга эга қизнинг билим юртида пайдо бўлиши ажойиб воқеа эди. Эсон афандигина эмас, унинг ҳамкасби, туркиялик Иброҳим афанди ҳам, табиат фанидан ўзбек тилида дарс ўтувчи рус муаллими Степанов ҳам Зарифага оталик меҳри билан қарадилар. Степанов Зарифани кўриши биланоқ: «Юр, қизим, менинг дарсимни ҳам эшит», деб илтимос қиладиган, Зарифа ҳам унинг дарсларига беихтиёр қатнайдиган бўлди. Нафақат талабалар, балки муаллимлар ҳам истеъдодли қиз атрофида гирдикапалак бўла бошладилар.

Тақдир тақозоси билан Ойбек ва Зарифа ана шундай ғаройиб йўллар орқали бир-бирлари сари яқинлашиб келмоқда эдилар.

Ойбек, тўғрироғи, Муса мансуб бўлган синфда ўн икки бола ўқирди: Маҳмуд Ҳакимов, Абдураҳим Шамсиев, Олтой Салоҳиддинов, Миркарим Осим, Саидвали Шарафиддинов, Ҳомил Ёқубов, Муқсид Қориев, Темучин, Азиз Мақсудов, Ғалча лақабли бола, Маннон ва ниҳоят, бизнинг қаҳрамонимиз Муса Тошмуҳамедов. Бу йигитчаларнинг бўйлари чўзилган, мўйловлари ниш ура бошлаган эди, ўшанда. Зарифа уларнинг синфига киришга ботинмас, аммо Степановнинг таклифини қабул қилмасликни одобсизлик деб билгани учун ўн икки йигит ва бир қиз ўқтин-ўқтин бир синфда бир-бирларига рўбарў келар эдилар.

...1924 йил Октябрь байрами арафасида инқилобнинг етти йиллигини нишонлаш тараддуди бошланди. Билим юртининг Муса Тошмухамедов муҳаррир бўлган «Тонг юлдузи» деворий газетаси чиқарилди. Зарифа залга осин учун Навоий ва Фузулийнинг қора қалам билан ишланган расмларини чизиб келди. Болалар бу расмларни саҳнанинг икки четига осиб қўйдилар. Зарифа «1917» рақамларини картондан қирқиб, саҳна пардасига ўрнатаётган пайтда Муса унга яқинлашиб, сўз қотиб қолди:

— Опа, тугмам узилпти, тикиб беринг...

Зарифа опа Ойбек билан бўлган бу биринчи учрашувни эслаб, бундай деган:

«Нима жавоб қилишни билмай, бир лаҳза қотиб қолдим. «Ечиб беринг», десам, «Бошқа қўйлагим йўқ», дейиши ёки қаршимда яланғоч ҳолда қолиши мумкин. Шундай фикрлар куюнида гангидим-да, ўриндиқда турганим ҳолда энгашиб, ёқа тугмасини қадай бошладим. Икковимиз ҳам уялган эдик шекилли, бир-биримизнинг юзларимизга қарай олмай, фақат нафасларимиз ҳароратини сезардик...»

Эртасига байрамга бағишланган кеча бўлиб ўтди. Муса кечада «Қизил қуёшга» деб номланган янги шеърини ўқиди. Унда, жумладан, қуйидаги мисралар бор эди:

*Эй қизил қуёш, кул уфқларда!
Мазлум дунёсин нурга гарқ қилдинг,
Зулм, ваҳшатни маҳв этиб йиқдинг,
Энди мангу бўл сен кўнгишларда...*

Муса билим юртининг талабалари орасида ёш шоир сифатида танилган эди. У озода ва хушбичим кийимлар киядиган Зарифадан фарқли ўлароқ, ғарибона кийинар, на усти бут, на ичи тўқ эди. Оиласи оғир аҳволда яшагани, отасининг топгани баракасиз бўлгани учун у билим юрти қошидаги интернатда истиқомат қилар, интернатдаги аҳвол ҳам яхши эмас эди. Аммо у зеҳни ўткирлиги туфайли талабалар ўртасида ҳам, муаллимлар ўртасида ҳам ҳурмат қозонган эди.

«Тонг юлдузи» деворий газетасининг муҳаррири бўлган Муса ана шу ҳурматга ишониб, баъзан Зарифадан газетага бирор расм чизиб бериш ё бирор нарса ёзиб беришни илтимос қиладиган бўлди.

Кунлар аста ўта бошлади. Муса турли баҳоналар топиб, Зарифа билан кўпроқ бирга бўлиш йўллари ахтарди. Аммо унинг За-

рифига муносабати ҳали муҳаббат аталмиш руҳий ҳаётнинг юксак довоига кўтарилмаган эди. У дарсдан бўш пайтларида кўп ўқир ва кўп ёзарди. У бутун умри давомида ёзган шеърларини эълон қилишга шошилмаган. Ҳатто у шоир ва ёзувчи сифатида машҳур бўлган даврларида ҳам янги шеърларини газета ёхуд журналга элтиш ҳақида қайғурган эмас. Талабалик йилларида эса унинг бу масалага бўлган муносабати яна ҳам қатъий бўлган. У матбуот учун эмас, ўзи учун ёзарди. Ёзган шеърларини дафтар-дафтар қилиб олиб юрарди. У ўша кезларда ана шундай дафтарларидан бирини расмлар билан безатишни илтимос қилиб, Зарифага берди.

«Бир кун у шеърга лиқ тўла, қалингина сариқ муқовали дафтарни қўлимга тутқизди-да, шеърларнинг боши ва охирига кичик-кичик расмлар чизиб беришимни сўради, — деб ёзган эди Зарифа опа «Ойбегим менинг» хотиралар китобида. — Йўқ, дея олмадим. Уйга олиб кетдим. Энг нозик мўйқалам ва акварель бўёқлар билан расмлар чиздим. Биринчи саҳифада кичик новда устига қўнган қуш сайраяпти. Иккинчи саҳифада — гул томон учиб келаётган қуш, узоқда эса устида бир парча оқ булут сузган тоғ чўққиси. Ўз завқимга мувофиқ, нозик кичик расмлар ила дафтар саҳифаларини безашга уриндим.

Мактабга кетганимда, дафтар иш столимда қолган экан, дадам уни варақлабди.

— Кимники? — сўради мендан.

Мен жавоб қилдим, албатта.

— Бармоғини тишлаб, хаёл билан ерга қараб юрадиган бир болани кўрардим, техникум ҳовлисида. Ойбекми бу?

— Ҳа, — дедим.

Билмадим, нималарни ўйлади дадам.

Бу дафтар ҳозир Ойбекнинг архивида йўқ. Жуда ачинаман. У 1927 йилда Ленинградга таҳсил олиш учун кетганида, сақлаш учун синглисига топширган; синглиси Шафоатни эса 1928 йилда эрга бердилар. У ўзининг сандиқчасида бу дафтарни ҳам олиб кетган ва йўқотган. Ниҳоят ачинаман. Зеро, бу дафтарга кирган Ойбекнинг болалик шеърлари босилмаган эди».

Бу дафтардан ўрин олган шеърлар сўз санъатининг гўзал намуналари бўлиши қийин, албатта. Аммо Зарифа опа бутун умрини Ойбекнинг ижодий бисотини йиғиш, тўплаш, тартибга солиш ва нашр этишга бағишлаганлиги сабабли бу бисотдан — Ойбекнинг архивидан четда қолган ва йўқолган қўлёзмаларни эсга

олганда, изтироб чекар эди. Юқорида келтирилган хотирада ҳам ана шу изтироб дуди бурқиб турибди.

Дафтарнинг йўқолгани бизда ҳам аламли туйғулар уйғотади. Агар бу дафтар сақланиб қолганида Ойбек шеърини ижодининг тадрижий ўсиш йўли кўз олдимизда гавдаланиши билан бирга, унинг Зарифа опа билан муносабат илдиэларини ҳам маълум даражада ёритган бўларди.

Шубҳасиз, Ойбек илк шеърлар дафтарини Зарифа опага бежиз бермаган. Унинг мақсади ўз шеърларига ҳамоҳанг расмларни чиздиришгина эмас, балки ўзини таништириш, туркистонлик гўзал қизни ўзининг руҳий ва маънавий оламига олиб кириш, унга бағишланган шеърлари орқали ўз туйғуларини изҳор қилиш эди.

Зарифа ўша пайтда унинг мақсадини тушунмаган бўлиши мумкин. Лекин талабалар ўртасида шоир сифатида танила бораётган Ойбек шеърлари билан танишиш, уларга расмлар чизиш жараёнида у истаса ҳам, истамаса ҳам бу шеърларнинг муаллифи тўғрисида ўйлашга мажбур бўлди. Унинг хаёлини секин-аста Ойбек сиймоси банд эта бошлади.

Ойбекнинг асл мақсади ҳам худди шу эди. Аммо Ойбек ўйлаб топган бу усул — шеърлар дафтарини гўё расмлар билан безаш учун Зарифага бериш у кутмаган бошқа муаммони ҳам келтириб чиқарди. Гап шундаки, 20-йилларнинг ижтимоий ва маданий шароитида, ҳали «Хужум» компанияси бошланмаган, ҳали ўзбек хотин-қизларининг паранжисиз юриши расм бўлмаган бир пайтда икки қизининг ўғил болалар орасида таҳсил кўриши отани ҳушёрликка чорлади, қизларининг ҳар бир қадамидан огоҳ бўлиб туришни талаб этди. Донишманд ота ўз қизларининг ҳар томонлама илғор ва маданий кишилар бўлиб етишиши ҳақидагина эмас, балки ифбатли, покиза ва халол мусулмон фарзандлари бўлиб қолишлари ҳақида ҳам, эртанги тақдирлари тўғрисида ҳам ўйлади. У қизларидан яширин равишда уларни кузатиб, улар хаёлида чарх ураётган кечинмаларни сезиб-билиб борди. Саидносир Миржалил ўғлининг Зарифанинг иш столидаги дафтарга эътибор берганлигининг боиси ҳам шунда эди.

«Бармоғини тишлаб, хаёл билан ерга қараб юрадиган бир болани кўрдим, техникум ҳовлисида. Ойбекми бу?» — отанинг бу сўзларида ёш шоирни танигани, танибгина қолмай, унга эътибор бериб юргани ва ҳатто унга нисбатан илиқ кайфият туйгани ҳам сезилиб туради. Мусанинг бу даврда қандай кийингани,

унинг ота-онаси ким эканлиги бояги сўзларни айтган киши учун аҳамиятсиз эди. Бармоғини тишлаб, хаёл билан ерга қараб юридиган бола Саидносир Миржалил ўғлининг бошқа бир дўстини — Чўлпонни эслатар эди. Саидносирбой Чўлпонни юракдан севгани учун Мусага ҳам ёмон кўз билан қарамади. Аксинча, у Мусанинг истиқболига назар ташлаб, эҳтимол, воқеалар тўғри издан ривожланиб борса, унинг — Мусанинг яхши куёв бўлишига, қитдек бўлса-да, умид ҳам қилгандир.

Бизнинг бундай тахминимизга шу нарса асос бўладики, агар Муса Саидносир Миржалил ўғлига маъқул бўлмаган бўлса, у Зарифага ёш шоир билан алоқани тўхтатишни буюрган ёхуд билим юртининг раҳбарларига шоир болани жиловлаб қўйишни тайинлаган бўларди. У бундай қилмади. Эҳтимол, у Эсон афандидан Мусанинг кимлиги ва қандай бола эканлигини суриштиргандир. Эсон афанди эса Мусамуҳаммадни ўз фарзандидек севарди.

Хуллас, ёш шоир қалбида илк муҳаббат куртаги ниш ура бошлади.

На Зарифанинг, на Саидносир Миржалил ўғлининг бу куртакни эзиб, юлиб ташламагани унинг осонгина гунчага, сўнг гулга айланиши мумкинлигини билдирмайди. Икки қалбни боғловчи ип эндигина тўқила бошлаган эди. Ўша пайтда бу ипни пишиштишдан кўра узиб ташлаш осон эди.

Одатда илк баҳор кезлари ёш ниҳоллар эндигина куртак туга бошлаганида совуқ тушиб, қор ёғади. Муса қалбида ҳам илк муҳаббат куртаги ниш ургандан кейин совуқ кунлар бошланди. Аммо дам совиб, дам илиб турган кунларда ҳам ўша висол ва умид қўшиғи ипак қанотларини ёзиб, учишга, парвозга шайланиб турди.

КЎНГИЛ НАЙЛАРИ

Аср бошларида Тошкент кўчалари қандай бўлганини биласизми?

Кўча катта ё кичик, кенг ё тор бўлишидан қатъи назар, уйлар бир-бирига туташиб кетгани учун болалар, айниқса, баҳор ойларида томдан пастга тушмас, кимдир варрак, кимдир қуроқ учирган, кимдир ўртоқлари билан томма-том яшинмачоқ ўйнаб юрган бўларди. Баҳор бошланиши билан томлар яшил ўтлар билан бурканган, полақизгалдоқлар очилиб, Тошкентнинг иккинчи қавати

ажойиб бир манзарани касб этган бўларди. Ҳаво биллурдек топ-тоза бўлганлиги учун оқшом тушиши билан кўкни қоплай бошлаган ой ва юлдузлар Сизнинг хаёлингизни олиб қочарди: узатган қўлингиз бу самовий жисмларга стадигандек туюлар эди, ўшанда.

Бундай пайтларда нафақат болалар, ҳатто ёш келинлар ҳам томга чиқиб, табиатнинг бу гўзал манзарасига маҳлиё бўлар эдилар.

Ойбек ўша кунни асло унутмаган. У гўдаклик пайтида онаси билан томга чиқиб, олтин баркашдек товланиб турган ойга ҳавас билан қараб, худди онаси уни олиб бериши мумкиндек: «Ойи, оймўмани олиб бер. Ойи, оймўмани олиб бер», деган. «Ой узоқда, унга ҳеч кимнинг қўли етмайди», деб тушунтирмоқчи бўлган онаси. Аммо болақай қаердан ҳам тушунсин, шундоққина боши узра нур сочиб турган ойнинг ердан неча миллионлаб километр олисдалигини...

Муса билим юртида туппа-тузук шеърлар ёзиб, тенгдошлари ўртасида «ёш шоир» деб атала бошлаган кезларда, Шоҳид Эсон бундай деган:

— Сендан, худо хоҳласа, яхши шоир чиқади. Эҳтимол, Чўлпондек катта шоир ҳам бўларсан. Кел, сенга яхши ният билан «Ойбек» деган тахаллус берай. Бундан кейин ўз шеърларингга «Ойбек», деб имзо чек. Ойбек — улуг ота-боболаримиздан бирининг исми. Мунаввар исм...

Муса устознинг бу сўзларини тинглар экан, хаёлида болалик кезларидаги ўша унутилмас хотира бирдан жонланиб кетди. У орадан қанча вақт ўтганига қарамай, ҳали ҳам ойнинг абадий сеҳри остида яшарди. Ойдин кечаларни севарди, янги чиққан ой ҳам, секин-аста катталлашиб борган ой ҳам, «баркаш ой» ҳам унга олам-олам илҳом бағишларди. У яхши тахаллус топиб бергани учун устозга ташаккур билдириб, деворий газетада эълон қилаётган шеърларига «Ойбек» деб имзо қўя бошлади.

Зарифа ҳам уни Ойбек сифатида таниган эди...

Болалик кезлари қандай ўтишидан қатъи назар, кейинчалик беғубор ва ширин хотиралар тарзида эсланади. У, инсон умрининг дебочаси. Ёшлик эса умр баҳори. Инсон ёшлик чоғларида, эс-ҳуши бир нуқтага жамланган даврда, ҳаётдан — ота-онадан, ўзини қуршаган муҳитдан, мактабдан, адабиёт ва санъат асарларидан қандай тарбия, сабоқ олса, у шу сабоқ ва тарбияга монанд ҳолда улғаяди.

20-йилларда Ойбек ва унинг тенгдошлари маърифат бўстонидан гуллар тера бошлаган кезларда бутун эътибор уларга қара-

тилган, кекса авлод вакиллари қанчалик улуғ сиймолар бўлмасин, уларга шубҳа билан қараш одат тусига айланаётган эди. Орадан ўн йил ўтмай, уларни худди шумғиядек юлиб ташлана бошланди. Биринчилардан бўлиб Зарифа опанинг отаси — Саидносир Миржалил ўғли ҳибсга олиниб, Соловқидаги ўлим ва азоб лагерларидан бирига жўнатилди. Сандносирбойнинг тақдирига техникумдаги турк муаллимлари ҳам шерик бўлдилар.

Аммо ҳозирча — талабалар қаддиларини кўтариб олгунларича уларга тегмаслик лозим. Талабалар тезроқ оёққа туришлари учун уларга ғоявий озиқ бериш, улар онгига инқилобий ғояларни сингдириш зарур эди. Шу ниятда ёшлар орасида тарғибот ва ташвиқот ишлари жадаллик билан олиб борилди. Ёшлар инқилобнинг ёш кучи эканлиги улар шуурига қўйилди. Натижада ўзбек адабиётида ёш кучни улуғловчи ўнлаб шеърлар пайдо бўлди. Ойбек ҳам шундай шеърлардан бирини ёзди:

Ёниқ тилак, қонли, ўтли, эй ёш куч!

Қанотларинг ҳеч толмасин, тинма, уч!

Ойбек шундай мисралар билан бошланган «Ёш куч толмасин» шеърида ўзи мансуб бўлган авлодни янги ҳаёт учун курашига чорлади.

1923 йилда шаҳар партия ташкилоти вакиллари билим юртига келиб, комсомол ташкилотини тузмоқчи бўлдилар. Аммо Эсон афанди: «Талабаларнинг асосий вазифаси ўқиш, билим олишдир. Комсомол-помсомол ишлари уларни ўқишдан чалғитади», деб вакилларни ҳайдаб юборди. Орадан бир неча йил ўтгач, барибир, билим юртида комсомол ячейкаси тузилди ва у тез орада техникумнинг эътиборли ташкилотига айланди. Ўзларини янги замоннинг фарзандлари деб билган талабалар бу ташкилот фаолиятида қизғин иштирок эта бошладилар. Ойбек муҳаррирлик қилган «Тонг юлдузи» деворий газетаси ҳам шу ташкилотнинг органи эди.

...Кунларнинг бирида Зарифа ўқишдан қайтар экан, йўлда маълум муддат билим юртида таҳсил кўрган, лекин кўп ўтмай, нима сабабдандир кетиб қолган Тожихонни учратиб қолади. У эртага, жума куни, бир неча қизлар унинг уйига келишларини айтиб, Зарифани ҳам таклиф қилади. Зарифа Тожихоннинг уйига борганида, қизлар билим юртида таълим олувчи ёш хоним-

ларнинг мажлиси устидан чиқади. Мажлис бошланиб, бир хоним раислик, иккинчиси эса котиблик қилаётган экан. Маълум бўлишича, улар қизлар гуруҳини тузиб, ҳар жума кун ийғилиб, адабиёт, ижтимоиёт, кўнгил очув ва овқат тайёрлаш бўйича суҳбатлар ўтказиш, шунингдек, амалий ишлар билан шуғулланишни мўлжаллаган эканлар.

Навбат гуруҳга ном бериш масаласига келганда, турли фикрлар билдирилиб, «Янги йўл», «Янги ҳаёт» сингари таклифлар айтилди. Аммо кимдир Ойбекнинг юқорида келтирилган мисралари бу тўда учун шиор бўлиши лозимлигини айтиб, «Ёш куч» деган номни таклиф қилди. Бу ном ҳаммага манзур бўлди. Тез орада 30 га яқин қиз ва жувонлар «Ёш куч» гуруҳига аъзо бўлиб кирдилар. Гуруҳнинг мажлислари навбатма-навбат аъзолардан бирининг уйида ўтиб турди. Мажлисларга кўпинча ўрта бўйли, қорачадан келган сарвқомат ва истараси иссиқ Хосият Тиллахонова раислик қилар, бу мажлисларда шоир Элбекнинг хотини гўзал Муборахон, мутаассиб бувасининг қўлида катта бўлган ва шу туфайли ҳали ҳам паранжисини ташламаган Ойдин ва ўша даврда машҳур бўла бошлаган бошқа хотин-қизлар иштирок этар эдилар. Мажлисларда тўда аъзоларининг шаҳар аёллари ўртасида лекция ва суҳбатлар ўтказиш, матбуотда, хусусан ўзбек хотин-қизларининг биринчи органи — «Янги ҳаёт» газетасида қатнашиш орқали тенгдошларининг паранжини ташлаб, озодликка чиқишларига кўмаклашиш ҳақидаги масалалар муҳокама қилинар эди. «Ёш куч» аъзолари олдида қўйилган ана шундай вазифаларни адо этиш ниятида Зарифа ҳам «Тонг юлдузи» деворий газетасида шеър ва ҳикоялар билан қатнаша бошлади.

Зарифа опа ҳаётининг дастлабки саҳифаларини варақлашдан ва ҳурматли китобхонлар эътиборини бу масалага қаратишдан мурод, Ойбекнинг умри баҳорида қандай гулга нигоҳ ташлаганини, бу нигоҳ билан 1929 йилда бўлиб ўтган никоҳ ўртасида бошқа ҳеч қандай бўтакўзу гулибеорлар бўлмаганини кўрсатишдир.

Йигитлар билан қизлар ўртасидаги беқарорлик фақат бугунги ғаройиб давргагина хос ҳодиса эмас. 20-йилларда ҳам бугун бир қизга, эртага бошқасига ошиқу беқарор бўлган йигитлар учраб турган. Лекин шу даврда яшаган Чўлпон сингари баъзи бир фавқулодда шахслар учун эса шахсий ҳаёт бирламчи аҳамиятга молик бўлмаган. Ойбекнинг ҳам диққат-эътибори шу йилларда қизларга эмас, кишилик яратган илм-фан ва маданият

уммонларини симиришга қаратилган эди. Уммонни симириш маҳол бўлгани учун у кунни-кун, кечани-кеча демай, дунёвий илм-фан арбобларининг, Шарқ ва Ғарб адабиёти классикларининг асарларини тинмай ўқиган, улардаги фикр дурларини ўз хотирасига кўчиришга уринган.

Навоий номидаги таълим ва тарбия техникумида кечган йиллар ҳам Ойбек ҳаётининг шундай даври эди. Аммо у келажак шабадаси билан нафас олувчи Зарифа сиймосида ўзига энг муносиб ёрни кўра бошлади. У билан таниша боргани сайин адабий истез-додининг, инсоний табиатининг янги ва ажойиб қирраларини намойиш этиб борди. Тенгдошлари орасида ақли, зеҳни, серқирра истездоди, очиклиги, тўғрисўзлиги, ғайрат-шижоатлилиги ва бошқа фазилатлари билан ажралиб турган Зарифа Ойбекка ҳаёт йўлдошигина эмас, чинакам дўст, илҳом бағишловчи инсон, фарзандларига эса оқила ва меҳрибон она ҳам бўлиши мумкин эди.

Ана шундай ҳаёллар Ойбекнинг ақл-идрокини, ҳис-туйғуларини банд эта бошлади. У Зарифани кўриш, у билан сўзлашиш истагида турли-туман баҳоналарни қидириб топарди.

«Муҳаббат, — деган эди Сервантес, — шундай кўзойнакни тақиб юрадики, унинг ойналари оша мис — олтин, камбағаллик — бойлик, ўт зарраси эса гавҳар бўлиб кўринади».

...Кунларнинг бирида Зарифа «Ёш куч» тўдасининг таклифи билан шеър ёзиб, уни «Янги ҳаёт» газетасида эълон қилди. Шеър узундан-узун, оддий сўзлар йиғиндисидан иборат эди. Бундай шеърлар ўша даврда нафақат ёш, балки таниқли шоирлар бисотида ҳам сероб бўлган. Аммо бу шеърни ўқиган Ойбек билим юртидан қайтаётган Зарифанинг ортидан қувиб, унга яқинлашар экан: «Табриклайман, Зарифа. Мен сизни биринчи бор кўрганимда, кўзларингизга қараб: «Бу қиз шоира бўлса керак», деб ўйлаган эдим. Янглишмаган эканман. Яна бир бор табриклайман», деган. Бу сўзлар Зарифанинг ночор шеърини муҳаббатнинг ўша кўзойнаги билан ўқиган шоирнинг сўзларимиди ёки кейинчалик ҳам бирор кимсани хафа қилишни истамаган олижаноб инсоннинг сўзларимиди — буни билиш қийин эмас. Ойбек гарчанд адабиётшунос олим бўлган бўлса-да, унинг қалбида ёшлиқдан танқидчининг эмас, ҳаётдан, тарихдан, бугундан, кечадан нурли ранглар топувчи шоирнинг қони уриб турар эди. Шунинг учун ҳам у эътиборини Зарифанинг шеърларидаги бадний сустликка эмас, балки унинг иқтидоридagi ўзига ҳамоҳанг бўлган қирраларга қаратган. У ўзи

билан Зарифа ўртасидаги уйғунликни, яқинликни топганига қанчалик қувонганикин, ўшанда!

Муҳаббат кўзойнаги унга ана шу муштарак ижод нурларини кўриш имконини берган.

* * *

1925 йилда жумҳурият пойтахти Самарқандга кўчирилиши муносабати билан Тошкентнинг Янги шаҳаридаги маъмурий бинолар бўшаб қолди. Бу бинолар турли-туман қулайликларга эга бўлганлиги сабабли Эски шаҳардаги бир қанча муассасалар қаторида Ойбек ва Зарифа таҳсил олаётган билим юрти ҳам Янги шаҳарга кўчиб ўтди. Билим юртининг янги биноси ҳозирги Буюк Турон ва Сайилгоҳ кўчаларининг тугаш нуқтасида, собиқ Пионерлар саройининг рўбарўсида бўлиб, бу ердан «Пистолоцци»га қатнаш Зарифа учун анча қулай бўлиб қолди.

Шу орада Ойбек билан Зарифа ўртасидаги масофа ҳам анча қисқариб қолган эди.

Зарифа билим юртидан «Пистолоцци»га борар экан, Ойбек унга ҳамроҳ бўлар, баъзан уни кутиб, ҳозирги Амир Темури хиёбонидаги ўриндиқлардан бирида китоб ё газета ўқиб ўтирар, суюкли қизни кўриши билан яна унга парвона бўлиб, уни навбатдаги манзилига қадар кузатиб қўяр эди. Бундай пайтларда у баъзан ортиқ даражада парвона бўлаётгани учун: «Ҳар куни сизни кутиб, ҳамроҳ бўлаяпман. Жаҳлингиз чиқмасин», — дер ёхуд бўлмаса, тўрт қатор шеър ёзилган қоғозни унинг қўлига қистирар эди. Зарифа эса: «Йўғ-е, ишим нима? Ўзингиз юргандирсиз-да, ўйнаб», — дея гўё ҳеч нарса ни сезмаётгандек бўлар ва ичидаги қувончини ташига чиқармаганидан мамнун бўлар эди.

1925 йилнинг май ойида Ойбек ва унинг ўн бир нафар синфдоши билим юртини тугатди. Бу воқеа «Қизил Ўзбекистон» газетасининг эътиборидан ҳам четда қолмади. Газетанинг бир саҳифаси битирувчи синфга бағишланди. Билим юртининг катта ҳовлисида байрам кечаси бўлиб ўтди. Халқ маориф комиссарлиги, комсомол ва касаба союзи ташкилотининг шаҳар шўъбаси талабаларга бош-оёқ сарполар, даста-даста китоблар совға қилди. Битирув кечасига талабаларнинг ота-оналари ҳам таклиф этилган эди. Кечада Ойбекнинг ота-онаси ҳам иштирок этди.

Шу куни битирувчилар ва уларнинг ота-оналарига чой-ош ташиб, елиб-югурган Зарифа биринчи марта Ойбекнинг яқин жигарларини кўрди.

Ойбекнинг онаси Шаҳодат Назар қизи бундан беш йил илгари оламдан кўз юмган, шундан кейин отаси Топмуҳаммад ака янги оила қуриб, Говкуш маҳалласидаги эски уйида катта ўғли ва қизи билан тирикчилик ўтказар эди. Билим юртининг интернати Ойбекка манзур бўлди шекилли, у ота уйига фақат ота-онаси, ака ва синглисини кўриш учун борадиган бўлди. Бундан бир неча ой илгари тирик бўлган онаси ўрнида бошқа бир бегона аёлни кўриш унга мислсиз даражада азоб берарди. У дастлаб табиатнинг бу даҳшатли ўйини билан чиқиша олмади. У ўз изтиробларини яширишга уринди. Ўша куни ҳам Зарифа унинг юрагида кечган туйғулар курашини сезмади. У ҳатто Ойбекнинг отаси ва ўғай онасининг назарига тушмаслик учун улардан қочиб юрди. Бунинг сабаби бор эди...

Битирув оқшомидан икки ҳафтача аввал Зарифа билим юртидаги дарслар тугагач, ёзув-чизувлари билан машғул бўлиб ўтирар эди. Шу пайт унинг ёнида Ойбек пайдо бўлди. Улар ўртасида, одатдагидек, бир оз гурунг бўлиб ўтгач, Ойбек тўрт букланган қоғозни Зарифага узатди:

— Сизга бериб қўйишни илтимос қилишди.

— Ким?

— Бир одам.

— Кимлигини айтмасангиз, олмайман.

Ойбек хатнинг кимдан эканлигини айтмоқчи эмас эди. Лекин Зарифа ҳам анойилардан эмас. Ойбек унинг қайсарлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам буюк сирни ошкор этишга мажбур бўлди:

— Ўзимдан, — деди у воилож.

— Нима ёзгансиз? Айта қолинг...

— Нима ёзганимни мен кетганимдан кейин ўқиб, билиб оларсиз, — деди шоир.

Зарифанинг туйғулари жўш уриб кетди. У қалтираган қўллари билан хатни олди-ю, ўқишга чўчиди. Ойбек ҳам катта бир жиноят қилиб қўйиб, қўлга тушишдан қўрққан кишидек югуриб чиқиб кетди. Зарифа ҳали ҳам ўқишдан чўчир, бир бетлик қоғоз эса худди унинг қўлини куйдираётгандек, дам чўнтагига, дам бирор китобнинг орасига яширишга уринди. Нафаси қисилиб, бутун вужуди олов бўлиб ёнгандек бўлди. У дафтар-китобларини нари-бери йиғиштириб, кўчага отилди.

Баҳорнинг майин ва салқин нафаси ҳали ўзбек диёрини тарк этмаган эди. У ҳозирги Сайишгоҳ кўчаси билан «Пистолоцци» томон кетар экан, унинг димоғига енгил шабада урилди. Унинг вужудидаги олов эриб, буғлангандек бўлди. У «Пистолоцци»га етиб келганида ҳали синфда ҳеч ким йўқ эди. Юраги яна тез-тез ура бошлади. У шошиб хатни олди. Буклоғлик қоғоз елпигич янглиф очилар экан, ундан гўё Ойбекнинг овози эштилгандек бўлди:

*Савдонинг ипаги қалбим ўради,
Руҳимда булбуллар дард-ла йиғлади,
Севгилим, хаёлинг мангу боғлади,
Шу ўқсиз кўнглимга нега боқмадинг?*

*Хаёллар уфқида, гўзал юлдузим,
Кўрмасам дард сочар қонли кўзларим,
Энди боқ менга, эй, оташин шеърим,
Шу ўқсиз руҳимга нега кулмадинг?*

Бу, Ойбек қўли билан ёзилган изҳори муҳаббат эди.

Зарифа шу куни дарсларда қандай ўтиргани, нималар ҳақида сўз бўлганини билмади. Унинг хаёли олис-олисларга қочди. У гўё Ойбек билан қўл ушлашиб қирларда лолазорлар оралаб юргандек, йўқ, йўқ, йўқ, учгандек бўлди. Ойбек унга даста-даста лолалар териб, унинг боши узра сочар экан, улар худди вазнсиз, учқур қушлардек, йўқ, йўқ, йўқ, худди қип-қизил булут парчаларидек сочларига, қош-кўзларига, шоҳи кўйлагига оҳиста қўна бошлагандек ва бу қизил булутлар ёмғири тугамаётгандек туюлди...

Шу куни у уйига учиб борди. Учиб борди-ю... ярим тунга қадар уйқуси келмади. Ҳамма уйқуга кетганда, қалам-қоғоз олиб ёзишга тушди:

*Савдонинг ипаги қалбинг ўраса,
Руҳингда булбуллар дард-ла йиғласа,
Айтма ҳеч менга, кўнглим сезмасин.
Савдога сира у ошно бўлмасин.*

*Хаёллар уфқига боқувчи ўртоқ,
Сўйлама хаёлдан, мен ундан қўрқоқ.
Сен каби кўзларим дардлар сочмасин,
Қалбимда савдолар чечак очмасин.*

Бу сатрлар унинг юрагида кечган туйгулар ифодаси эмас эди. Бой ва маърифатли оилада тарбия кўрган қизнинг Ойбек муҳаббатига муҳаббат билан, яна ишқий шеър билан жавоб бериши у мансуб бўлган муҳитда ахлоқсизлик саналарди. Шунинг учун ҳам у ўз ҳисларини жиловлашга уринди.

Зарифа Ойбек муҳаббатини қозонганидан қанчалик мамнун бўлмасин, одоб ва ҳаё юзасидан юқоридаги сатрлар билан унга рад жавобини бермоқчи бўлди. Аммо бу шеърни жавоб ўрнида бериш қутилмаган оқибатларга олиб бориши мумкин эди. У Ойбек тақиллатган эшикни очиқ қолдиришни маъқул деб билди.

Ўша куннинг эртасига Ойбек билим юртининг йўлагига Зарифани учратиб, сўради:

— Мактубимга жавоб ёздингизми? — Ойбек Зарифанинг жавобини кутмай давом этди. — Жавобини кутаман.

Зарифа тайёр жавобни беришдан чўчиди.

— Мактубни ўзингизга қайтариб бермоқчи эдим. Мен бундай қизлардан эмасман...

— У нима деганингиз? Мактубни бузуқ қизларга ёзадиларми?

— Ундай демоқчи эмасман. Мен... мен... ҳали ёшман ахир...

— Мактубда ортиқча гап йўқ эди-ку! Нега хафа бўлдингиз? Мен сизга...

— Мана олинг... Бошқа хат ёзманг, — Зарифа мактубни узатди.

Ойбек саросимада қолди. У бу огир вазиятдан қандай чиқишни билмай, жаҳли чиқиб, юзига қон сачрагандек бўлди. Лаблари титраб, дудуқланиб қолди, ҳатто:

— Сизга керак бўлмаса, йиртиб ташланг, — деди-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Орадан бир неча кун ўтди. Зарифа ўз хатти-ҳаракатидан пуншаймон бўлиб, кўз очиб юмгунча битирув кечаси келади-ю, Ойбек билим юртини тугатиб, учади-кетади, энди Ойбек қайтмайди, деб ўйлади.

Бундай пайтларда аччиқ қилиш ёқут кўзли тилла узукни дарёга улоқтиришдек гап. Фақат мағрур, такаббур, руҳан қашшоқ кишигина бундай паст ишга қодир бўлади.

Табиат Ойбекка ортиқ даражада сабр-тоқат берган эди. У тилла узукни дарёга улоқтириб юборадиган «мардлар»дан эмас, балки дарёга отилган тилла узукни олиб чиқа оладиган «сарт»лардан эди.

Орадан икки-уч кун ўтгач, у ҳеч нарса бўлмагандек, Зарифа билан сўзлашиб кетди. Кейин уни кузатиб қўйди. Зарифа ҳам ярашганидан астойдил қувонди. Аммо у битирув оқшомида Ойбекнинг ота-онасини кўрар экан, нима учундир ўзини четга олишга уринди.

Эҳтимол, бунга ҳам ундаги ҳаё сабаб бўлгандир.

* * *

1925 йилнинг сентябрида Ойбек Ўрта Осиё Давлат дорилфунуни ижтимоий фанлар факультетининг сиёсий иқтисод бўлимида ўқишни давом эттирди. Унинг Говкушдаги уйида етарли шароит бўлмаганлиги сабабли у техникум ётоқхонасини тарк этмади. Бу ҳол унга техникумга тез-тез келиб туриш ва Зарифа билан учрашиш имконини берди.

Ойбек талабалар билан иноқ эди. У Зарифани йўқлаб, синфга кириб қолгудек бўлса, талабалар бир зумда хонани бўшатиб, «Гохир ва Зуҳра»ни ёлғиз қолдиришар, аммо баъзилари эшик тирқишидан, бошқалари эса деразалардан бу жонли кинони томоша қилишни севар эди. Баъзан Зарифа Ойбекка тутқич бермай юрганида, ёш шоир унга бағишлаб шеърлар ёзар ва бу шеърларни турли «почтальонлар» орқали унга юборар эди. «Почтальонлар» эса Ойбекнинг ишқий номаларини Зарифага етказишдан олдин уларни ўқиб, ёдлаб олардилар. Шу тарзда Зарифага аталган шеърлар Ойбек истамагани ҳолда талабалар ўртасида тарқалар эди.

*Йўлингда кутдим,
Ҳасратлар ютдим,
Ҳажрингда кўлдан
Ўзни унутдим.*

*Сен ҳеч келмадинг,
Дардим сезмадинг,
Чаманлар ичра
Бирга келмадинг.*

*... Малагим бир боқ!
Борлигимни ёқ.
Оҳ, ёшлик чоғим, —
Бир кузги япроқ.*

Ойбек қалбидан учган бундай капалаклар Зарифанинг дафтарларига келиб қўна бошлади. Зарифа ўзини қанчалик ҳаёли, ифбатли ва севги ёшидан узоқ қиз қилиб кўрсатмасин, муҳаббатнинг ширин шароби унинг вужудига олов бўлиб кира бошлаган эди. У кечалари ёлғиз қолганида, дафтарларини очар, бояги капалаклар жонланиб, қанот қоқиб, унинг руҳига сирли бир туғён бағишлар эди.

Кунларнинг бирида Зарифа техникумга барвақт келиб, китоб ва дафтарларини қўйиш учун партанинг очма тахтасини кўтарди. Кўтарди-ю, бутун вужудидан олов югургандек бўлди. Тахтанинг ич томонига катта ҳарфлар билан «Чиндан севаман, юракдан севаман», деган сўзлар ёзилган эди! Бундан бир неча дақиқа илгари Ойбек келиб, унга аталган сўзларини шу тарзда партанинг очма тахтасига ўйиб ёзган экан.

Ойбек муҳаббатининг бундай жиловсиз ҳаракати Зарифада норозилик уйғота бошлади. Ҳар ҳолда... 20-йиллар... Мавжуд ахлоқ мезонларига риоя қилмаслик ҳар иккала ёш учун кўнгилсиз оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Зарифа ёш бўлса-да, буни биринчи бўлиб ҳис этди. У ўзидаги барча куч билан Ойбекнинг гуркираб бораётган муҳаббатига гоҳ сув сепиб ўчирмоқчи, гоҳ бу муҳаббат шалоласини сокин бир ирмоққа йўналтирмоқчи бўлди. Аммо у Ойбек вужудида, руҳида яширинган қудратни билмас эди.

Ойбек ўзининг бутун меҳри билан, қалбидаги баҳорий туйғуларнинг кумуш мавжлари-ю, ишқий шеърларининг сўнмас ҳарорати билан Зарифани ҳар томондан ўраб-чулғаб олган эди. Зарифа хоҳлаган тақдирида ҳам Ойбекнинг оташин бағридан чиқа олмасди.

Бунинг устига, ўша даврда Зарифадан бошқа қайси бахтиёр қиз бундай севги номаларини олиш шарафига муяссар бўлган?!

*Ҳой, гўзал, менга боқма,
Кўксимни ўт-ла ёқма.
Бир пари каби кулиб,
Қаршимда лола тақма!*

*Сочларинг тола-тола,
Қалбимда гизли нола.
Ичимда тўла ҳасрат.
Найлай, эвоҳ, бу ҳола?*

*Дардинг-ла ёнди бошим,
Кўзларда қонли ёшим.
Йўқ... кечир... энди бир кул,
Сен кўнгул орқадошим.*

«Тонгда узилган атиргулни безаш учун бир неча томчи шудринг кифоядир», — деган экан машҳур испан драматурги Лопе де Вега.

Ойбек эндигина ўн саккиз ёшга қадам қўйган маҳбуба оёқларига ана шундай шудринг-шеърларни сочди. Унинг эътибори тушган, унинг шеърларида куйланган Зарифа кундан-кунга очилиб, ҳаёт завқини туйиш, руҳий юксалишлар маъносини тушуниш мумкин бўлган мавсумга кириб бормоқда эди.

СЕВГИ ВА РАШК

1926 йил Ойбек ва Зарифа учун ҳам қувончли, ҳам ташвишли кунлар келтирди.

Муҳтарам китобхон! Эътиборингизни ана шу қувонч ва ташвишлар фаслига қаратишдан аввал, Ойбекнинг шу йилларда япаш манзилини тез-тез ўзгартириб турганини айтмасам бўлмас.

Техникумни тугатгани учун ётоқхонадан чиқариб юборилган Ойбек таниш-билишларининг, ёр-дўстларининг уйида, боғида кун кечиршига мажбур бўлди. 1926 йилда эса у ҳозирги Миллий Хавфсизлик Хизмати биносининг орқа томонида жойлашган «Зарафшон» меҳмонхонасининг бир хонасида Аъзам Айюб билан ҳамсоя бўлиб яшади.

...Ўша куни у меҳмонхона деразасидан мўралаб, Зарифанинг билим юртидан қайтар чоғини кутиб турган эди. Қиз ҳозирги Сайилгоҳ кўчасининг муюлишида пайдо бўлиши билан у ўқдек отилиб, кўчага чиқди. Югуриб бориб, меҳмонхона биноси олди-дан узоқлаша бошлаган Зарифанинг сочидан тортди.

— Деразадан қараб, кутиб турган эдим сени, — севинч билан сўз бошлади у. Сўнг қўлидаги юпқагина китобчани Зарифанинг қўлига тутқазди.

Ойбек одатда ўзини қуршаган туйғулар, илиқ ва юксак кечинмалар севимли қизнинг ҳам юрагига нашъа сочсин учун ўзи севган китобларни Зарифага бериб турар ва унда бу китобларга нисбатан қизиқиш уйғотишга интилар эди. Унинг фикрича, шун-

дай қилса, ёш юраклар ўртасида уйғунлик пайдо бўлиши, юраклар бир зарб билан уриши, диллар яқинлашиши мумкин эди.

Зарифа Ойбек узатган китобчани қўлига олар экан, уни ўша ёш шоир севган китоблар силсиласидан, деб ўйлади. Аммо Ойбекдаги ўзгача қувонч, ўзгача туйғулар шарораси Зарифани китобчага назар ташлашга мажбур қилди. Узунгина шаклга эга бўлган китобнинг тўрт томони гуллар билан безалган, китобнинг марказида эса нақшинкор арабий ҳарфлар билан «Туйғулар» деб ёзилган, ундан сал тепароқда «Ойбек» деган сўз, худди Шайхонтоҳур осмонидаги ойдек порлаб турар эди. Ойбекни қуршаб олган ҳаяжон шу заҳоти Зарифага ҳам кўчди.

— Табриклайман. Иккинчи ва учинчи китобларингиз ҳам тезроқ чиқсин. Китобларингизнинг давоми узилмасин, — деди Зарифа астойдил қувониб.

Сўнг китобчани варақлашга киришди. Муқовадан кейинги саҳифадаги ёзув унинг диққат-эътиборини тортиди. «Зарифага, энг сўнгги армуғоним», — деб ёзилган эди, бу саҳифада. Аслида, Ойбек: «Зарифага, энг дастлабки армуғоним», деб ёзмоқчи эди. Аммо унинг Зарифа билан муносабати гоҳ илиб, гоҳ совиб тургани сабабли у бундай бағишловни ёзишга журъат сезмади ўзида.

Ойбек Зарифани кузатиб борар экан, ўзининг биринчи шеърлар китобига кирган ва кирмаган аллақанча шеърларини ўқиди. Бу шеърларнинг аксари Зарифага — шоир қалбининг танҳо мумтозига бағишланган эди.

* * *

Зарифа баҳор чечакларидек очилиб, балоғат ёшига кириб бо раётган даврда, юқорида айтганимиздек, унинг оиласи бошига катта фалокат тушди: отаси Саидносир Миржалил ўғли Давлат Сиёсий Бошқармаси (ГПУ) томонидан ҳибсга олинди. Бутун мамлакат бўйлаб кечаги бойлар ва ширкат эгаларини — ўзига тўқ кишиларни қамоққа олиш «иши» бошланган эди. Саидносирбой эса оддий мулкдоргина эмас, балки Туркистон Мухториятининг аъзоларидан бири, жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намоянчаси ҳам эди. Сталинча сиёсий тузум машинаси бундай кишиларни биринчи навбатда маҳв этишга киришди. У ГПУ ертўласида ётар экан, турли йўллар билан қариндош-уруғларини ўз қисматидан огоҳ этишга уринди. Саидносирбойнинг яширин йўллар

билан берган хабарига кура, уни Туркистон Мухторияти аъзоси сифатида эмас, балки бор-йўғи саноат ширкатини тузган киши сифатида айблаган эканлар. Бу, сиёсий айб эмас эди. Шунинг учун ҳам соддадил мўйсафид қисқа муддатли қамоқ жазосини ўтаб, тез орада ўз оиласи бағрига қайтишига ишонди. Жазо муддати белгиланиб, она тупроқдан бадарға этилишидан бир-икки кун аввал у икки аскар қуршовида хайрлашгани уйига келди. Саидносирбой ярим кун давомида оиласи билан бирга бўлди. Сўнгги марта фарзандлари даврасида ўтириб, ош еб, чой ичди.

— Хафа бўлманглар, — мурожаат этди у қизларига. — Фақат ўқишни ўйланглар. Илмли одам хор бўлмайди. Илмли одамнинг ҳаёт йўли ёруғ бўлади... — У яна нималардир деди, панд-насиҳат қилди, қизларига. Сўнг хайрлаша бошлади. — Омон бўлсак, кўришамиз... Худо хоҳласа, албатта, кўришамиз, — кўшиб қўйди яна.

Орадан бир-икки кун ўтгач, Саидносир Миржалил ўғли Оқ денгизда жойлашган Соловец оролларига — XX асрнинг борсакелмас манзилларидан бирига жўнатилди.

Зарифа техникумнинг сўнгги курсида таҳсил олар экан, оиласи бошига тушган бу бахтсизликни овоза қилмасликка уринди. Лекин ишонган тоғининг қулаши Зарифани саросимага солиб қўйди. Унинг Ойбек билан ўзаро муносабатларидаги паст-баланд ҳолатлар қисман ана шу саросималик, рудий карахтлик натижасида юзага келди.

Ойбек маҳбубасининг оиласида рўй берган нотинчлик, тўғрироғи, бахтсизликдан хабардор эди. У Зарифа учун шундай оғир дамларда ўзини панага олиб қочмади, аксинча, уни ўз қалбининг ҳарир туйғулари билан ўради, йигитлик кўкраги билан ҳимоя қилмоқчи бўлди уни. Ойбекнинг шу кезларда Зарифа атрофида ҳаддан зиёд парвона бўлишининг сабабларидан бири ҳам шунда эди. У Зарифага ҳақиқий дўст бўлиб қолмоқчи эди.

* * *

1926 йилнинг май ойида техникумда битирув кечаси бўлиб ўтди. Муסיқа чалиниб, шаҳодатномалар топширилди. Тантанали йиғилишдан сўнг зиёфат берилди, концерт номерлари намойиш этилди. Шу куннинг эртасига Зарифа юмуш билан техникумга келганида, синфдоши Эшонжон Муҳаммадхонов билан бир қизга дуч келди. Яқин орадан буён техникумда кўрина бошлаган бу қизни 1-

асос синф талабаларидан бири алдаб, йўлдан урган экан. Эшонжон уни ўз ётоқхонасига таклиф қилаётганида, бу қиз Зарифага маҳкам ёпишиб олиб, уни ҳам ётоқхонага судради. Шу орада бўлажак академик Теша Зоҳидов ҳам пайдо бўлди. Тўртовлон бўлиб Эшонжоннинг ётоғига кирдилар. Кечаги зиёфатдан қолган бўлса керак, бир шиша май пиёлаларга қуюлди. Зарифа нимадир деб қадаҳ кўтарди. Аммо кўп ўтмай, орада қандайдир сир борлиги маълум бўлиб, Зарифа билан Теша ётоқхонани тарк этишди.

Ўша куни дорилмуаллимот — қизлар маориф институтининг битирувчиларидан Иқбол деган қиз ҳам дугоналарига зиёфат берди. Дорилмуаллимот техникум билан ёнма-ён бинода жойлашганлиги сабабли Иқбол Зарифани ҳам зиёфатга таклиф этди. Кечга қадар ўйин-кулги бўлди. Зарифа отаси ҳибсга олинган кундан бери ўзини бу қадар эркин тутмаган эди. Мириқиб дугор чертиб, юрак чигилларини ёзди.

Эртасига Зарифа ётоқхонада рўй берган воқеадан пушаймон бўлиб турганида, Ойбек дафъатан пайдо бўлиб, унга бир хатни узатди:

— Сенга бериб юборишди, — деди у аста.

Зарифа бу хатни Ойбекнинг ўзи ёзганлигини биларди. Лекин унинг авзойини кўриб, ҳайрон бўлди. Ойбек қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез ғойиб бўлди.

Мактубда қуйидаги тиканли сўзлар ёзилган экан:

«...ЗАРИФА!

Кет, кет, кет! Алдамчи кўзларинг кўзларимга тушмасин! Кўнглим тонг чоғида шафақлардан нур, ҳаёт олган, тоза, соф чечакларни тилайдир. Юришингда, туришингда, кулмишингда сиёҳ хаёлимни ойдинлаштирадиган бир нур курган каби бўлардим. Афсуски, у нур бир саробдан бошқа нарса эмас экан, энди англадим. Май базмида... хонимлар каби соқий бўлиб иштирок этишинг ҳам кўп яхши нарса. Чунки, шу муҳитда кўрдигим, билдигим «цивилизация» қизларидан фарқинг йўқ.

Ойбек сени ўпди, қучди... буларнинг бадалига нима истайсан? Маъносиз севги занжирларини афсонавий қаҳрамонлар сингари уздим.

Хайр энди!!

21 май 1926 йил.

Ойбек нечун менга бундай мактуб ёзди, дея шубҳаланма! Истасанг, жавоб ёз. Мен ҳам сенга қолган-қутганларимни айтиб бераман».

Бу хатнинг ҳар бир сўздан заҳар томар эди. Зарифага доимо энг гузал ва энг ҳароратли сўзлар билан мурожаат этган Ойбек севимли қизнинг ётоқхонадаги хатти-ҳаракатида хиёнатнинг хунук кўзларини кўрди. «Мен ҳали ёшман», деб ўзини бинафшадек бокира қилиб кўрсатишга уринган қизнинг бегона даврада, бузуқ қиз иштирокида даврада май ичиши ва ҳатто «соқийлик» қилиши мумкинлиги Ойбекнинг хаёлига сиғмади. У севги занжирларини узил-кесил парчалаб ташлашга аҳд қилди.

Ойбек ҳали техникумда ўқиб юрган кезларида унинг покиза йигит ва ажойиб дўст эканлигини кўрган синфдоши Темучин синглиси Маъсумани шоир дўстига таништирмоқчи ва шу йўл билан Ойбекка қариндош бўлмоқчи эди. Аммо Ойбек Зарифани Маъсума билан алмаштиришни истамасди. Унинг назарида, Зарифадан воз кечиб, Маъсума билан яқинлашнинг ўзи ҳам «яхшигина» хиёнат эди...

Орадан бир неча кун ўтди. Ойбекдан дарак бўлмади. Кунларнинг бирида Зарифа бекатда трамвайни кутиб турганида қарши томондан келаётган трамвайда кўққисдан Ойбекни кўриб қолди. Унинг кўзлари қандайдир маъюс эди. У хийла ўсгандек, унга эркаклик сиёҳи ургандек туюлди. Зарифа бир зум тараддулланиб қолди. Ойбек тушган трамвай бутунлай бошқа тарафга кетди... Наҳотки, энди уларнинг йўллари ана шу икки трамвайдек қарама-қарши тарафга кетса?!

Зарифа ўйлаб кўрса, трамвайда ёхуд кўчада кетаётган Ойбекнинг ёнида бошқа бир қизнинг бўлиши ҳам мумкиндек эди. Бу фарз Зарифанинг юрагига тикан бўлиб санчилди. У, бир томондан, ўзининг енгилтаклигидан пушаймон бўлди, иккинчи томондан, ўзини оқлашга, аслида, ҳеч бир гуноҳсиз эканини исботлашга уринди.

Орадан яна бир неча кун ўтди. Ниҳоят, кўзлари Ойбек йўлига қадалган Зарифа ҳузурига «Тоҳир»нинг ўзи ўз оёқлари билан кириб келди.

— Хўш, афсонавий қаҳрамон, нега келдингиз?

— Севги занжирларини узолмаганим учун, — жавоб берди «Тоҳир».

— Ахир мен сизнинг оёқларингизга занжир ҳам, кишан ҳам солмаган эдим-ку...

— Бу занжирни иккаламиз кўнглимизнинг кўринмас шоҳи ипларидан ясаган эдик. Ипақдан мустаҳкам занжир бўлмас экан, — деди «Тоҳир».

Зарифа яшаган уй олдидан ариқча оқар эди. У кичик ариқча бўлса ҳам ундаги сув булоқ сувидек топ-тоза ва мазали эди. Ойбек юрагидаги ўтти ўчириш учунми, ҳовучлаб сув ичди. Сўнг яна бир ҳовуч сув олиб, уни «Зуҳра»сига тутди.

— Қандай шафқатсиз йигит экансиз? Севган қизини ҳам шунчалик қийнайдимиз одам? Ахир сиз шоирсиз! Шафқатсизлик эса шоирларга асло ярашмайди, — койиб берди «Зуҳра».

— Эшонжон сенга синфдош бўлса ҳам, ҳар ҳолда бегона одам эди. Унинг ётоғига кириб, май ичиш ифбатли қизнинг улуши эмаску? Наҳотки шуни тушунмасанг?! — гинахонлик қилди «Тоҳир».

— «Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади», деганлари рост экан. Мен у қизнинг ахлоқсизлигидан беҳабар эдим. Билганимда, Эшонжоннинг хонасига ҳам кирмаган, туҳматга ҳам қолмаган бўлардим, — ўзини оқламоқчи бўлди «Зуҳра».

Зарифа гарчанд Ойбекнинг хатига жавоб бермаган бўлса-да, у кечаси билан аламдан узундан-узоқ мактуб ёзган, ўзини оқлабгина қолмай, пок руҳига озор бергани учун уни ҳатто қоралаган ва шу билан енгил тортган эди. Шу хатда ёзилган сўзлар унинг ёдида эди. Шунинг учун ҳам у фурсатдан фойдаланиб, хатнинг ўзига маъқул бўлган лавҳаларини «ўқий кетди»:

— Ёшман, тажрибасизман, десам, ишонмас эдингиз. Ўзим тенги қизнинг ёмон ниятда келганлигини, Эшонжоннинг ҳам фикри бузилганлигини қайдан билай? Мен уларнинг ҳаммасини ўзим сингари тоза ниятли ёшлар, деб ўйладим. Қолаверса, улар билан соатлаб ўтирмай, Дорилмуаллимотни битирган қизларнинг базмига бориб, уларнинг шодлигига шерик бўлдим... Сиз ўзингиз боғлаган севги занжирларини узмоқчи бўлган экансиз, «Фалон нарсани эшитиб уздим», деманг, йўқ, йўқ, йўқ, «Шу нарсани баҳона қилиб уздим», денг. Сизнинг севги занжирларини узишингизнинг бошқа сабаблари бор. Мен уларни яхши биламан. Агар отам...

«Зуҳра» шу сўзлари билан «Тоҳир»ни «мот» қилди. «Тоҳир» навбатдаги ҳужум учун сўз тополмай, «жанг майлдони»дан чекина бошлади:

— Ростини айтсам, жўрттага шундай сўзларни ёздим. Ахир, ўйлаб кўр: уч йилдан бери орқангдан елиб-югураман. Бир қарасам, майлинг бордек. Яна бир қарасам, парвойифалаксан. Юрагингнинг таг-тагида нима бор, мақсаднинг, орзу-ҳавасинг қандай

— билмайман. «Ёшман, ёшман», дейсан. Мана, техникумни ҳам битирдинг. Қачонгача ёш бўлиб қоласан? Менга муносабатингни аниқлашинг учун яна неча йил керак, сенга?..

— Одамзод шундай мураккабки, баъзан уни билиш учун бутун умр керак бўлади. Мана, сиз ҳам мени яхши билишингизни, менга ишонингизни айтар эдингиз. Сўнгги хатингизга қараганда, мен бошқача, ёмон, бузуқ одам эканман... — «Зухра» ёдлаб олган сўзларини айтишда давом этди.

— Сен хатимни яхши ўқимаган экансан. Агар менинг эшитганларим нотўғри бўлса, сен жавоб ёзишинг, «фалон сўзингиз нотўғри», деб айтишинг зарур эди, — деди «Тоҳир» «Зухра»га ён босишда давом этиб.

Зарифа аллақачон жавоб хатини ёзиб қўйганини айтди. Аввалга у хатни Ойбекка беришни истамади. Лекин унинг қистови билан, хатни олиб чиқди. Олиб чиқмаса бўларди!.. Ўзаро яқинлашаётган ёшлар бу хат туфайли яна айрилиқ ботқоғига бота бошладилар.

Хатда, жумладан, бундай сўзлар бор эди:

...«Афсонавий қаҳрамон»! Шу кеча шу қадар «ширин» мактубингизни қўлимга қистирар экансиз, ўқидим. Билмадим, нечук тугатдим. Дадамни сургунга ҳукм қилганлар. Менинг юрагимни эзган энг зўр қайғу шу эди.

ГПУдан уйга етгунча чидмадим, бўғилдим... Халқдан уялсам-да, кўзларимга сиқилган ёмларни тўхтата олмадим, йиғладим... Бунинг устига, яна сизнинг хатингиз... Заҳарли ўқларингиз... Билмадим, ўлганнинг устига чиқиб тепмоқчи эдингизми? Лекин мен мулойим, самимий жилмайиш ила қарши олдим. Бошқалар эзмоқ, сиқмоқ истасалар-да, мен куламан, юксаламан.

Мен ҳақимда, майли, қандай фикрингиз бўлсин, соф қалбимдан: «Юрагим тоза, кўнглим оқ. сиз ўйлаган қизлардан бутун борлигим, вужудим билан йироқман!» дейман. Хоҳ тингланг, хоҳ тингламанг, «қолган-қутганларингиз» ҳам шундай юрагимни қонатадиган, кўнглимни қирадиган бўлса, ёзманг! Ёнингизда қолсин. Ўзимдагилар ҳам оз эмас.

Ойбек ака, менга боқманг, гапирманг, мен-да сизнинг кўзларингизга ортиқ учрамагай эдим.

Хайр.

ЗАРИФА».

Бу мактубнинг сўнгги сўзлари Ойбек кўнглида ўсаётган умид ниҳоли устига қалин қор бўлиб ёғди. У мактубни такрор-такрор ўқир экан, бу қор уюмлари кўпайиб, бечора ниҳолни кўмиб юборгандек бўлди.

Шу оқшом Ойбек янги мактуб ёзди:

«Зарифа!

Таржиман ҳолиман ёшан учун кўлига қалам олган бир муаррих «Ойбек чўлларда адашган, дарбадар, аламдан нашта олган, ҳужути бир шоир эди», деб ўз ўқувчиларига мени ҳақиқат-ла аниқлаган бўлади. Ҳақиқатдан-да шу кунларда бадбилизим ўзининг энг буюк инкишоф нуқтасига етгандир. Савдо, ёшлик, шухрат — кўз олдимда ҳеч!..

Туғилар эканман, йиғламинидим. Ҳаётимга қора пардалар тушгунча-да йиғлайдирганга ўхшайман. Майли, бу дунёда ким кулди, ким ўйнади, ким эркин нафас олди? Ёқуб Қадрий: «Ҳаёта қиймат веранларин ҳеписида ҳаёттан ала кечди», дейдир. Бу буюк ҳақиқат! Анатолий Франс «Башиарият тарихи»ни бир жумла билан белгилайдир: «Инсонлар туғилдилар, азоб чекдилар, ўлдилар».

Мактубингда: «Йиғладим, ёндим, азоб чекдим», дегансан. Бунга шикоятмайман. Чунки, сенинг кўзларинг олмос каби порлайди — ёшлар тўқувчи баъзи бир кўзлардан эмас. Мактубинг гўзал. Сева-сева ўқидим ва ҳоло ўқийман, юзларча, мингларча дафъа ўқийман! Мактубингда баъзи бир жумлалар савдоли қалбимга оташли бир ўқ каби қадалиб қолди. Фақат менинг учун на тотли ўқ, на тотли бир оташ?!

Оҳ, билсанг, Зарифа!.. «Йиғладим», дема — йиғлаган мен. «Ёндим», дема — ёнган мен.

Севги занжирларини менга ким боғлади? Сенми, менми? «Маъсума қизларнинг юрагини ...лардан фарқингиз йўқ экан», дейсан. Шу нуқталарни қўймасдан, уларнинг ўрнига «шарлатон» десанг, бўлмасмиди? Нега яширдинг?..

Менинг «наступлениям»ни бир ой илгари кутган жансан. Нега «Суюндим», дейсан ва бунинг бошқа сабаблари бормиш. Қандай сабаблар? Сўнграқ билшига тоқатим йўқ. Тезроқ билдир...

...Зарифа, ортиқ ажралшидик. Фақат бу ажралшидан сенги ҳеч қандай зарар келмайдир. Бу нарсадан сенинг қалбингда на бир титрама, кўзларингда на бир томчи ёш пайдо бўлади. Бу фикрим

ни: «Севиндим», деб ўзинг ҳам иқрор қиласан. Ойбек бўлмаса, бош-қаси-да! Кўнглингга ҳамма — бир, буни яхши биламан. Чунки, шу вақтгача юрагингда севги учқуни ҳам сезилмади...

Зарифа, айриларкан, қўлларингни бир сиқай, кел! Қонимда сўнган электронлар яна бир оз жонлансин.

ОЙБЕК».

Зарифа Ойбек қонида «сўнган» электронларнинг яна бир оз эмас, буткул жонланишини истаса-да, унинг қизлик ғурури бунга йўл бермади.

«Аёл — сизнинг кўланкангиз. Сиз унга интилсангиз, у сиздан қочади. Сиз ундан қочсангиз, у сизга эргашади».

Бу нақлда жон бор. Зарифа Ойбек дилидаги туйғуларнинг самимийлигига ишонар, унинг муҳаббати бамисоли офтоб бўлиб нур сочаётганини кўрар ва бундан руҳан чароғон бўлиб юрар, лекин бу эркин қуш Ойбек муҳаббатининг тилла қафасига тушишни истамас эди.

...Ўша кунларда битирувчилар Москва ва Ленинград сафарига шайланаётган эдилар. Зарифа техникумнинг тўққиз нафар битирувчиси орасида яккаю ёлғиз қиз бўлгани учун уни дорилмуаллимот қизлари билан бир гуруҳга қўшдилар. Қамоқхонадаги отаси унга оқ йўл тилаб, Москва ва Ленинграддаги бутун жаҳонга машҳур музейларни кўриб келишни, ҳаёт ва санъат ҳақидаги билимини кенгайтиришни, ўзига эҳтиёт бўлишни буюрди. Ойбекнинг эса Зарифани сафарга юборишга раъйи йўқ эди. У қизни йўлдан қайтармоқчи бўлди. Аммо Зарифа исмли қуш аллақачон ҳаёлан Москва сари парвоз қилаётган эди.

Мана бу шеър, афтидан, Зарифа поездга тушган куни ёзилган:

*Орқангдан йиглаб қолдим,
Кўксимни тиглаб қолдим.
Қиз, дарёдан ошарсан,
Билмам, қайда яшарсан,
Орқангдан йиглаб қолдим.*

*Сир аралаш ҳаётинг...
Гавҳарлардан маржонинг.
Ҳазин куйлар чаласан,
Сўйла, қаён борасан?
Сир аралаш ҳаётинг...*

*Тушимда кўрдим сени,
Бирга олиб кет мени.
Денгиз, тоғлар ошайлик,
Чўпон каби яшайлик.
Бирга олиб кет мени.*

«Тоҳир» «Зухра» исмли кўланкаси сари қанчалик интилса, кўланка ундан шунчалик олислашишга уринар эди...

Вақт шу тарзда оқа бошлади.

Шу орада Зарифанинг уч йил жазо муддатига ҳукм этилган отаси ватанидан бадарға этилиб, оқ айиқлар ўлкасига жўнатилди. Зарифа Ўрта Осий Давлат дорилфунунининг физика-математика факультети қошидаги кимё бўлимига ўқишга кириб, айни пайтда Зебуннисо номидаги қизлар мактабида математика, физика ва кимё фанларидан дарс бера бошлади.

Ойбекдан Зарифага бошқа шеърый хатлар келмади. Кейин маълум бўлишича, Зарифа билан бир оилада яшаётган туркистонлик қариндошларидан бири Ойбек сиймосида ўз рақибини кўриб, у қолдирган ёзув ва мактубларни йиртиб ташлар экан.

Аммо бу мактубларни йиртиб ташлаш билан Ойбек қалбидаги муҳаббат чашмасини тўхтатиш мумкин эмас эди. Ойбек қанчалик изтироб чекмасин, севги бобидаги уринишлари қанчалик зое кетмасин, у муҳаббат ва бахт йўли машаққатсиз кечмаслигини яхши билар эди. Бунинг устига, унинг Зарифага бағишланган, Зарифага туйган муҳаббати туфайли майдонга келган шеърларидан бир қисми эълон қилиниб, ёшлар ўртасида эътибор қозонаётган, унинг ўзи эса шоир сифатида улғайиб бораётган эди.

Бир куни Зарифа: «Сиз Чўлпон сингари ажойиб шоир бўласиз. Балки ундан ҳам машҳур бўласиз!» деган эди Ойбекка.

Ойбек ҳеч қачон шуҳратга интилмаган. Унинг бирдан-бир мақсади ўзининг руҳий ва маънавий юксалиши орқали жамиятга, халққа фойда келтириш эди. У ана шу ниятда адабиёт ва санъат тарихини, фан тарихини ўрганди; Навоийдан Чўлпонга қадар бўлган ўзбек адабиётини севиб мутолаа қилди.

У ўзига кулиб боқмаган оламни тарк этиб, ўқишга, илмга, ижодга берилмоқчи бўлди.

БАХТ ЮЛДУЗИ

1927 йилнинг авжи пишиқчилик палласи.

Зарифа дорилфунуннинг биринчи курсини, Ойбек эса иккинчи курсини тугатиб, янги ўқув йилини бошлаш тараддудида. Икки ёшнинг юлдузи бир-биридан юз ўтира бошлаган кунлар...

— Сўнгги марта йўлингни тўсдим, Зарифа, — деди Ойбек қўққисдан кўчада пайдо бўлиб. — Бу оқшом сен билан хайрлашмоқчиман. Сени ҳам, юртимни ҳам ташлаб кетяпман.

Бу кутилмаган сўзлардан Зарифа ҳанг-манг бўлиб қолди. У Ойбекнинг ниятига тушунмади. Гап нимада эканлигини билиш учун ўсмоқчиламоқчи бўлди:

— Қасрга?

— Ленинградга. Ўқишни ўша ерда давом эттирмоқчиман.

Зарифа Ойбекнинг ниятини тушунгач, ҳаяжонини босиб, деди:

— Таҳсил олиш учун, олий маълумотли, нодир мутахассис бўлиш учун ундан ҳам олис жойларга бориб ўқисангиз ярашади. Мен жуда хурсандман.

— Сен, албатта, хурсанд бўласан. Менинг қасрда бўлишим, қандай яшашим сен учун барибир. Олис ва бегона юртларда яшайманми ё сен билан бир шаҳарда нафас оламанми — бунинг сенга фарқи йўқ. Кўнглинг худди уйқудаги денгиздек мавжсиз...

Зарифа нимадир демоқчи бўлди. Аммо унинг сўzlари Ойбекнинг қулоғига кирмади. Ойбек худди ўзи билан ўзи сўзлашгандек, деди:

— Кетишим керак. Сенга ҳам, менга ҳам яхши бўлади. Балки бир-биримиздан олисда ҳамма нарсани тарозига солиб кўрармиз...

Ойбек сўзлашдан тўхтади. Гўё ҳамма гап айтилгандек бўлди.

— Хайр. Оқ йўл сизга! — зилдек оғир сукунатни Зарифанинг эшитилар-эшитилмас товуши бузди. У Ойбекнинг бўйнига осилиб: «Мен сизни севаман! Наҳот шуни тушунмасангиз?» деб қичқиргиси келди. Лекин ғурур унинг томоқ пайларига чангал уриб, отилиб чиқай-чиқай деган сўзларини мажақлаб ташлади.

— Яна абадий хайрлашамизми? Ҳатто қўлларингни беришни ҳам истамайсан?... Сени бу гўзал хиёбонда тентираб излар эдим. Учратган пайтларимда эса сен қочиш йўлларини ахтарар эдинг. Мана энди хиёбон ҳам, сен ҳам менсиз яшайверасизлар... Қани, қўлларингни бер!

«Мен иккала қўлимни унга узатдим, — ёзган эди Зарифа опа ўша мунгли оқшомни эслаб. — У қўлларимни ўпар экан, унинг

хаёлий оғушидан аста сирғалиб юриб кетдим. Қадамим оғир, оёқларимда мадор қолмагандек эди».

Эртаси поездга чиқиш олдидан Ойбек яна Зарифанинг ҳузурига келиб, у билан хайрлашди. «Хайр, унутма, ўтинаман», — деди у.

Зарифа уни унутмаслигини биларди.

* * *

Ойбек Ленинграддаги Плеханов номли Халқ хўжалиги институтида ўқий бошлади. Афсуски, унинг бу илм даргоҳида кечган ҳаётига оид хотиралар етарли эмас. Мавжуд хотиралар эса Ойбекнинг бу ерда илм булоғини симиришга чанқоқлик билан киришганидан далолат беради, холос.

Шоирнинг шу йиллари Ленинградда ёзган шеърларидан бирида бундай сатрлар бор:

*Ҳар тараф тинч... Ётоғимда мен ёлғиз
«Иқтисодлар» туғумини ечаркан,
Папироснинг тутунлари ҳалқа из —
Чизиб, секин тарқаб кетар тинмасдан...*

Бу шеър «Эрталаб» деб аталади. Ундан маълум бўлишича, Ойбек тонгга қадар иқтисодиёт фанига доир китобларни мутолаа қилиб, билим хазинасини бойитиш билан машғул бўлган.

Ойбек 1927 ёхуд 1928 йилнинг кўкламида Ленинградда Ҳамид Олимжон билан бўлган учрашувини эслаб, ёзган эди:

«...Ҳамид ўзбек адабиётининг, санъатининг аҳволи ҳақида гапирди ва бирдан сўзни кесиб, сўради:

— Ҳа, ростдан, эшитдим, Халқ хўжалиги институтида эмишсиз?

— Иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар, сиёсий масалалар муҳимки, мен буларни яхши ўрганиш учун шу институтни танладим... Лекин майлим шеърдадир, севаман шеърятни, юракдан севаман...»

Ойбек Ленинградда иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар ва сиёсий масалаларни ўрганиш билан бирга, Жонли Шарқ тиллари институтида ҳам хизмат қилди: ленинградлик машҳур шарқшунос олимлар билан яқин мулоқотда бўлди. Талабалик чойчақаси билан мусофир шаҳарда тирикчилик ўтказиш осон эмас эди. Талабалар қўшимча даромад топиш илинжида турли юмуш-

ларни бажаришга мажбур бўлардилар. Ойбек ҳам дастлаб чака-на йўллар билан кундалик рўзгорини тебратиб турди. Сўнг Жонли Шарқ тиллари институти билан алоқа ўрнатиб, у ерга ўзбек тили ва адабиёти бўйича ассистент бўлиб ишга кирди.

Ленинград ўзининг мўъжизавий обидалари, музей ва боғлари билан Ойбек қаршисида қанчалик товланмасин, у Тошкентни, ҳозирги Сайилгоҳ хиёбонини, Зарифани, дўстларини, синглиси Шафоатни, ёмғирсиз кунларни соғинди.

*Ёр қолди узоқда...
Кўзларда йўқ учкун,
Эвоҳ, на ёмон кун?
Дил йиғлади тун-кун,
Қалбимда буюк доғ...*

У шундай соғинч кунларида, мусофирлик унинг вужудига, қалбига заҳарли ниш бўлиб санчилган кезларда пиёда бўлса ҳам она юртга қайтишга тайёр эди.

*Кетмас сира ҳижрон,
Кўнглимдан оқар қон,
Турмас эдим бир он,
Йўллар — учурум тоғ,
Ёр қолди узоқда.*

Мусофирлик унинг Зарифага бўлган туйғуларини янада алангалатиб юборди. Донишмандлардан бири тўғри айтганидек, шамол гулхан учун қандай аҳамиятга молик бўлса, ҳижрон ҳам муҳаббат учун шундай аҳамиятга эга: катта гулхан шамол билан яна ҳам гуруллаб ёнганидек, чинакам муҳаббат ҳам ҳижрон туйғули янада аланга олади.

Ойбек чинакам муҳаббатдан қочиб ва қутулиш мумкин эмаслигини тушунди. Унинг учун фақат битта муҳаббат — Зарифага бўлган муҳаббати бор эди. Унинг учун фақат бир гўзаллик малаги — Зарифа бор эди. Ойбек Тошкентдан минглаб чақирим нарида — Ленинградда тушунган ягона ҳақиқат ана шу эди.

*Эй, севгилим, мен учун ўзга бир рафиқ.
Ўзга бир севги йўқ, сенда вужудим.
Сен билан тирикман, сен-ла кўз юмгум.
Маҳзум кўлим сендан олур табассум.*

Баъзан ҳижрон қийноқлари ҳаддан зиёд ошиб, шоир қалбини пора-пора этди. Унинг ҳам шодликдан, ҳам қайғудан баравар ларзага тушувчи таъсирчан қалби тез-тез яраланиб турди.

*Қайғу-да меҳримни сенга еткизмас,
Йиглайман, ундайман, фақат беҳуда
Қалбимда чайқалур ҳижрон ҳар нафас,
Кошки ўтда куйсам ё чўксам сувга!
Ёдинг кўз ёшимда сузади ҳар он,
Дўстим, қачонгача бу зolim ҳижрон?*

Ойбек қалбида товланган муҳаббат оҳанглари фақат ҳазин ва мунгли нолалардан иборат эмас. Шоир Ленинград муҳитига сингиб бориши билан ҳасрат оҳанглари аста тарқала бошлади. Унинг шърларида абадий мавзулар, некбин тароналар тараннуми кучая борди. Аммо Ойбек қалбидан ўқтин-ўқтин отилиб турган най садоларида Зарифа исми, Зарифа сиймоси, Зарифага севги ва садоқат мавзуси қанотланиб турди.

Шу зайлда ўқув йили ўтди.

* * *

Ҳурматли китобхон, энди воқеанинг давомини Зарифа опадан эшитинг:

«Ҳовлимизда бир туп шотут, бир-икки туп гилос, олча ва каттагина ўрик дарахти бор эди. Саратон. Айни пишиқчилик пайти. Мен ўрик дарахтининг устига чиқиб, шохдан-шохга ўтиб ўрикларни қоқар, ойим эса терар эди. Шу пайт эшик ҳалқаси шақиллади. Қарасам, Ойбек кулиб, ўрик тепасига — менга тикилиб турибди. Отилиб ерга тушдим. Уйга кирдик. Палов дамланган эканми, ойим кичик бир лаганчада сузиб берди. Дастурхон ёздим, чой келтирдим. Узоқ гаплашиб ўтирдик. Шу бир йиллик ҳижрон кунларида икковимиз хийла жиддийлашган эканмиз. Катталардек суҳбатлашдик. Болалик фаслидан ўтганимиз кўриниб турарди.

Эртаси оқшом пайти Ойбек тагин келди:

— Зарифа, айланиб келамиз.

Мен нима дейшни билмай, ерга қараб жим қолдим.

— Аввал мени кўрсанг, қочар эдинг, «ёшман», дердинг. Мана, бўйинг ҳам менга етай деб қолибди. Ёш бола эмассан, — деди у жиддий товуш билан.

Мен ҳамон оғзимга сув солгандек жим турибман.

— Юр, Зарифа, хафа қилма, соғинганман, — унинг товушида майин тўлқин пайдо бўлди. Менинг иккиланаётганимни кўриб, деди: — Ойингдан сўра, рухсат берсин.

Ҳовлига киришим билан ёнимда Зулфия пайдо бўлди. У, албатта, эшик орқасидан қулоқ солиб, бизнинг ҳамма гапимизни тинглаб турган эди.

— Нима деяпти? Айланиб келамиз, деяптими?

— Ҳа.

— Нима бўпти, боравер. Ёш эмассан.

Айвонда ойим нимадир тикиб ўтирар эди.

— Сиз нима дейсиз? — сўрадим гўё Ойбек билан ҳеч учрашмагандек, уялибгина.

— Майли, кеч қолма, — рухсат берди ойим».

Бир йил ичида нафақат Ойбек, Зарифа ҳам ўзгарган эди. У Зулфия билан бирга Зебуннисо номидаги мактабда ўқитувчилик қилар, 35 сўмлик ойлик ҳақидан уч сўмигина унинг ёнида қолар, қолган 30 сўмини Соловкига, отасига юборар эди. Таълим-тарбия техникумини битиргач, икки йил ишлаб бериш вазифасини ўз елкасига олган Зарифа негадир талабалик нафақасини олишни ўзига ор деб билди. Унинг ёнида қолган уч сўм ва Зулфиянинг маошини рўзғор исмли аждаҳо ямламай ютарди.

«Майли, кеч қолма», деб рухсат берди она ва унинг умид кўзлари Ойбекка қадалди.

У қизининг Ойбек билан бахтли бўлишига ишонар, кимсан, Ленинградда ўқиётган йигитнинг имонли-ишончли эканидан шубҳаланмас эди...

Ойбек Зарифани Шайхонтоҳурдаги «Намуна» мактабининг боғига таклиф этди. Бу мактабда унинг собиқ синфдоши Маҳмуд Ҳакимов ишлар эди. У шогирдлари билан банд бўлгани сабабли меҳмонлар билан бирга бўла олмади. Аммо унинг илтимоси билан мактабнинг шинамгина боғида, ям-яшил майсазор устига палос ва кўрпачалар ёзилиб, дастурхон келтирилди.

«Биз ёлғиз эдик, — эслашда давом этади Зарифа она. — Ойбек чой қуйди, нон ушатди. Гоҳ гаплашиб, гоҳ оқшом шабадасида тебранаётган майсалар тўлқинини томоша қилиб ўтирдик. Бир-

биримизни сўзсиз ҳам англардик, шунинг учун ҳам висол дамларининг лаззатини тўла ҳис этардик.

У секин кўрпача узра ёнбошлаб, сўнг ағдарилиб, осмондаги мовий булутлар карвонига тикилиб ётди. Мен эсам қимир этолмайман. Мен қаршимдаги кўк майсадан кўз узолмас, у эса осмонга тикилган ҳолда бу оромбахш сукунатни бузмаслик йўллари ахтарар эдик.

Бундан тўрт йил муқаддам унинг қалин қўнғир сочлари типратикон ниначаларидек тепага «санчилиб» турарди. Ҳозир эса унинг қоп-қора қўнғироқ сочлари манглайи бўйлаб сочилиб ётибди. Секин сидириб, пешонасини очдим. Унинг йирик-йирик, тегран маъно ва сеҳр билан тўла кўзларига, нур балқиган юзларига боқар эканман, кўнглимда шу ондаёқ меҳр булоғи тошиб кетгандек бўлди.

У қўлимни маҳкам сиқиб олди, лабларига олиб бориб, ўпди.

— Кетайлик. Қоронғилик қуюқлашяпти, — дедим секингина.

Қўзғолдик. Ойбек гулхона олдида тўхтаб, гул уза бошлаган эди, бизни қаршилаган ва меҳмоннавозлик билан сийлаган йигит боғдаги гуллардан бир гулдаста жаб, Ойбекка узатди. Ойбек атр бўйлари бурқиб турган гул ва райҳонларни ҳидлаб, менга тутқизди.

Тошкент осмонида эндигина туғилган ойнинг нозик ўроқчаси булутлар денгизиде аста оқар, ундан таралаётган бир тутам нур бизнинг қалбимизга шароб бўлиб қуйилмоқда эди».

Бу ўша унутилмас оқшом ҳақидаги Зарифа опанинг хотираси.

Модомики, бу оқшом ошиқ ва маъшуқа қалбига шароб бўлиб қуйилган ва уларни сархуш айлаган экан, демак, у Ойбек ижодида ҳам ўз аксини топган бўлиши мумкин.

Мана бу саккиз мисралик шеърга эътибор беринг:

*Оқшом кўлжаси чўкди ҳар ёқда,
Чаманликларда ўйнашиб ётдик.
Нозли япроқлар куйлаган чоқда
Тотли сирларга биз секин ботдик.*

*Мангулик ёки оғми шу чоқлар?
Кенг хаёлларга дилми боғланди?
Бир нима дейди нозли япроқлар,
Билмадик, лекин қалбимиз ёнди...*

Бу чўлпонона шеър ўша оқшом тасвири бўлса ажаб эмас.
У ҳолда мана бу шеър-чи?

*Кўзингдан бошқа бир булут йўқ,
Қарайсан осмонга, кўк — булут.
Шу тунда кўзингдан бўса тут,
Кўзингдан бошқа бир юлдуз йўқ.*

*Коинот китоби очилса,
Кўзингдан кўзимни узмаймен.
Самога юз қуёш ёйилса,
Мен сендан ҳарорат қўмсаймен.*

*Шу кечам умримда ўлмасин,
Юр, кўзинг қўйнимда чақнасин.*

Толе чўққисига эришган руҳининг бундай рангин ва нафис манзарасини ошиқ шоиргина, ниятлари ушалган, бахт юлдузи чарақлаб кўрина бошлаган шоиргина тасвирлай олади. Ойбек: «Шу кечам умримда ўлмасин», деб ўша унутилмас оқшомни куйламоқда. Бу ҳар иккала шеър ўша оқшомнинг турли нуқтадан чирилган манзаралари — бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас.

...Ойбек ўз машуқасини кузатиб, унинг эшигига яқинлашар экан:
— Зарифа, эртага келаман. Айтадиган сўзларим бор, — деди.

Зарифа туни билан мижжа қоқмади. «Айтадиган сўзлари» нима экан? Наҳотки, журъат этса?.. Агар у журъат этиб, қўлини сўраса, нима дейиши керак? Бирор баҳона топсинми?.. Ё унинг бағрига ўзи биринчи бўлиб отилсинми?.. Йўқ, йўқ, у бундай қилолмайди!.. Қилиши мумкин эмас!..

Ойбек келиб, «айтадиган сўзлар»ини айтди. Зарифа уни жўнатиб, айвонга келар экан, юраги ёрилиб кетаётгандек тоқатсизланиб кутиб турган Зулфия сўради:

— Нима, «предложение» қилдимми?

— Ҳа, — оҳиста жавоб берди Зарифа.

— Не жавоб қилдинг? — сўнг унинг жавобини кутмасдан оқ давом этди Зулфия. — Хўп, деявер. Барибир, Ойбекдан яхшисини тополмайсан.

Зарифа жавоб бермади. У ҳамон Ойбек туфайли тушган сирли ҳолатидан чиқмаган эди. Унинг хаёлчан қиёфасини кўрган Зулфия бундай деб сўз қотди:

— Ойим билан ўзим гаплашиб қўйганман. Ташвишланма, ойим рози.

Зарифа «ёшман», деб фақат Ойбеккагина эмас, онасига ҳам айтар ва ҳар сафар хонаси келганда, турмушга чиқмаслигини писанда қилар эди. Унинг қайсарлигини билган она бу сўзлардан ташвишланарди. Сунгги кунларда Ойбекнинг серташриф бўлганлиги ва қизининг унга нисбатан муомаласи илиқлашиб бораётганини кўриб, у ташвишдан фориг бўла бошлади. Зулфия келтирган янгилик эса унинг кўнглини бир тутам нур бўлиб ёритди.

«Айвонда чой ичиб ўтирган ойим, — деб ёзади Зарифа опа, — пиёласини дастурхон устига қўйди, меҳр балқиган юзида илиқ табассум, қувонч ва бахт табассуми пайдо бўлди.

— Мен ҳам, бувинг ҳам рози, — деди у жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб ўтирган бувимга ишора қилиб.

Бу шоир йигит кўзимизга иссиқ кўринади. Парвардигорим бахтингни берсин, ақли расо йигитга ўхшайди, — сўзга қўшилади бувим ҳам, тасбеҳ ўгиришни бир лаҳзага тўхтатиб.

Онанинг розилигини эшитган Ойбекнинг боши осмонга етди. Ленинградга қайтиши олдидан икки ёш — бизнинг Тоҳир ва Зухрамиз унаштирилди. Неча йиллик севги савдолари тугаб, ёшлар қаршисида бахт ва саодатнинг сирли эшиклари очилди. Ойбек бу эшикнинг жаранглаб очилиши учун бутун истеъдоди, ҳаёти, сабр-тоқати, заковат ва матонатини бағишлаган эди.

Ойбек ўз умри давомида нимагаки эришган бўлса, фидокорона меҳнати, сабр-қаноати, тиришқоқлиги, ғайрат ва шижоати билан эришган. Агар унда бу сифатлар бўлмаганида эди, у 50-йилларнинг бошида, миясига қон қуюлиб, тили, қўллари, хотираси ишдан чиққан пайтдаёқ ҳалок бўлган бўларди. У ҳатто ўша оғир хасталик йилларида ҳам ҳаёт учун қаҳрамонона курашган.

Гўзаллик ва эгуликнинг жонли тимсоли бўлган Ойбек ана шу буюк курашда туғилди ва чиниқди.

* * *

Ойбек ўқишни давом эттириш учун сентябрнинг охири — октябрнинг бошларида яна Ленинградга қайтди. Энди унинг кўнгли баҳор осмонидек тоза ва мусаффо эди. Унинг бутун хаёли ўқишга, илм уммониغا қаратилди. У дамба-дам севгилиси Зарифага шеърини дурдоналар бағишлаб, севги ва салом сўзлари билан уларни Тошкентга, таниш ва азиз манзилга йўллаб турди.

Мана бу шеър ҳам Зарифа опанинг шахсий архивидан топилган.
1928 йил 26 октябрда Ленинградда ёзилган бу шеър 1966 йилдаги-
на Ойбекнинг сўнгги «Кўнгли куйлари» тўпламида эълон қилинган.

*Кўзлари чўлпондек нозли севгилим!
Бир қараш ташладинг, мен севдим сени.
Хаёлинг эсларкан қонайдир дилим,
Ёлборай, гўзалим, унутма мени!*

*Дарёлар сингари кўнглим жўйиқиндир,
Бир тола сочинг-ла боғланиб қолди,
Васлингга етганим не гўзал кунди,
Айрилиқ сийнамга ёнгинлар солди.*

*Хаёлдек йўқолди яйраган чоқлар...
Дардинг-ла сўнаркан қора, шўх кўзим,
Сени эркалайди денгиз, қиргоқлар,
Кўзлари чўлпондек нозли севгилим!*

Ойбек йилнинг тўрт фаслида ҳам Зарифага шундай шеърлар гулдастасини юбориб турарди. Зарифа бу шеърлар бағридаги Ойбек қалбининг олтин зарраларига чулғаниб, руҳан бойиб ва гўзаллашиб борди. Ҳар бир шеърини мактуб унинг Ойбекка бўлган муҳаббатини янада юксалтирди, Ойбек тўғрисидаги тасаввурларини кўркамлаштирди. Ойбек унинг қаршисида фақат ошиқ йнгит эмас, балки шоир сифатида ҳам улуғлашиб борди. У энди Ойбекни фақат ўзи ва бўлажак фарзандлари учун эмас, балки ўзбек шеърини ва ўзбек халқи учун ҳам асраш лозимлигини тушунди. Унинг қўлида халқнинг бўлажак маънавий хазинасининг тақдири турарди.

Ошиқ шоир эса гўё ҳамма нарсани унутиб, Зарифага изҳори муҳаббат билан тўла шеърларини йўллаб, икки қалбни боғловчи севги занжирини ясада давом этар эди.

*Бир тола сочингми бўйининг боғи?
Темир занжир каби уза билмаймен.
Қонларга бўялсин шоир ётоғи,
Мен бир кун ханжар-ла қалбни тилгаймен...*

*Айрилиқ йиллари оғир юк каби
Кифтимга чўкмишдир, нозли севгилим!
Севгим саҳросида кўрмагач сени,
Ёнгинда жизгинак бўлди ёш дилим...*

*Ёшли кўзларимдан сира кетмайди
Қовушган кунларнинг у олтин изи.
Чолгимнинг инграши сенга етмайди,
Мангуга қочдингми, эй хаёл қизи?..*

Бундай шърлардан сархуш бўлган Зарифа мусофир шаҳарда Ойбек ҳаёти қандай кечаётганини хаёлига ҳам келтиролмас эди. Зарифа қаршисида Мажнун бўлиб гавдаланган шоирнинг оғир хасталикка мубтало бўлганини тасаввур ҳам этиши маҳол эди. Ваҳоланки, Ойбек... Ваҳоланки, Ойбек нафас олиш органи яллиланганлиги сабабли совуқ ётоқхонада тонгга қадар мижжа қоқмай чиқаётган эди. Зарифа унинг бундай шърларидан беҳабар эди:

*Кўнглим ярали, кўнглим ярали,
Баҳорлар мендан узоқда қолди,
Хасталик эса қучоғин очди,
Боёқиш кўнглим қонли ёш сочди,
Кўнглим ярали, кўнглим ярали*

*Қоронғи кеча... Ёлғиз инграймен,
Кўксимни босмиш ҳижроннинг гами,
Ётоғим олов жаҳаннам каби...
Тегмай еллар гўзал кўклардан,
Кўнглим ярали, кўнглим ярали.*

Қон тупуриб, оғир хасталик билан ана шундай яккама-якка олишаётган Ойбек учун бирдан-бир ҳаёт ва умид манбаи Зарифа эди. Шунинг учун ҳам унинг ўша кезларда ёзган мактубларида ошиқ шоирнинг фарёди жаранглаб туради.

...Ойбек қишки таътилдан фойдаланиб, декабрнинг сўнги кунларида Тошкентга келди. Зарифа билан, собиқ синфдош дўстлари билан учрашди, уларнинг дийдорига тўйишга уринди.

Кунларнинг бирида Ойбек билан техникумда бирга ўқиган дўсти Саидвали Шарафиддинов уни Зарифа билан бирга меҳмонга таклиф этди. Зарифа Ойбек билан ёлғиз меҳмонга боришни уят билиб, Зебуннисо номидаги мактабда немис тилидан дарс берувчи Марям исмли дугонасини ҳам таклиф этди. Ўйин-кулги бўлди. Сухбат қизиди. Аммо Ойбек ўзини нохуш сезиб, хона этагидаги кўрпачага чўзилди. Унинг кўзларида ҳорғинлик, парижонлик аломатлари кучайди. Марям Ойбек ёнига келиб: — Сизга нима бўлди, Ойбек ака? Чеҳрангиз яхши эмас, Зарифа хафа бўлиши мумкин, — деди.

Ойбек нима жавоб беришни, Зарифанинг ҳам, бошқаларнинг ҳам дилини огритмаслик йўлини қандай топишни билмади. Унинг аҳволи огирлашмоқда эди.

Ўша кеча Ойбек Саидвалининг уйида ётиб қолди. Унинг илтимосига кўра, Темучин Марям билан Зарифани кузатиб қўйди.

Ойбекнинг нафас олиши огирлашиб, ҳарорати кўтарилди. Йўтали зўрайди. Унинг техникумда ўқиб юрган пайтларида тайинли кийим-боши бўлмагани, қиш чилласида пайпоқсиз, йиртиқ ботинка кийиб юрганлари беиз кетмаган эди. Ленинграднинг серёгин ва паст ҳавосида унинг нозиклашиб қолган ўпкаси қаттиқ шикаст олиб, сил касаллиги бошланган ва бу касаллик кундан-кунга авж олиб бораётган эди.

Ўша оқшомдан кейин Ойбек Зарифани йўқлаб уйига келганида, тез-тез йўталар ва унинг сурункали йўталиши бўлажак қайнонанинг бошига болға билан урилгандек туюлар эди.

Она бир куни кўнглидагини айтди:

— Қизим, танлаган йигитинг силга ўхшайди...

Ўша йилларда сил касалига дучор бўлган одамни ўлимга гирифтор деб билинар эди. Сил юқумли касаллик бўлгани учун атрофдагилар бундай хасталикка чалинган кишидан ҳазар қилишар, ундан узоқроқ бўлишга ҳаракат қилишар эди.

— Майли, сил бўлса ҳам тенги йўқ, — эшитилар-эшитилмас жавоб берди Зарифа.

Ойбек Тошкентда, дўстлари бағрида бир ой туриб, сўнг яна Ленинградга қайтди.

«Кечқурун вокзалда уни кузатиб қўйдим, — хотирлайди Зарифа опа. — Кўнглимгина, уйимгина эмас, бутун Тошкент, назаримда, бўм-бўш қолди. Сийнамга ҳижрон дарди юкланди, руҳим ўксик қолди...

Тагин ундан мактуб кутаман. У мендан кутади... Аввалги мактубларимда ҳаё, иффат, назокат сақлашга тиришган бўлсам, энди ундан меҳримни аямасдан, соғлигига аҳамият беришни, даволанишни тавсия этардим. Шу билан унинг хасталигидан хабардор эканлигимни билдирар эдим».

1929 йилнинг февраль-март ойларида Ойбекнинг хасталиги анча огирлашди. Аммо у ўз дардини Зарифадан, қариндош-уруғларидан яширмоқчи бўлди. Тобора авж олиб бораётган хасталик эса унинг бахт ва саодат ҳақидаги умидларига чанг сола бошлади. Шундай кезларда у мунгли туйғуларга берилган пайтлар ҳам бўлди.

*Ишқ, лоланг тез сўлди,
Қалбимда баҳор йиғлар.
Кўксимга сукут тўлди,
Қонларда алам яйрар.
Сен қайда, гўзая ёштик?
Сен тушга-да кирмайсен.
Ҳижронлар — узоқ тошлик,
Кўнглини овтмайсен.*

Қалбида баҳор йиғлаётган шоир дард ва ҳасрат тўла туйғуларини қоғозга тўкса-да, Зарифага ёзган мактубларида ўзини соғлом кўрсатишга уринди. Умуман, Ойбек хасталигига қарамай, билим олишга, мутолаа қилишга, Шарқ ва Ғарб фалсафасини симиришга тиришар эди. Унинг Зарифага ёзган мактубларида хасталик ҳақида бирорта сўз йўқ. Аксинча, унинг мактубини ўқир экансиз, қизғин фаолият билан банд бўлган киши кўз олдингизга келади:

«Шу кунларда ишларим кўп. Ўзим мутолаага берилганман. Цвейг деган бир немис ёзувчисининг русчага таржима этилган мажмуасини босароқ ўқиб чиқдим. Ҳозир Ғарб ва Шарқ фалсафасини ўқиш ила машаулман. Иқтисодий фанлар ўз йўли ила боради, албатта. Шу гайратимни, шу ҳавасимни бир фан устида марказлаштирсам, эҳтимол, тузуккина олим бўла олар эдим. Аммо мен энергиямиш бир қанча тармоқларга бўлиб юборганман. Бу одатдан сира айрила олмайман. Бу ёмон. Баъзан ўзимга: «Мен ким ва ким бўламан?» деган савол бериб қўяман. Жавоб, табиий, йўқ.

Яқинда Германиядан бизнинг лабораторияга сунғий ипак ҳам ундан ишланган тўқилмалар ва оддий ель (арча — Н. К.) тўнкасидан ипак тайёрлаш учун лозим бўлган бутун ўзгартиш процесси (жараёни — Н.К.) ни кўрсатувчи моддалар ҳам ишшларга солиб юборилган. Бундан бошиқа сунғий шойи ва ипакни тарқатиш учун ҳар хил суратлар (реклама), кичкина катобчалар, сунғий ипак фабрикасининг турли бўлимларининг расмлари-да бор. Русларгина эмас, ипакчи мамлакатдан келган мен ҳам сунғий ва табиий ипак орасида ҳеч фарқ тополмадим. Бу — техниканинг муваффақияти! Зарифа, кимёга чолми!

Немис шоири шоирларни «қадах»га ўхшатган экан. Сен тўғери-ми, деб сўрайсан. Билмайман, тўғери-ми, янглишим? Зотан, дунёда сафсата ва бўш сўз жуда кўп. Бўш қадахларга дудоқларимни суртишни истамайман.

Шу кунларда анчагина нарчалар ёздим. Бир қанчасини «Қизил Ўзбекистон» ва «Маориф ва ўқитувчи»га юбордим. Чиққандир ёки чиқиб қолар. Шу шеърларим тўғрисида ўз фикрингни ёз, дурустми?»

Бу сатрлардан қайноқ ҳаёт нафаси эсиб турса-да, улардан Ойбекнинг шу кезлардаги ҳақиқий ҳолатини билиш қийин. Ҳолбуки, аҳволи оғирлаша бошлаган талабанинг тақдири ленинградлик шифокорларни қаттиқ ташвишга солган, улар ёш шоирни чақириб: «Агар яшашдан умидинг бўлса, иссиқ ўлкангга қайтиб кет. Ленинграднинг иқлими сенинг соғлигингга тўғри келмайди», — деб очикдан-очик айтишга мажбур бўлган эдилар.

Хуллас, Ойбек 28 апрелда Ленинград билан хайрлашиб, Москвага келди. У ерда бир-икки кун бўлиб, Қримга йўлланма топди-да, Ялтага, «Ўзбекистон» санаторийсига жўнади.

У шу ердан Зарифанинг синглиси Шарифага йўллаган мактубида ўзи ҳақидаги ҳақиқатни, ниҳоят, ошкор қилди:

«Шарифа! Ленинградда сўнгги ойларида ўзимни жуда олдирган эдим. Бу кунлар ҳаётимнинг сўнгги саҳифасидир. Қора, белгисиз кечанинг кучоқларида гоҳиб бўлиб кетаманми? Фунча экан, очила олмадим... деб ўйлардим. Фақат Ялтага келгач, яна ўзимда куч, қувват, тебратили сеза бошладим. Денгиз шамоли қуёш очилганини ваъда қилди. Қонларим юришди, икларимга қизиллик югурди... Докторлар ҳам: «Тузалиб кетасан, силнинг бошлангичи экан», дедилар.

Ялтада бир ой тураман... Соғаймасам, яна қоламан...»

Гарчанд бу сатрлардан кейинги сўзлар мавзуга алоқадор бўлмаса-да, улар ҳақиқий шоир қалбидан отилиб чиққан дурлар бўлгани ва уларда ифодаланган ҳақиқат унинг сиҳатига катта таъсир кўрсатгани учун бу сўзларни ҳам Сизнинг эътиборингизга ҳавола этаман, азиз китобхон:

«... Ялтанинг табиати жуда гўзал. Мен умримда бундай шоирона ва латиф манзараларни асло кўрмаган эдим. «Ўзбекистон» санаторийси баландликда солинган. Пастда Қора денгиз мавж уриб ётади. Атрофда тоғлар, арча ўрмонлари. Санаториймизнинг боғлари чечаклар ва оғочлар билан қопланган. Янроқлар орасидан турли қушларнинг қўшиқлари тўкилади. Оқшомлари ботган қуёшнинг олов сочлари сувларни қоплайди. Шундай онларда Қора денгиз соҳилга тушиб, узоқларга қарайман. Тўлқинларнинг қўшиғида аллақайларга оқиб кетмоқ истайман...»

Ойбек 11 майдан тахминан 20 июнга қадар Ялтада бўлиб, сўнг Тошкентга қайтди.

Эшик ҳалқаси шақиллаши билан Зарифа югуриб чиқди. Рўпарада табассуми бутун чеҳрасига ёйилиб Ойбек турарди.

«У тўлишган, юзида куёш бахш этган шифо ранги. Кўйлагининг энги калта бўлганидан қайроқдай яланғоч билаклар... Қаршимда соғлом, кўзларида севинч ва бахт чақнаган Ойбек турарди», — деб эслайди Зарифа опа Қримдан қайтган шоирини.

Бир-бирига ташна икки қалб, келажакда буюк ҳаёт денгизини бунёд этишни истаган икки жилга сингари, ниҳоят учрашдилар. Висол кўшиғи янграши учун ўзбек ёзининг қисқа тунлари, албатта, етмади. Ойбек Зарифаси билан тонгни қаршилайдиган бўлди. Ойдин кечаларда сайраган қушларнинг кўшиқлари япроқлар орасидан улар қалбига тўкила бошлади. Тонг саҳарда чиққан куёшнинг олов сочлари уларнинг манглайини силади.

Мана бу мисралар ўша сурурли кунларда ёзилган:

*Нақадар тотлидир гунча дудогинг,
Рухимга абадий ёшлик бағишлар.
Хаёлим, руҳимни асир этган қиз?
Ипак табассумли, нурли яногинг,
Сирлар-ла ўралган юлдуз боқишлар
Кўнгил баргларини титратар сўнгсиз...
Гўзаллик малаги сен эмасмисен?
Санъатлар ҳайкали сен эмасмисен?*

29 июнь кунини Саидносир Миржалил ўғлининг Шайхонтоҳурдаги ҳовлисида Ойбек билан Зарифанинг тўйи бўлиб ўтди.

Шу кундан бошлаб шоир орзу қилган юлдуз унинг ҳаётини безай бошлади.

ҲАЁТ ВА ИЖОД ПИЛЛАПОЯЛАРИ

Ойбек билан Зарифа тўйдан кейин Тарновбошидаги ўша ҳовлида, Зулфиянинг кичик бир хонасида яшай бошладилар. Куз келиб, қиш ташвишлари яқинлашгач, яна уй-жой муаммоси кўндаланг бўлди. Ўз бахтларидан маст бўлган ёшлар ортиқ ҳаяжонга берилмай, қайнона яшаётган айвоннинг олдини девор билан ўрамоқчи бўлдилар. Ойбекнинг отаси Тошмат ака мардикор бозори-

дан уста бошлаб чиқди. Шоирнинг ўзи эса уч табақали дераза-ром билан бир эшик топиб келди. Кечаги айвон бир пасда уйга айланди-қолди. Диван билан каравот киритилиши билан уйга замонавий тус ҳам кирди. Янги оила ана шу уйда икки қишни чиқарди.

Зарифа опанинг онаси қўли гул пазанда бўлиб, туркистонлик бўлгани сабабли хамир овқатларга, айниқса, уста эди. Шунинг учун ҳам уйда қайнона пиширган таомлар машҳур бўлган. Ойбек бошқа ҳеч кимнинг қайнонасидек мазали ва тансиқ таомлар тайёрлай олишига ишонмас эди. Шунинг учун ҳам у қайнонаси йўқ кезларда Зарифа опага овқат тайёрлашни буюрмас эди.

Саидносир Миржалил ўғли уч йиллик қамоқ жазосини ўтагандан кейин Соловқидан озод этилиб, Бийсқда яшай бошлади. Совет давлати ўйлаб чиқарган қонунларга кўра, у бир неча йил мобайнида Тошкентдан, оиласидан узоқда, сургунда яшаши лозим эди. Тўй ўтар-ўтмас, Зарифанинг онаси зрининг ҳолидан хабар олиш, унинг ярасига малҳам бўлиш учун Бийсқка жўнади (Аслини айтганда, тўйнинг тезлатилиши ҳам унинг бўлажак сафари билан боғлиқ эди).

Шундай кезларда қандайдир курсларда дарс бериб юрган Ойбек уйга қайтгач, гоҳ ҳовлида олов ёқиб ўзи кабоб тайёрлар, гоҳ Шарифа билан Меҳрини — Зарифа опанинг тоғаваччасини Шайхонтоҳурдаги уйгурлар ошхонасига юбориб, лағмон ёхуд манпар олиб келишни буюрар эди. Хуллас, келин билан куёв Тарновбошидан кўчиб кетгунларига қадар, Зарифа опа овқатта камдан-кам уринди.

Ойбек шу йилларда асосий вақтини мутолаага бағишлади. У ярим кечага, баъзан тонгга қадар фалсафа, сиёсий иқтисод каби фанларга доир китобларни, шунингдек, жаҳон адабиёти намуналарини севиб ўқиди. У билим олишдан четда кечган дақиқаларини бекор ўтган дамлар, деб ҳисобларди. Ундаги меҳнатга, ўқишга бўлган ана шу чанқоқлик онаси Шаҳодат Назар қизидан ўтган эди. Эрта-ю кеч меҳнат билан, рўзғор юмушлари билан банд бўлган она болаларини ётқизгач, китоб ўқишга, «асрларнинг сўкиб чокини, кўзларига суртиб хокини, тарихларни бир-бир титиш»га киришар эди.

Шоир шу йилларга оид шеърларининг бирида марҳум онасини эслаб, бундай ёзган:

*Қаҳратон қиш... Совуқ... Титфар қўлларинг,
Тутолмас игнани... Ўлик бир кеча...
Илиқ нафаслари сўнган танчага
Ётқизгач бизларни, очиб китобинг —*

*Ўқирдинг ичингда... Мендан-да уйқу —
Қочарди... Боқардим маъжус, жимгина,
Болалик севгим-ла, олтин севгим-ла...
У онлар кўнглимдан ўчмайди мангу!*

*... Баъзан йиғилтишиб қиш оқшомлари,
Сени тинглашарди қўшнилариимиз:
Қизлар, келинчаклар ва кўмишик, қари —
Кампирлар... ҳаммаси чурқ этмай, тилсиз...*

Онадаги китобга бўлган муҳаббат Ойбек қонида, айниқса, жўш урди. У ёлғиз ўзигина китоб ўқишга берилмай, Зарифа қалбида ҳам китобга бўлган муҳаббат ўтини авж олдиришга уринди. У кўпроқ китоб ўқисин, билимини оширсин, жаҳон маданиятига ошно бўлсин, деган ниятда кўпинча Зарифани ошхона юмушларидан озод қилиб қўйди.

Ўзининг бахтиёр кунларини кечираётган шоир отасини, ўғай онаси, ака ва синглисини ҳам унутмас, иш ҳафтаси тугаб, дам олиш куни келиши билан у дуторни, Зарифа эса уч оёқлик «Фотокор» апаратини қўлга олиб, Говкуш маҳалласига меҳмонга борар эдилар. Исамухаммад аканинг рафиқаси ҳовлига жой солиб, теварак-атрофга шакароб қилиб сув сепар, кун бўйи иссиқдан толган ва чанқаган паррандалар сепилган сувдан пайдо бўлган ҳалқобларга келиб, жажжи тумшукчалари билан ташналикларини қондирар эди.

Бир пасда паловхон тўра ҳам тайёр бўларди. Ошдан сўнг бирикки пиёла чой ичилгач, Ойбек дуторни Зарифанинг қўлига тутқазиб, «Дилхирожо» ва «Қари наво» куйларини чалиб беришни илтимос қилар эди. Зарифа гарчанд Шарифа сингарни моҳир дуторчи бўлмаса-да, шоир севган бир-икки куйни черта билар, Ойбек эса бу куйларнинг дастлабки садолари энгил шабада сингарни эсиши билан ўғай онасини ўйинга тортар, унга қўшилиб, ўзи ҳам ўйинга тушгандек бўларди. Ўғай она билан боласининг ўйинини кўриб, Тошмат ака ҳам қувонар, уларнинг иноқлашиб кетганидан мамнун бўлганича, тўнғич ўғли Исамухаммад билан чапак чалиб ўтирарди.

Ойбек шу йилларда инсон ва ижодкор сифатида мислсиз суръатлар билан олға кетди. У қанчалик романтик руҳдаги шоир бўлма-син, кечаги болалик кезларини эслар экан, ўзи ҳақидаги ҳақиқатни рўй-рост тасвирлаб шеърлар ёзди. Унинг «Хотирадан излар» номли шеърида ҳам шундай мисраларни кўришимиз мумкин.

*... Ботинкаси жиққа сув,
Пальтоси юпқа ва кир.
Шу яшашни севар у,
Дер: «Бунда нашъа ҳам сир...»*

*Кўрмас асло чўнтаги
Битта ҳам сийқа чақа...
Танимайди тугмани,
Йиртиқ, анархист ёқа...*

*Кечки овқат... Чақирар
Кўнгироқ савлат ила...
Хасис косани чалар
Ундаги зўр иштаҳа...*

*Ранглар, бўйдоқ йиғитча
Яшарди хаёлларнинг,
Фалсафий шамолларнинг
Қанотларидай якка...*

*... Олма чой ҳам қора нон —
Унинг ичирин овқати.
Ечилгач, бином-Ньютон,
Билинар эди тоти...*

*Қашиб кўтирини у
Нафис кўшиқ тўқирди,
Дўстларига ўқирди,
Учарди кўздан уйқу...*

Ойбекнинг болалик кезларида аҳоли ўртасида турли тери касалликлари кенг тарқалган, чамаси, шоирнинг ўзи ҳам шуларнинг биридан бенасиб қолмаган эди. Иқтисодий жиҳатдан оғир аҳволи туфайли у, бошқа тенгдошлари сингари, қиш чилласида бутун пойабзалу иссиқ кийим кийиш имкониятига эга бўлмаган. Техникумда ўқиб юрганида эса қорни овқатга тўймаган. У ўша

йилларни эслаб, техникумдош бир ўртоғи тўғрисида ёзган лавҳасида бундай деган:

«Эрталаб қора нону олма чой тегар, қопда турган шакарни «иқтисод!» деб зикна директоримиз егизмасди. Дарсдан сўнг пешинда овқатга шошардик. Курмакли оқшоқ гурунчдан қилинган, аммо сергўшт паловни суюниб ошардик. Кечқурун эса ҳаммаша мошхўрда: мураббийлар: «Мош фойда, унда фосфор кўп», деб мақтардилар.

Овқатдан сўнг ётоқда сабоқларимиз машгулотига киришардик. Математика, физикадан масалаларни ҳал этиб, сўнг адабиётдан музокарага, шеър ўқишга ўтардик. Узоқ — қоқ ярим кечаларга қадар ўтирардик».

Шоир юқорида айрим мисралари келтирилган шеърда ана шу талабалик йилларини эслаган. Нафақат ўзи, балки тенгдошлари ҳаётида ҳам рўй бераётган ўзгаришларни кўриб, келажакка умид билан қараган. Қувончбахш ўзгаришлар, айниқса, Зарифа тақдирида сезиларли эди. У ҳали талабалик йилларидаёқ маориф ва маданиятнинг турли соҳаларидан хабардор бўлиб, даврнинг илгор вакилларидан бири сифатида шаклланаётган эди. Келажакда кимёгар олима бўлиш учун тараддуд кўраётган Зарифа, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, шеър ва ҳикоялар ҳам ёзар, ҳам расм чизар, дутор ҳам чертар, фотография билан ҳам шуғулланар эди. У ўзининг ташқи қиёфасига ҳам эътибор бериб, европача кийинишга интиларди.

«Зарифа опа 30-йилларда янги туғилиб келаятган ўзбек қизлари авлодининг олди эдилар. Улар ниҳоятда юксак дид билан кийиниб, ҳамманинг эътиборини ўзларига жалб этар эдилар. Ўша йилларда Зарифа опадек кўҳлик, нафосат билан кийинган бошқа ўзбек қизини кўрмаганман. Ҳамма Зарифа опанинг кетидан «Ойбекнинг хотини!» деб ҳавас билан қараб кўяр эди», — деб эслаган эди узоқ йиллар мобайнида «Ўқитувчи» нашриётида ишлаб, қарийб барча ўзбек ёзувчилари билан ака-сингил бўлиб кетган Холида Сулаймонова.

«Мен бутун умрим мобайнида фақат бир ойгина пардоз қилдим. Шунга қадар ва ундан сўнг упу, ўсма, лаббўёқ деган нарсаларни асло қўлимга олмаганман. Лекин тўйимдан кейин ҳар вақт яхши кийиндим, кийинишни севардим. Ойбек баъзан кайфияти яхши чоғида бошимдан оёғимга қадар қарар, суқланиб кулим-сирар эди», — деб ёзган эди ўша йилларни эслаб Зарифа опа.

Ойбек 1932 йилда «Дилбар — давр қизи» достонини ёзганида, бош қаҳрамоннинг прототипи унинг уйида эди.

Достондаги мана бу сатрлар, албатта, Зарифа опа ҳақидадир:

*... Дилбарой
Йирик қора кўзлари,
Бийрон, ўткир сўзлари
Ақл, туйғунликка бой...*

Ойбекнинг қуйидаги мисралари ҳам Зарифа опанинг портретини чизишга сафарбар этилган:

*Фикрлар доираси
Кундан-кун кенгаярди,
Амалларнинг гуначаси
Энди ўн етти ёшли
Ақли комил гўзал қиз,
Енгилмас, оғир бошли,
Заққи, жасур, инжиқсиз...
Баъзи қизлар каби у
Альбом, кийим мафтунни,
Упа-этик тушқунни —
Эмасди... мақсад — ўқув.
Севги кишани била
Эркли қалбни боғлаган,
Енгил-елли қизларни
Кўролмасди ҳеч қачон...
Сақраб ўтарди ҳар йил
Икки синф бемалол
Шонли кунларга ёш дил
Ошиқарди... Кенг хаёл
Қанолатар истакни...*

Ойбек бутун достон давомида Дилбар образини яратишда Зарифа опа ҳаётидан ана шу тарзда илҳом олиб турган. Айтиш мумкинки, Зарифа опа бу достонда Дилбар тахаллуси билан номён бўлган. Шунинг учун ушбу достон ҳам, маълум маънода, Зарифа опага бағишланган асарлар жумласига киради.

Зарифа — даврнинг илғор қизи, Ойбек эса унинг муносиб ёри экан, уларнинг дам олиш кунлари расм чизиш учун зарур бўлган ускуналар ва фотоаппарат кўтариб, шаҳар ташқарисига чиқиш-

лари, табиат қўйнида ижод ва роҳат қилишлари табиий эди. «Бъязан жума кунлари Ойбек менинг этюднигимни кўтариб оларди, иккаламиз шаҳар четларига чиқиб кетардик. Мен бирор расм чизган бўлман, Ойбек шеър ёзарди», — деб эслаган эди Зарифа опа.

1930-1933 йилларда Ойбек адабий-сиёсий давр тақозоси билан интим кечинмалардан ҳоли бўлган «гражданлиқ» шеърларини ёзди. Лекин 1934 йил кўклами билан унинг ижодига яна порлоқ ҳислар олами ўзининг камалак ранглари билан кириб келди. Бу гўзал туйғуларга бой шеърларнинг пайдо бўлишида ўша табиат билан мулоқот катта аҳамиятга эга бўлди.

Табиат бағрида шундай сайр ва ижод қилиш онларида Зарифа расм чизар экан, шоир гулга бурканган мева дарахтларининг тағида ҳаёт нашъасини симирар эди:

*Бошимда ояманинг хушбўй оқ гули...
Ётаман бу улуг ерни кучароқ.
Кулочим етмаса, қалбим етгуси,
Инсоннинг қалбига қуёш жинчироқ.*

Бир сафар, баҳор кезлари бўлса керак, улар бинафшалар ўсиб, чаман бўлиб очилган далада ҳордиқ олар эканлар, булутлар томчилаб ўтади:

*Булутлар қалдираб кечди ўт чақиб,
Чўпон уйқусига томчилар томди.
Сочларинг ёмгирдан гавҳарлар тақиб,
Кулардинг, боқишлар менга илҳомди...*

Бошқа бир сафар — ҳатто август ойида ҳам шоир билан расомни далада ёз ёмғири қарши олади:

*Илдам оқ туялар каби чопаркан,
Шамоллар булутни узоқдан қувди,
Ёзнинг чангли яшил сочини ювди
Булутнинг терлари қуйилиб бирдан...*

*Қоп-қора сочлари порлади, ёнди
Ёмгирнинг топ-тоза бриллиантлари.
Қовжираб, қақшаган ернинг қўйнига
Ёш баҳор киргандек ҳар ёқ жонланди.*

Табиат билан учрашувлар шоир ижодига ана шундай лирик шеърлар, Зарифа ижодига эса рангтасвир асарларини армуғон этди. Кейинчалик улар кексалик фаслига қадам қўйганларида ҳам бу шеърлар ва расмлар туфайли олис ёшликдаги сурурли дамларни мароқ билан эслаб юрдилар.

Ойбек «Лирик кезишлар» шеърда Зарифани Нодира исми билан атаб табиат бағрига қилинган саёҳатларни бундай тасвир этган:

*...Қўлимда кичкина фотоаппарат,
Нодира бўйнида брезент сумка;
Бу тўла тажриба асбоб, букмга,
Баҳорга шу бугун қилдик саёҳат...*

*Шаҳарнинг қораси ўчди орқада,
Сигмасди уфққа ернинг кўкраги.
Шуъла денгизда пишган шабада
Сингади қонларга ўйноқ май каби.*

*Тераклар учида қушлар бешигин
Шамоллар жимгина елиб, тебратар.
Япроқлар ўқирди баҳорга лапар,
Чакалак... Қидирдик йўллар зингин.*

*Тепада ётарди колхоз чўпони...
Шамолсиз, булутдек силжийди пода.
Қора қумғон билан чўпон болани
Завқ билан расмга олди Нодира...*

*Тушамиз пизиллаб чуқур жартикка,
Минамиз интилиб тепа филини.
Даҳодек кенг, улуг, содда борлиққа
Қараймиз туюрак буюк севгини...*

Ойбек билан Зарифанинг шу кезлардаги саёҳатлари икки қалбни бир-бирига яқинлаштириб, улар хотирасида бир умрга бахтиёр ёшликнинг серкўёш кунлари бўлиб қолди. Шоир бундай саёҳат дамларида Зарифага бўлган севгиси туфайли табиатни янада нозик, гўзал, теран идрок эта бошлади. Зарифа ҳам ўзини шу она табиатнинг бир зарраси, деб ҳис этди. Икки улуғ зарранинг учрашувидан улар бағрида яширинган нурлар учкун сочиб-отилиб чиқа бошлади.

Шоир севгилисига ёзган бир тўртлигида: «Сен мендан зангинлик, беақли ҳаёт Кутма, эй гўзалим...», деб ёзган бўлса-да, у Зарифанинг ҳаётига аллақачон зангинлик олиб кирган эди.

* * *

Сўз Зарифа опанинг рассом бўлгани ҳақида борар экан, бу мавзуни бир оз кенгроқ ёритишга ҳаракат қиламиз. Юқорида Зарифа опанинг «Пестолоцци» мактаби ва таълим-тарбия техникумида таҳсил кўриш билан бирга, тасвирий санъат студиясига қатнаганлигини ҳам айтиб ўтган эдик. Энди сўзни шу ердан давом эттирайлик.

1921 йилда Тошкентда И. С. Казаков студияси очилган. Орандан бир мунча фурсат ўтгач, А. Н. Волков, ундан хийла кейин — 1924 йилда эса машҳур рус рассоми И. Е. Репиннинг шогирди — Н. В. Розанов раҳбар бўлган студия ўз фаолиятини бошлаган. Зарифа шу студияга қатнаб, тасвирий санъат сирларини ўрганди. Унинг устози Н. В. Розанов (1869-1940) яхши рассом ва педагог бўлиб, у Зарифа сиймосида биринчи ўзбек рассом қизини тарбиялаб етишгирмоқчи бўлди. Унинг саъй-ҳаракати билан Зарифа тасвирий санъат соҳасида маълум ютуқларга эришди. Унинг Туркистондаги Аҳмад Яссавий мақбарасини тасвирловчи бир туркум асарлари эл-юрт оғзига тушди. Бу расмларнинг бири 20-йилларда бўлиб ўтган дастлабки кўргазмаларда намоён бўлган эдилди.

Зарифа опанинг айтишича, бу расм бир немис сайёҳининг эътиборига тушиб, у ҳатто расмни сотиб олмақчи бўлган. Аммо Саидносир Миржалил ўғли бу гапдан хабардор бўлиб: «Менинг қизим хорижта сотиш учун расм чизмайди», — деб бунга ижозат бермаган. Бу расмни кўрган Саидносир Миржалил ўғлининг маданиятга ошно дўстлари Зарифанинг истеъдодига қойил қолиб, унга катта умид боғлаганлар. Чўлпон эса ҳатто унга бағишлаб шеър ҳам ёзган.

Зарифа рассом бўлиб шуҳрат қозониши, жуда кўп асарлар яратиши мумкин эди. Лекин... Қуйидаги гап ана шу «лекин» ҳақида.

Н. В. Розанов студияси очилиши билан ўзбек йигит-қизлари орасида расм санъатига майли бор ёшлар қидирила бошланган. Кимдир яқин кунларда «Туркестанская правда» газетасида бир маҳаллий ҳаваскор рассом ҳақида мақола босилганини эслаган. Тезда мақолани топиб ўқиганлар. Унда айтилишича, отаси Тошкентдаги вино заводида ишловчи бир бола яхшигина рассом экан.

Мактабни тамомлагач, отаси билан ишлаётган бола завод маъмуриятининг топшириғи билан хом ашё тайёрлаш учун Ўратепага бориб, у ердаги боғ-роғларга мафтун бўлибди. У вино тайёрлашда ишлатиладиган оқ сўзма (фильтр) қоғозига Ўратепа манзараларини чизиб қайтибди. Мақолада бу расмларда миллий колоритнинг гўзаллиги ва ҳаваскор рассомнинг фавқулодда истеъдодга эга эканлиги алоҳида таъкидланган эди.

Н.В.Розанов дарҳол вино заводига бориб, ўша болани қидириб топган. Бу — бўлажак машҳур рассом Ўрол Тансиқбоев эди.

Ўрол тез орада сувли ва мойли ранглар табиатини, ҳаётий манзаралардаги ранг колорити ва композицияни эгаллай бошлади. Ундаги рассомлик малакаси ва истеъдоднинг кундан-кунга ортиб бораётгани устозга маъқул бўлди. У Зарифа билан Ўролга, айниқса, катта эътибор бера бошлади. Уларга табиат бағрига чиқиб, турли манзаралар чизишни топширди. Шу тарзда Зарифа билан Ўрол бир-бирлари билан яқинлаша бошладилар. Улар 1926-1927 йилларда шаҳар атрофига чиқиб, бир неча манзаралар чиздилар.

Ўзи сингари рассом сифатида туғилиб бораётган қиз Ўролнинг юрак торларини чертмай қолмаган, албатта. У Зарифа билан кўпроқ бирга бўлишга, унинг муҳаббатини қозонишга интилган. Унинг расм учун мато тайёрлашига, ранглардан фойдаланиш сирларини ўзлаштиришига ёрдам берган. Улар биргаликда бир неча расмлар ишлаганлар. Хуллас, келажакда Ўролнинг буюк рассом бўлишига ишонч фақат устоздагина эмас, Зарифада ҳам уйғона бошлади. Келажакда ким билан — шоир ё рассом билан бирга бўлиш муаммоси Зарифани қийнаган пайтлар ҳам бўлган.

Унинг юраги Ойбекни танлади. Буни сезган ва кўрган Ўрол Зарифадан умидини узиб, рассомлик малакасини ошириш учун 1928 йили Пенза шаҳридаги бадий билим юртига кетди. Аммо у ҳам катта қалбли инсон эди. Агар Ойбекнинг Зарифа билан унаштирилганидан хабар топган айрим техникумдошлари ҳам Ойбекнинг, ҳам ёрининг йўлига турли тўғаноқлар қўйган бўлсалар, у бутун умри давомида Ойбек ва Зарифа оиласининг яқин дўсти бўлиб қолди.

Рассомнинг олтмиш йиллик тўйи муносабати билан адиб меҳр ва завқ-шавққа тўла «Табиат ошиғи» номли табрикномасини ёзди. Орадан бир йил ўтгач эса, рассом адиб дўстининг олтмиш йиллик тўйида «Тоғларда» деган асарини ҳадя қилди.

Ҳа, дарвоқс... Агар Зарифанинг қалби борди-ю рассомни танлаганида, унинг келажакда тасвирий санъат йўлидан бориши аниқ эди.

* * *

1930 йил апрелида Ўрта Осиё Давлат дорилфунунининг қишлоқ хўжалик факультети Ўрта Осиё Пахтачилик ва ипакчилик институти деб атала бошланди (1934 йилдан эса Қишлоқ хўжалик институти деб юритилди).

1930 йил январида Пахтачилик институти ташкил этилиши муносабати билан Москвадан бир гуруҳ рус олимлари келиб, бўлажак институтнинг ташкилий ишлари билан шуғулландилар. Зарифа, ҳали институтни битириб улгурмаганига қарамай, Пахтачилик институтига ассистент сифатида қабул қилинди. Куни кеча Ойбек билан бирга ҳам ўқиб, ҳам мактаб, техникум ва ишчилар факультетларида ишлаб турган Зарифа олий ўқув юртида ўзбек ва рус тилларида маъруза ўқий бошлади.

Ёз ойлари келиб, таҳсил кунлари тугагач, Ойбек дорилфунунни битирган ўртоқлари билан Москва, Ленинград ва Кавказга сафарга борди. Ўқув йилини тугатган Зарифа ҳам Ойбек билан бирга Москвага бориб, бирорта кимё заводида амалий машғулотларни ўтказмоқчи бўлди. Улар пойтахтдаги энг арзон меҳмонхоналардан бири — «Маяк»ка жойлашдилар. Мамлакат оғир иқтисодий аҳволни бошидан кечираётган, ҳамма нарса бир неча бор қимматлашган эди. Ёш оиланинг киссаси ғариб бир ҳолатда бўлгани сабабли, улар энг арзон ошхоналарда овқатланишар эди. Аммо маза-матрасиз, калориясиз овқатлар меъдаларига тегиб, тинкалари қуриб қолганда, улар аҳён-аҳёнда бўлса-да, ресторанларга ҳам бориб, гўштли, мазали таомлардан баҳраманд бўлишар, ўзларига шоҳона шароит яратганларидан бахтиёр бўлишар, ёш болалардек қувонишар эди.

18 июль куни Ойбек курсдошлари билан Ленинградга жўнади. Зарифа ҳайҳотдек Москвада ёлғиз бир ўзи қолди. Орадан икки кун ўтгач, у қуйидаги очма хатни олди:

«ЗАРИФА!

Бугун соат 9 да Ленинградга келдик. Бир техникумнинг общежитшесида турибмиз. Ленинградда қизиқарлик (бирор нарса),

тошқинлик кўринмайди. Озука масаласи жуда ёмон. Ўзинг қалайсан? Зерикмай турибсанми? Еки кечалари кўз ёшларинг билан ёстиқларни юшиб қўясанми?

Жоним, хафа бўлма! Мен ҳам кечадан бошлаб кўзимдан сени узоқлаштира олмайман.

Ойбек курсдошлари билан ярим ой мобайнида Ленинграднинг Татар кўчасидаги Фармацевтика техникуми ётоқхонасида истиқомат қилди. Ленинградда, чиндан ҳам, бирор таъсирли воқеа рўй бермаган ёки шоирнинг дилига илҳом бахшида этувчи учрашувлар бўлмаган бўлса керак, у бирорта ҳам шеър ёзмади. Нева бўйларида рўй берган бирдан-бир қувончли воқеа эса ўзбек театри билан учрашув эди.

1930 йилнинг июнида Москвада СССР халқлари миллий санъатларининг Бутуниттифоқ олимпиадаси бўлиб ўтди. Олимпиадада қатнашган ўзбек драма ва Ўзбек музыкали драма театрлари кейинчалик Ленинград, Қозон, Боку, Махачқалъа каби шаҳарларга бориб, энг яхши спектакллари ва концерт дастурларини намойиш этди. Шу спектакллар орасида «Икки коммунист», «Ўртоқлар», «Ҳалима», «Фарҳод ва Ширин» ҳам бор эди. Ойбек Ленинградга келган куниёқ ўртоқлари билан «Икки коммунист» спектаклини, орадан икки кун ўтгандан кейин эса «Фарҳод ва Ширин» музыкали драмасини томоша қилди.

Ойбекнинг Ленинград сафарига оид маълумотлар фақат шулардан иборат.

Ниҳоят, 25 июль куни кечаси поезд кечаги тошкентлик талабаларни Москва сари элтди. Аммо улар Москвада бир кун ҳам турмай, Кавказ сари йўл олмоқчи эдилар. Шунинг учун ҳам Ойбек Зарифага телеграмма бериб, ундан вокзалга чиқишни сўради: «Агар поезд кўпроқ тўхтаса, уйга (меҳмонхонага — Н.К.) бораман. Эҳтиётдан сен ҳам вокзалга чиқ... Москвада бир оз бўлса-да, қовушсак, нақадар бахтли бўлар эдим», — деб ёзди у.

Ойбегини соғинган Зарифа мўлжалланган вақтда Ленинград вокзалига чиқди. Аммо «Қайдасан, Кавказ?» дея пишқириб йўлга чиққан поезд уни Курск вокзалида кутаётган эди.

Эрталаб соат 9 яримга занг урганда, Ойбек Москва тупроғига қадам қўйиб, севимли ёрини излади. Зарифа вокзалда кўринмади. Шоир турли хаёлларга борди. Уни кўриб тўймоқчи бўлган кўзларида фироқ ва алам учқунлари кўринди. У Зарифани вокзалга чиқмаган, нимадандир аразлаган, деб ўйлади.

Орадан икки кун ўтгач, Ойбек 27 июль кунни Зарифага қуйидаги хатни йўллади:

«ЗАРИФА! (Зарифаой, хафа бўлма!)

Кеча (26 июлда) соат 9 х (да) Москва (нинг) Курский вокзал(и)га келдик. Вагондан тушиб, кўзларим (сени) қидира бошладим. Фақат сени кўриш мумкин бўлмади. Кўнглимга оғирлик тушди. У ёққа, бу ёққа югурдим.

Мен сенга телеграмма берган эдим, олмадингми? Агар олган бўлсанг, нега қарши олмадинг? Номер масаласи нима бўлди? Мен қайтгунча (меҳмонхонада) туришга имконият олдингми? Практиканг қалай?

Бугун кечқурун биз Ростовга тушамиз, сўнгра Бокуга жўнаймиз. Айрилиқнинг оғирлигини кечадан бери ортиқ сеза бошладим...

Ленинграддан сенга уч-тўрт марта хат ёздим, олдингми? Энди Бокуга ёз».

Ойбек Бокуда атиги икки кунгина бўлди. Шу орада Зарифадан хат олиб, кўнгли бир оз таскин топди. Унинг Курск вокзалига эмас, балки Ленинград вокзалига чиққанини билиб, ўксинди. Аммо меҳмонхонада қийналмай яшаётгани ҳақидаги сўзларини ўқиб, ғоят мамнун бўлди.

Сайёҳлар Бокудан кейин Тифлисга ўтиб, унда ҳам бор-йўғи икки кун бўлдилар. Кейин Батумига бориб, Қора денгиз бўйларида икки-уч кун яшаб, денгизнинг шифобахш ҳавосини симирдилар.

Шоир 4 августда Батумига келиб тушишлари билан олисдаги ёрига навбатдаги хатни ёзиб, ўзининг сафар таассуротлари билан уни ошно этди:

«...Кавказ тоғлари, далалари, ҳавоси кўнглимга жуда яқин. Йўл впечатлениелари (таассуротлари) қалбимга сигмайди. Борганимда, оғзимдан, шеърларимдан тинглайсан. Ҳозир Батумида оқшом. Қуёш олтин алангаларини Қора денгизга тўкди...»

Шоир одатда ҳаддан зиёд ҳаяжонланган пайтида русча сўзлардан истифода этган. Бу сафар ҳам у ўзини қуршаган туйғу ва кечинмаларни дафъатан изҳор қилишга ожизлик қилиб, «йўл впечатлениелари қалбимга сигмайди», деб ёзган кўринади.

Ойбек Батумида уч кун бўлди ва ҳар куни биттадан шеър ёзди. Шулардан бири этаклари Қора денгиз билан туташган Ожаристонга бағишланган эди. Бу шеърда шоирнинг қалбидан тошиб чиққан ўша туйғу ва таассуротлар худди денгиз тўлқинларидек, мавжланиб туради:

*Тонг чоғи кулади сувлар қиргоқда,
Япроқлар бетида инжулар порлар.
Яшил сочли тепа, тоғ, қир шу чоқда
Шабада дудоғи билан уйғонар.*

*Феруза уфқлар шу қадар сўнгсиз,
Фақат унга етар денгиз қулочи.
Осмон — шиша гумбаз, кезар қуёш-қиз,
Ўрмонлар устида товланар сочи.*

*Олтин ательсинлар гўзал боғларда
Яшнайдми қизларнинг маммаси каби
Анор, анжир пишган тепа-тоғларда,
Асло жим бўлмайди шамол нағмаси...*

Қора денгиз бўйларидаги жаннатмакон дийрнинг фусункор манзаралари Ойбекка шундай илҳом берган. Унинг қалбида жўш урган туйғулар олтин сатрларга тўкилиб, Ойбек лирикасининг гўзал намуналаридан бирининг майдонга келишига сабабчи бўлган.

Шоир ҳамроҳлари билан Батумида уч кун бўлгач, пароходда Севастополга қараб йўл олди, сўнг поезд билан Москвага келди. Ойбек августнинг ўрталарида собиқ советлар юртининг пойтахтига кириб келганида, унинг жомадони узоқ йиллар давомида халқимиз томонидан севиб ўқилган ва унинг номини машҳур қилган лирик шеърят дурдоналарига, юраги эса Зарифага бўлган севги ва соғинч ҳисларига лиммо-лим эди.

* * *

...Ўша куни Ойбек Зарифага ҳамроҳ бўлиб Москвадаги Электротехника институтига борди. Аммо унга рухсатнома ёзилмагани сабабли у заводга кира олмади ва рафиқасини кўчада кутадиган бўлди.

Завод раҳбарлари ўзбек қизини қанчалик самимият билан қарши олмасинлар, совет давлатининг бюрократик машинаси ишга тушган эди. Зарифа маъмурий бинодан вольфрам бўлимига, ундан кимё цехига етиб келгунича қанча одамларга қўнғироқ қилишга, қанча аризалар ёзиш ва уларни имзолатишга тўғри келди. Ниҳоят, бош инженер билан учрашиб, амалий машғулотларни ўтказиш учун ундан розилик олиб чиққанида алламаҳал бўлган, шунинг учун ҳам Ойбек, кута-кута хуноб бўлиб, аччиқ устида кетиб қолган эди.

Зарифа у ёқ-бу ёққа назар ташлаб, суюкли ёрини ахтарди. Уни тополмагач, ўзини кимсасиз бир оролда танҳо ҳис этиб, хафа бўлди. Хафа бўлганда ҳам унақа-мунақа хафа бўлмади. Ҳатто шу куни меҳмонхонага келиб, Ойбек билан гаплашишга ҳам ўзида на куч, на хоҳиш сизди.

Ойбек Зарифанинг табиатидаги бундай хислатларни яхши биларди. Ёрининг нозига ҳам, аразига ҳам чидаган ва уларни кўтарган шоир бир шеърда шу ҳақда бундай ёзган эди:

*Майли ноз қил, майли шўхлик қил,
Майли баъзан қиё боқмагил,
Қош қиличи узра югурган
Араз билан, майли, дилми тил!*

Ойбек Зарифанинг қошида чақмоқ янглиғ учқун берган аразга бир қадар кўниккан эди.

Шу куни кечаси, Ленинградга кетишига атиги икки кун қолган шоир Зарифа ёқтирган расмининг орқа томонига қуйидаги бағишлов сўзларини ёзди:

«Кўнглимнинг энг яқин оиноси, севгили Зарифага.

*Сен мендан зангинлик, безакли ҳаёт
Кутма, эй гўзалим, мен буюк тентак.
Бир улуг бўшлиқдир сенсиз коинот,
Унутма, қайгурма, йиғлатма, чечак!»*

Шоир бу бағишлов сўзлари билан Зарифадан сабрсизлиги учун кечирим ҳам сўраган, унга ўзининг дарвешона табиатга эга эканлигини ҳам айтган, уни севишини, усиз бутун коинотнинг кимсасиз саҳрога айланишини ҳам гўзал ифодалаган эди. Зарифа шоир сафарга чиқиб, узоқ тунлар давомида ёлғиз қолганида, ана шу

расмга термилиб ўтирди, ундаги ўзига бағишланган сатрларни қайта-қайта ўқиб, ёд олди.

Шу йилларда Ойбек ўзига тенгдош шоирлардан кўра, Чўлпон билан, айниқса, яқин алоқада бўлган. Бу ҳар иккала шоирнинг юраги, афтидан, ўша кезларда бир зарб билан урар, бир хил воқеадан ё изтиробга тушар ё завқ-шавқ оғушида қанот қоқарди. Чўлпон шеърларидан олам-олам баҳра олган Ойбек ижодининг дастлабки даврларида устозга эргашган бўлса-да, кейинчалик ўз йўлини, ойбекона йўлни топиб олди. Унинг шеърларидаги назик топилмалар, ҳиссиётнинг ингичка найлари Чўлпоннинг руҳига яқин эди. Шунинг учун ҳам Чўлпон Ойбек ижодини мунтазам равишда кузатиб, унинг ўзи чиқа олмаган шеърят чўққиларини забт этишига катта умид боғлади. У ҳатто Ойбекнинг бир неча шеърларини ёд олиб, айтиб юрди.

Чўлпон Тошкентда яшаган кезларида бир-икки бор Ойбекнинг уйида меҳмон ҳам бўлган. Шунда у Зарифага, аниқроғи, Ойбекка мурожаат этиб, «Шеърларингизни Зарифахон ёддан ўқишни ўргансин», деб илтимос қилган.

Ойбек билан Зарифа «Маяк»ка келиб тушганларида, Чўлпон ҳам шу ерда истиқомат қиларди. Бу ҳар иккала ёшни жондан ортиқ севган шоир уларни кўриб қувонган, кўнглидаги армонлари улар ҳаётида ушалаётганини кўриб, боши осмонга етаётгандек эди.

Чўлпон Ойбек сафарда бўлганида, Зарифа ёлғиз қолмасин деб, баъзан-баъзан ундан хабар ҳам олиб турди, ҳатто уни бўлажак рафиқаси Катя билан таништирди.

Зарифа бу дарвиш шоирнинг илтимосини бажо келтириб, Ойбек шеърларининг ўзига манзур бўлганларини ёд олди. Уларни қайта-қайта ўқиб, бу гўзал шеърлар бағрида яширинган нафосатни теран ҳис этди. Ўқигани сайин бу шеърлар ярқираб, олтин каби порлаб кетарди. У оқшомлари ана шу шеърлар таратган хушбўй чаманзорда юргандек, шу чаманзор атри билан нафас олгандек бўларди.

Август ойининг ўрталарида у ҳали туриб улгурмаган ҳам эди, эшик тақиллаб қолди:

— Зарифа, оч, мен келдим!

Зарифа сапчиб туриб, эшикни очди. Йўлакда жомадонини эшик ёнига қўйиб, чақноқ кўзларини ёндириб Ойбек турарди. Соғинган қалблар бир-бирлари сари отилди. Якшанба бўлганлиги учун улар бир-бирларига мириқиб тўйдилар...

— Қани, қалбингизга сиғмаган йўл таассуротларини бошланг!
Борганимда оғзимдан, шеърларимдан тинглайсан, деб ёзган эдингиз, — сўз очди Зарифа.

— Аввал сен ўқи, — илтимос қилди Ойбек.

Зарифа шоирнинг яқинда ёзган шеърларидан, сўнг Машраб, Фузулий, Навоий шеърларидан ўқиди. Навбат Ойбекка келди. Шоир жомадонини очиб, бир кучоқ қоғозларни олди-да, уларни саралагандек бўлиб ўқиди:

*Эркалан, шўх денгиз, ўйна, шўх денгиз!
Уфқлардан ошар, сизмас қиргогинг.
Йигит кўнглим каби қайна тинимсиз,
Юракларда қуёш — олтин байрогинг...*

Бу, шоирнинг «Денгизга» деган янги шеъри эди. Шундан кейин Ойбек «Қора денгизга», «Ожаристон», «Украина далалари» деб номланган шеърларини ўқиди. Зарифа: «Давом этинг, ўқинг яна», дегандек ишора қилди. Шоир кўлёмаларини яна бир бор титкилаб, давом этди:

«Тинч ҳавода ўрмонлар, тоғлар орасидан тулиқ сувлари билан эркин ва нафис келаркан, Днепр гўзалдир...»

Н.В.Гоголнинг Ойбек шеърига пешсўз бўлиб келган Днепр дарёси тўғрисидаги бу машҳур сўзларидан кейин яна шеърият шалоласи оқа бошлади:

*Биз яратмиш даврининг қаҳрамонлари,
Қуёш алангалари қонларда ёнар,
Асрларнинг ишини йиғимиз қилар,
Йиллар билан ўншар қуриш онлари...*

Бу, Ойбек ижодидаги янги саҳифа эди. Зарифа бутун жисми қулоққа айланиб эшитди:

*Даврнинг улуғ темир аравасига
Саккиз юз минг аргумоқ кучни қўшамиз.
Янги ҳаёт сари биз толмай чопамиз,
Қайна, чайқал, кучни бер, эй буюк дарё!..*

Зарифа замонавий руҳ билан суғорилган бу шеърнинг туғилганидан суюниб, қарсак чалиб юборди. Унинг наздида, Ойбек ўз ижодида яна бир поғона юқори кўтарилгандек эди. У Ойбекнинг янги шеърларида нафис оҳанг ҳам, Қора денгиз тўлқинларидан кўтарилган роҳатижон эпкин ҳам, советлар даврининг руҳи ҳам борлигини айтди. Бу пайтда нафақат Зарифа, балки Ойбекнинг ўзи ҳам, орадан олтмиш йил ўтар-ўтмас, совет давлати билан бирга, ўша давр руҳи ифодаланган асарларнинг тарих қаърига кириши мумкинлигини билмас эди. Аммо Ойбек орадан икки-уч ой ўтгандан кейин, «Днепрострой» шеърини «Қизил Ўзбекистон» газетасига элтиб берганида, муҳаррир уни катта мамнуният ва ҳатто миннатдорлик билан қабул қилган эди.

Шеър газетада босилиб чиққач, Ойбек, айниқса, машҳур бўлиб кетди. Бундан илҳомланган шоир 30-йиллар ўзбек шеърини уфқларини кенгайтирувчи «Фанга юриш» сингари шеърларини ёзди. У бошқа қаламкаш дўстлари сингари яратиш даври бошланганига, асрлар ишини йилимиз қилишига, совет кишиларининг тез орада жаннатда яшашларига ишонди. Давлат ва партиянинг жиловини ушлаган доҳийларнинг дунёнинг олтидан бир қисмини эгаллаган бой мамлакатни эллик йил ичида ҳалокат ёқасига олиб боришлари, эл дастурхонини шипшийдан қилишлари, халқнинг энг истеъдодли ва заковатли фарзандларини қириб ташлашлари мумкинлигини хаёлига ҳам келтира олмади. Қайси эсли-ҳушли одам шундай бўлади, деб ўйлаши мумкин эди, ахир?..

30-йилларда қарсаклар билан кутиб олинган, кишиларнинг яшаш ва меҳнат қилишларига мадад берган асарларнинг аксари бугунги кунга келиб ўз қимматини йўқотди. Уларнинг аксар қисми ўша даврда ҳам бирор бадий қимматга эга бўлмаган. Лекин 30-йилларда яратилган асарлар орасида шундайлари ҳам борки, улар ўша даврнинг адабий йилномалари сифатида яшашда давом этиши мумкин. Ойбекнинг юқорида тилга олинган шеърдаги баъзи бир фикрлар ҳам давр ўтиши билан ўз қимматини йўқотган бўлиши мумкин. Лекин 30-йиллардаги сиёсий-ижтимоий ҳаёт қандай йўналишда ривож топган бўлмасин, Ойбек шеърларида олға сурилган аксар фикр ва ғоялар ҳозир ҳам соғлом, ҳозир ҳам ҳаётбахш...

Зарифа шу шеърларга қарсак чалиб, уларни юрак сўзлари билан олқишлаганида мутлақо самимий эди.

Бир ойлик амалий машғулотлар тугагач, Зарифа ўтказган тажрибалари ҳақида ҳисобот ёзиб, бош инженерга кўрсатди.

Ушоққина қизнинг бир ой ичида қилиб улгурган ишлари манзур бўлди шекилли, бош инженер Зарифага заводда қолиб ишлашни таклиф этди. Зарифа эса оиласидан, эридан, юртидан олисда яшашни, эришган бахтини совуришни асло истамасди, албатта. У Тошкентда, Ойбекнинг иссиқ бағрида янги куч билан ишлашга, унинг ижодий юмушларига кўмак беришга ўзини шайлаётган эди.

Ойбек эса ҳам илмий, ҳам ижодий жабҳаларда шаклланиб, янги доvonлар сари дадил ва шиддат билан бормоқда эди. Унинг қалами чархланиб, нигоҳи ўткирлашиб, туйғулари теранлашиб, билим донраси эса ғоят кенгайиб борар экан, бу мислсиз даражада улуг ўзгаришлар унинг шеър ва дostonларида ўз ифодасини топаётган, Ойбек исми олам камол топиб бораётган эди.

УМР ЧИРОҚЛАРИ

Ўша йили Ойбек дорилфунуннинг ижтимоий фанлар факультетида муаллим бўлиб қолиб, сиёсий иқтисоддан дарс бера бошлади. Қанча қисташларига қарамай, Зарифа дорилфунуннинг кимё бўлимида қолмай, Пахтачилик институтида маърифий фаолиятини давом эттирди.

Ойбек туну кун сиёсий ва иқтисодий билимини ошириш билан бирга, тинимсиз ижод ҳам қилди. Лириканинг латиф олами энди унинг қарашларига, айтмоқчи бўлган фикрларига торлик қила бошлади шекилли, шоир шеърятнинг эпик кенгликлар очувчи жанрларига ҳам мурожаат эта бошлади. 1931 йилда «Дилбар — давр қизи», 1932-1933 йилларда «Ўч», 1933 йилда «Темирчи Жўра», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Ўрознинг бахти» ва «Чўпон қўшиғи» дostonларини ёзди. Галайгина лирик шеърларини эълон қилди. Сиёсий иқтисодга оид баъзи бир китобларни ўзбек тилига таржима қилди. У бутун вақтини илм ва ижодга тўла-тўкис сарфлашда давом этди.

Фақат маош кунларида эр ва хотин Эски Жўвага тушиб, бозор қилиш, қайноқ ҳаёт манзараларини кўриш, турмуш лаззат-

лари ва азоб-уқубатларини юракдан ҳис қилиш имконига эга бўлардилар.

Ўша йилларда Эски Жўвадан бозорга тушадиган кўчанинг бошида кабобхона бўлган. Ойбек билан Зарифа шу кабобхона ёнидан биринчи бор ўтганларларида кабобпазнинг «Мусавой!» деган овози эштилиб қолди. Ойбек эски мактабда бирга ўқиган ўртоғини кўриб севинди. Кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашгач, кабобпаз: «Қани, марҳамат, кабобхўрлик қилинглар», деб уларни кичик курсилар қўйилган хонага таклиф қилди. Кабобпаз бир пасда хушбўй ҳид таратиб турган, устига муручда ўлдирилган пиёз қўйилган бир даста кабоб билан седана ҳиди анқиб турган икки дона нонни келтирди. Кабоб жуда мазали эди! Ойбек янги куёв бўлган кезлари Тарновбошидаги ҳозирги уйда ўзи ҳам бир-икки кабоб пиширган, лекин унинг мазаси билан бунинг сифатини асло солиштириб бўлмас эди! Кабобпазнинг ўз касби устаси эканлиги яққол кўриниб турарди. Ойбек билан Зарифа бир ҳафта оралатиб, яна кабобхўрлик қилгани Эски Жўвага бордилар. Бу, аста-секин одатга айланди.

Кабобпаз ҳар сафар эски ўртоғини кўрганида, узоқ-яқинларни эринмай суриштирар, «Болаларинг қанча бўлди?» деган саволини қанда қилмас эди.

Бу савол эр-хотиннинг ҳам ичида яшарди. Тўйдан кейин бир йилдан зиёд вақт ўтган эди. Зарифа Москвада бўлганида жиндек хавотирланиб, тегишли докторларга кўринган, улар эса ташвишланиш учун ҳеч қандай асос йўқлигини айтиб, уни юпатган эдилар.

Кабобпаз билан учрашувлардан кейин бу нозик масала Ойбекни ҳам ўйлантира бошлади. Маълум бўлишича, бу пайтда улар ўртасидаги муҳаббат дарахти гуллаб, ғунча туга бошлаган экан. Лекин асралган кўзга хас тушади деганларидек, ғунча ҳали мевага айланмай туриб, совуқ уриб кетди.

Эски удумларга кўра, Тарновбошидаги уй хосиятсиз эди. Ёш оила 1931 йили бу уйни сотиб, Арпапоядаги янги қурилган икки хонали уйга кўчиб ўтди. Гарчанд бу янги уйнинг боғ ҳовлиси бўлиб, уч томонидан шарқираб сув оқиб ўтса ҳам, эндигина қора сувоқдан чиққани учун уй совуқ ва зах эди. Шунинг учун ҳам орадан бир йил ўтгач, уй бериш шарти билан Зарифани ТошМИга ишга таклиф этганларида, у бу қўшимча ишга жон деб рози бўлди. Шундай қилиб, у айна бир пайтда ҳам Пахтачилик инсти-

тутида, ҳам Тиббиёт институтида ассистент бўлиб хизмат қила бошлади. Ёш келин-куёв Зарифанинг опаси ва сингилларини Арпапоядаги уйда қолдириб, ўзлари ТошМИ ажратган полли, кенг саҳнали уйга кўчиб ўтдилар.

1932 йил 26 июль кун Ойбекнинг тўнғич фарзанди дунёга келди. Унга Омон деб исм қўйдилар. Аввалдан ўйлаб, танлаб, ёзиб юрилган исмлар орасида бу ном Ойбекка ҳам, Зарифага ҳам кўпроқ ёққан эди. Омоннинг туғилиши билан эр ва хотин ҳаётининг янги саҳифаси очилди. Ёш оила ўзининг келажакка интилган йўлига биринчи фонуни ўрнатган эди. Эсонлик бўлса, келажакда бундай фонуслар кўпайиши мумкин. Кейин бундай фонусларни фарзандлар ёқади. Шу тарзда авлодлар ўртасида алоқа узилмай, халқ, дарё сингари, Ўтмиш, Ҳозирги замон ва Келажак деб аталган чексиз коинотда яшашда, оқишда давом этади.

* * *

Машойихлардан бири: «Бола тарбия қилиш учун бутун бир давлатни идора қилувчи кишининг ақл-заковати ва сабр-қаноати керак», — деган экан. Шунинг учун бўлса керак, Муса Тошмуҳаммад ўғлининг оиласида фарзанд туғилиши билан қайнонаю, қайнсингиллар кўчиб келдилар. Чақалоқни эмизишдан тортиб, йўрғаклашгача бўлган барча ишларга Зарифанинг онаси қўмондонлик қилди.

Тинч, ортиқча йиғисиз ўсаётган бола бир ойлик бўлганда тинмай йиғлай бошлади. Бола қирқ кунлик бўлганида, Ойбек Москвага бир ярим-икки ойга илмий сафарга жўнади. У йўлда ёзган мактубида Тошкентдан чиққан кундан бошлаб Омонни соғинишини, уни шифокорларга кўрсатиш лозимлигини ўқтирди. Зарифа чақалоқни олий малакали мутахассисларга кўрсатиб, улардан тиббий маслаҳат сўради. Докторлар эса хатна қилишни тавсия этдилар. Ойбек бундан хабар топиб, ташвишга тушди. Зарифанинг эрини ўз вақтида воқсадан хабардор этиб турмаслигининг изтиробига изтироб, ташвишига ташвиш қўшди.

У 15 сентябрь санали хатида бундай ёзди:

«Зарифа, мана шу тўртинчи ёки бешинчи мактубим. Сендан бир мартаба ҳам хат олмадим. Ҳар кун хат ё телеграмма кута-

ман. 5 сентябрда ёзган хатимда адресимни кўрсатган эдим-ку! Омоннинг соғлиги ҳақида менга телеграмма берса керак, деб умид қилар эдим...

Зарифа, рост гапир, Омон соғми? Шарифанинг сузлаш тонидан кесиши оғир бўлганини сезгандим. Шунинг учун кўп қўрқаман...»

Ойбекнинг бу хатига ҳам жавоб келмади. Қаттиқ хавотирга тушган Ойбек 18 сентябрда яна бир хат ёзди:

«...Шу еттинчи хат... Сендан телеграмма йўқ, ҳеч нима йўқ. Ўзинг соғмисан? Агар соғ бўлсанг, бундай эсимжитлик нима билан исбот қилинади?.. Омоннинг соғлиги ҳақида телеграмма билан тезда билдир, деб ёзганимга ўн уч кун бўлди. Ҳеч дарак йўқ...»

Зарифа, шу хатдан сўнг (ҳам) сендан дарак бўлмаса, бошиқа хат ёзмайман, ҳар кун хат, телеграмма кута-кута ўлдим, айниқса, Омон...»

Бу хатдан маълум бўлишича, шоир Москвага 3 сентябрь кuni етиб келган ва шу кuni биринчи хатини йўллаган.

Ойбек иш юзасидан сафарга кетиши билан Зарифа чақалоқни кўтариб, шифокорма-шифокор елиб югурди. Улар эса юқорида қайд этилган маслаҳатни бердилар. Қирқ кунлик чақалоқни хатна қилиш ўта хавfli эди. Шунинг учун Зарифа шифокорлардан операцияни Ойбекнинг қайтишига қадар қолдиришни илтимос қилди. Зарифа ҳам чақалоқ, ҳам иш билан қаттиқ банд бўлганлиги сабабли зрига тез-тез хат ё телеграмма ёза олмаган эди. Бунинг устига, унинг онаси, опаси ва сингиллари Ишчилар шаҳарчасидан уй сотиб олиб, кўчиб ўтишган, Зарифа ҳам улар билан бирга яшаётган эди. Ўша пайтларда Ишчилар шаҳарчаси эндигина қурила бошланган, у ерга бориш учун эса Хадра орқали Тахтапул кўпригига қадар трамвайда, сўнг шаҳарчага қадар пиёда юриш керак эди. Шаҳарнинг олис бир чеккаси ҳисобланган бу ердан ТошМИга қатнаш эса кўп вақтни олган. Шунинг учун Зарифа ўз вақтида Ойбекнинг алангаланиб бораётган изтиробларини сўндира олмаган.

Орадан бир мунча муддат ўтгач, чақалоқ йиғидан тўхтаб, соғлиги тикланди. Операцияга эҳтиёж қолмади. Бундан хабар топган шоир 23 сентябрда Зарифага бундай хат йўллади:

«Кеча сендан телеграмма олдим. Омонни кесмаган экансанлар. Кундан бери хат олмаганим учун операциядан сунг Омонга бир нима булгандир, мени хафа қилмаслик учун билдиришдан тортинган булса керак, деб ўйлаган эдим. Кечаги телеграмма менга умид бағишлади...

Омоннинг обиций састояниясси (умумий аҳволи) қалай? Касаллик уссишга таъсир қилмайдими?.. Ўғлинг кўзимнинг олдидан сира кетмайдими... Согиндим...»

Чақалоқ қирқ беш кунлик бўлганида Зарифа унинг оёқчаларини тиззасига қўйса, у қадам босмоқчидай оёқчаларини бирмабир кўтарди. Зарифанинг хаёлида у эрга-индин юриб кетадигандек туюлди. Икки ойлик бўлганида эса унинг ҳаракатлари мунтазамлашди, қандайдир сўзларни айтаётгандек туюлди. Бундан қувонган Зарифа Ойбекка хат ёзиб, Омоннинг юра ва сўзлай бошлаганини маълум қилди.

«Зарифам, ўғлинг ҳақида жуда муболага ила ёзибсан. «Юради, гапирди», дейсан. Мумкинми? Аммо ўзим ҳам баъзан инониб қоламан. Чунки, тузилган кунларидаёқ қул-оёғини ўйната бошлашиди ва кўзларида зийраклик туюларди», деб ёзди Ойбек 1 октябрда Зарифанинг мактубига жавобан.

Октябрь ойнинг ўрталарида ёш ота Москвадан қайтиб келди. Тун яримлаб қолгани учун чақалоқнинг дийдорига тўймай, чўлп-чўлп ўпди. Унинг хаёлида кундан-кунга ўсиб-улғайиб бораётган фарзанди бамисоли бир нур бўлиб, бир юлдуз бўлиб, хонани, унинг дилини чароғон этиб турарди.

1932-1933 йиллар мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан янада оғир йиллари эди. Яқин-яқингача бу қийинчиликни Россиядаги қурғоқчилик билан изоҳлаб келдилар. Аммо, маълум бўлишича, шу йилларда миллионлаб кишиларнинг ёстигини қуритган очарчилик Сталин олиб борган иқтисодий сиёсатнинг мантқиқий натижаси экан. Совет давлати шу йилларда етиштирилган барча ҳосилни деҳқонлардан зўравонлик билан тортиб олиб, унинг аксар қисмини хорижий мамлакатларга сотган ва халқни оммавий очликка гирифтор қилган экан.

Ташкил этилган бу иқтисодий танглик ҳар бир хонадонни шишшидайдиган эди. Бир бурда нон топиш муаммоларнинг муаммосига айланди-қолди.

...Кунларнинг бирида Зарифа онаси билан Эски Жўвага тушиб, бозор-ўчар қилмоқчи бўлди. Улар рўзғор учун керакли нарсаларни харид қилиб қайтар эканлар, бир аёл ширмойга ўхшаш кичик, аммо қатламадек юпқа нонни сотиб ўтирганини кўрадилар. Нон Зарифанинг кўзига иссиқ кўриниб, нархини суриштиради.

— Ўн икки сўм, — дейди аёл.

Савдолашишнинг фойдаси йўқ эди. Зарифа: «Омон хурсанд бўлади», деб нонни олади-да, қўлтиғига қистириб, пул санай бошлайди. Аммо шу пайт кимдир Зарифанинг орқасидан келиб, нонни чаққонлик билан юлиб олади. Зарифа орқасига ўгирилиб қараганида, кийим-боши юпун бир бола нонни тишлаб-тишлаб қочаётган эди. Кимдир болани ушлаб, адабини бермоқчи бўлади. Аммо Зарифанинг онаси бунга йўл қўймайди. «Майли, ош бўлсин», дейди у, сўнг ўзича «бояқиш», деб дока рўмолининг учи билан кўзида қалқиган ёшни артади.

Эҳтимол, бу бола ҳам ота-онасининг йил бўйи ўстирган арпа ёки буғдойини ҳукумат вакиллари зўрлик билан олиб кетгач, егани овқат тополмагани учун шаҳарга нажот излаб тушгандир? Зарифанинг онаси бунга билармиди-йўқми, ҳар ҳолда унинг ўғри болага бўлган муносабати қизига сабоқ бўлади.

Орадан кўп ўтмай, Зарифа уйда Омонни эмизиб ёлғиз ўтирганида, секин Топмат ака кириб келди. Унинг юзидан қон қочган, мадори узилгандек эди. Эшик ёнидаги курсига омонатгина ўтириб, сўрайди:

— Болам, бир бурда нонингиз борми?

Зарифа зир югуриб, ҳамма ёқни излаб ақалли бир бурда қотган нонни ҳам тополмайди. Қайнотанинг моддий ёрдам сўраб келадиган одати йўқ эди. У иложсиз қолганидан, кимсан, дорилфунун домласининг уйда нон бўлмаса, кимнинг уйда бўлади, деб ўйлаганидан ишонган тоғига бир тишлам емак истаб келган эди, ўшанда.

Ўша кезларда Зарифанинг ҳам сути келмай қолди. Дорилфунундан Пахтачилик институти, ундан Режа институтига югуриб, орада ишчилар факультетими ё қандайдир техникумдами дарс бериб, толиқиб, очиқиб келганида, Ойбек ҳам бўш қорнини алдаш учун нималар қилмади?

Тез орада ҳукуматнинг арзанда кишилари учун ёпиқ дўконлар очилди. Ойбек ҳам, Зарифа ҳам олимлар ва ёзувчилар дўконига боғландилар. Нон, қанд дегандек биринчи даражали аҳамиятга молик маҳсулотлар оз бўлса-да, топиладиган бўлди. Аммо халқ ҳамон очликнинг қора чангалида эди.

Бир куни Зарифа — оиланинг иқтисодий ишлар бўйича «нозири» — Гоголь (ҳозирги Яҳё Фуломов) кўчаси орқали ўша нажот дўконига кетаётган эди. Эрта баҳор кунлари бўлгани сабабли ариқлар лабида майсалар, ажриқлар кўкарган, дарахтлар гуллаган. Нотаниш бир чол беш-олти ёшли набираси билан ариқ бўйида ниманидир тераётган экан, Зарифа ҳайрон бўлиб, сўради:

— Ота, нима қиляпсиз?

Чол жаҳл билан ўгирилиб қаради. Унинг кўпчиб кетган юзида ғазаб ўти чақнаган эди.

— Илдиз теряпмиз, илдиз, — деди у чўзиб. Сўнг кўшиб кўйди. — Еймиз!!!

Чолнинг юзидаги ғазаб чақмоғи Зарифа томон отилди. У ҳам чолнинг ғазабидан, ҳам ўзининг ноҳўя саволидан хижолат чекиб, орқасига қарамай тез-тез юриб кетди.

Ўша куни дўконга каллақанд келган экан. Зарифа тўрт кило қанд олиб, рўмолга тугди-да, яна ўша йўлдан қайта бошлади. Бояги чол набираси билан ҳамон янги кўкатлар илдизини суғураётган эди. Зарифа имлаб, болани чақирди-да, рўмолни счиб, муштдек келадиган уч-тўрт бўлак қандни олиб, унинг этагига қўйди. Нарироқда Зарифанинг ҳаракатларини кузатиб турган чол қиблага қараб, юракдан дуо қилди.

Зарифа уйга қайтиб, бу воқеани айтиб берганида, Ойбек ичидан хурсанд бўлди. Ким билади, бутун вужуди шафқат ва меҳрдан иборат бўлган Ойбек ана шу очарчилик йилларида ва ундан кейин ҳам қанчадан-қанча бева-бечораларга кўмак бериб, улар ярасига малҳам бўлганикин?!

* * *

1933 йил ҳосили йиғиштириб олинishi билан очарчиликнинг мунгли дostonига нуқта қўйилди.

Зарифа Пахтачилик институтига дарс бериш билан бирга кимё фанидан ўзбек тилидаги дарслик ва кимёвий атамалар луғати

(Ҳидоят Файзиёв билан ҳамкорликда) устида иш олиб бораётган эди. 1934 йилда унинг «Анорганик кимё» номли дарслиги босилиб чиқди. Бу кимё фани бўйича ўзбек тилидаги биринчи дарслик эди. Шунинг учун ҳам бу дарсликнинг чиқиши мамлакатимизнинг илмий ҳаётида воқеа бўлди. Зарифа доцентлик лавозимига ўтказилди. Шу йили Пахтачилик институти Тошкент Қишлоқ хўжалик институтига айлантирилди ва Зарифа кимё кафедрасининг мудири этиб тайинланди. У ўзининг сўнгги кунларига қадар ана шу ўқув даргоҳида, ана шу лавозимда хизмат қилди. Дарслик билан кетма-кет кимёвий атамалар луғати ҳам чоп этилди. Айни пайтда Верховскийнинг ўрта мактаб ўқувчилари учун ёзган кимё дарсликлари ҳам асосан Зарифа таржимасида ўқувчилар қўлига бориб тегди.

Ойбек ҳам шу йили «Бахтигул ва Соғиндиқ» китобини нашр этди. Бу китоб учун олган қалам ҳақиға эса Тахтапул даҳасига қарашли Оқотадан қулинг ўргилсин бир боғ сотиб олди.

Зарифа опа «Ойбегим менинг» китобида бу боғни қуйидагича таърифлаган:

«1934 йил Омонбек ҳалти икки ёшга тўлганича йўқ эди, бир боғ сотиб олдиқ.

Боғ Тахтапул шаҳарчаси устидаги Оқота деган мавзеда эди. Каттагина ва янги боғ. Торгина боғ кўчадан ўтиб, кичкина бир зишқдан кириларди. ўнг томонда — катта ҳовуз, унинг атрофида қизил олма оғочлари терилган. Сўл томонда — бир танобча келадиган бедазор. Ҳовуздан кейин қўрғон бўлиб, унда бир уй, бир айвон бор. Қўрғон орқаси ва бедазордан бошлаб ўн саккиз ишқом узум: чарос, қора кишмиш, даройи, соҳиби, ҳусайни, нимранг ва ҳоказо. Бедазор атрофида олма ва шафтоли оғочлари. Шафтоли май ойидан бошлаб пиша бошлайди. Навлари жуда кўп.

Ҳар йил эрта баҳор Ойбекнинг онаси ва дадаси боққа кўчадилар. Биз кейин борамиз...»

Ойбек узоқ йиллар мобайнида гоҳ ётоқхоналарда, гоҳ Зарифага тегишли тор уйларда япагани учун Абдулла Қодирийнинг боғига ўхшаш кенг ва мевазор ҳовлиларни орзу қилар эди. Бундай яшил жаннатларда у ҳам мириқиб ижод қилмоқчи, ҳам «Ўтган кунлар»нинг муаллифидек деҳқончилик билан шуғулланмоқчи, тўғрироғи, ижоддан толиққан онларида жисмоний меҳ-

нат билан юрак чигилларини ёзмоқчи эди. Унинг яна бир нияти фарзандларини боғнинг тоза, шаффоф ҳавосида, ўзбек тупроғининг анвойи мевалари билан — дармондорига тўла озуқалар билан парвариш этиш эди.

* * *

1935 йилга келиб, Ойбек олдида икки йўлдан бирини танлаш зарурати туғилди. Тақдир ажратган муддат иқтисодчи олим учун ҳам, шоир учун ҳам тўлалигича даркор, бу соҳаларнинг ҳар иккиси билан барабар шуғулланиш Ойбек орзу қилган натижани бермаслиги равшан эди. Шунинг учун ҳам у адабиётни, шеърини — юрагига яқин соҳани танлашга қарор қилди. Иқтисодий фанлардан дарс беришни тўхтатиб, Ўзбекистон Фанлар қўмитаси қошидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида хизмат қила бошлади. Айни пайтда, у шеър ва достонлар ёзиш, таржималар қилиш билан тинимсиз шуғулланди.

1936 йили А.С.Пушкин вафотининг 100 йиллигига тайёргарлик кўриш мақсадида, бир гуруҳ шоир ва ёзувчилар зиммасига Пушкин асарларини ўзбек тилига таржима қилиш вазифаси юкланди. Пушкиннинг энг улкан асари — «Евгений Онегин» шеърининг романини ўзбек тилига ўгириш Ойбекнинг зиммасига тушди. Пушкин асарларини таржима қилиш иши билан шуғуллана бошлаган шоир ва ёзувчилар учун Тошкентнинг энг хушманзара гушаси — Чимёндан жой ажратилиб, ўтовлар тикиб берилди. Ойбек уч ой мобайнида Чимёнда яшаб, «Евгений Онегин»нинг таржимасини қўлдан чиқарди. Таржимадан ҳориган пайтларида эса тоғ чўққиларига кўтарилиб, сой бағирларига тушиб, ўзбек диёрининг ажиб манзараларидан завқ ва ором олди. Бу манзаралардан олган таассуротлари унинг шеърларида бамисоли чаман гуллар бўлиб очилди.

Шу воқеадан бир йил муқаддам, 1935 йили, Ойбекнинг иккинчи ўғли Бекжон туғилган эди. У оиладан, фарзандларидан олисда яшар экан, уларни соғинди. Уларнинг ёқимли қилиқлари, меҳрли талпинишлари шоир хаёлида жонланиб, бахтли дақиқаларни ҳадея этди. Шундай пайтларда Ойбек болаларга соғинч ҳисси билан тўла шеърлар ҳам ёзди:

*Кўнглимда яшайди икки ёқимтой,
Иккала кўзимда кўзлари чақнар.
Тилим тили ила чиққан созимдай
Кўнглимда яшайди икки ёқимтой,
Меҳримда Ўн икки булоқдай ўйнар.*

*Фикримга нур берар Омон ва Бекжон,
Соғинчим кўксимга сизмаган каби.
Кўзларим — хаёлим бахтига макон,
Фикримнинг йўлдоши — Омон ва Бекжон,
Қалбим-ла тенг урар улар нашъаси.*

Зарифа фарзандларини, ёрини соғинган Ойбекнинг илтимоси билан Омонни олиб, бир ҳафта Чимёнда, шоирнинг ўтовиди бўлиб қайтди. Бекжон ҳали ёш бўлгани учун знагаси ва бувисининг қўлида қолди.

Тиниб-тинчимас рафиқа эрининг «Евгений Онегин» таржимасини тугатиб қайтишига совға тайёрламоқчи бўлди. У Тошмат ака билан маслаҳатлашиб, боғдаги уй ва айвоннинг устига шийпон қурдириш режасини тузди. Шийпоннинг тарҳини ўзи чизди. Уста шу режа асосида шийпоннинг уч тарафини девор билан ўраб, боғ томонга оғочдан ясалган панжара ўрнатди. Шийпоннинг бир тарафидан эса пастга тушиладиган зина қурди.

«Шийпонга тўғарак стол, кичик диван, икки кресло, икки ўриндик қўйдик. Ҳаммаси новдалардан тўқилган ёзги мебель эди.

Шийпон жуда куркам. Боғ томондан дарахт новдалари шундоққина шийпонга тўкилиб туради. Улар гуллаганда, мевалари пишганда, кўрсангиз кўркини! Айниқса, ойдин кечалардаги манзаранинг гўзаллиги кўнглиларимизни ором ва нашъа билан тўлдиради.

Зина таги кичкина ҳужра бўлди. Унга каттагина хум жойландик. Хумга ҳар хил чаросдан май солардик. Ишдан чарчаганимизда узум эзиш, май сузиш бизга эрмак эди...

Ҳар кун эрталаб шийпондан тушамиз... Совун ва сулги кўтариб, боққа чиқамиз. Ойбек шафтоли қоқади, мен тераман. Суя бўйида чўнқайиб ўтираммиз-да, тўйиб ейммиз. Кейин қўреонда чой ичамиз. Боғни бир айланамиз-да, икковимиз баробар ўтириб, таржимага тушамиз».

Зарифа опа олис саодатли кунларни эслаб, шундай ёзган эди.

Бу тасвир этилган воқеа Ойбек «пушкинчилар маскани»дан қайтганидан сўнг рўй берган.

Ойбекнинг хаёли тўлалигича ижодга сарфланиши лозимлигини, унинг истеъдоди халқнинг катта ва бебаҳо мулки эканлигини ҳис этган Зарифа уни турмушнинг икир-чикирларидан озод этди. Ўзи ҳам ҳаётнинг боши берк кўчаларида ўралашиб қолмаслиги учун энага ёллади. Фарзандларига қараш учун зарур бўлган вақт Зарифа билан энага ўртасида тақсимланди. Шу йўл билан Зарифа ҳам фарзандларни ўстириш, ҳам икки институтда дарс бериш, ҳам севимли ёрига суянчиқ бўлиш учун зарур шарт-шароитларга эга бўлди.

Шу йилларда Зарифа ҳам баъзан-баъзан шеърлар машқ қилиб турди. Мана, унинг шундай машқларидан бир парчаси:

*Қалбим бир бурчини шеър забт этмиш,
Аммо у денгиздек чексиз, тўлқиндор.
Ёзсам-ёзмасам-да, майли, бахт эмиш,
Қалбга эш бўлса у, сўнмас қуёш бор...*

Шеърятнинг сеҳрли оламини севган, ўзи ҳам андак машқлар қилган Зарифа Ойбекка ижодий шароит яратиб билангина чекланмай, унинг илҳомини муайян мавзуларга қаратиб ҳам турди, энг муҳими, Ойбек илҳоми денгиздек мавжланиб, кумуш жилвалар шодасини отиб туриши учун барча чораларни кўрди.

* * *

1936 йилнинг августида Зарифалар оиласига хушxabар келди. Отаси Саидносир Миржалил ўғли маҳбусликдан озод этилиб, фарзандлари бағрига қайтаётган эди. Тўққиз йиллик жудоликдан сўнг севимли отани кўриш, унинг дийдорига тўйиш истиқболи ҳаммага байрам кайфиятини бағишлади. Тошкент вокзалида бўлиб ўтган учрашув ҳақиқий байрамга айланди. Ҳамманинг кўзидан севинч ва бахт ёшлари шода-шода бўлиб тўкилди. Саидносир Миржалил ўғли Зарифа билан Ойбекнинг икки ўғлини кўриб, беҳад қувонди. Уйга келиб, фотиҳа ўқир экан:

— Мана, икки азамат ўғил кўрибсизлар. Худога шукур, улар энди сизларнинг суянган тоғингиз бўлади. Тошмат аканинг номи

ўчмайди. Сизларга ўғил берган Худо энди қиз ҳам берсин, — деб кўшиб кўйди.

1937 йилнинг 16 апрелида Зарифа қизлик бўлди. Тошкент Тиббиёт институтининг туғруқхонасида ётган Зарифа ўша кунни Ойбекдан бундай хат олди:

«ЗАРИФА!

Қизимиз муборақ!

Мен ўша ерда кутиб ўтирган эдим, Ҳамида чиқиб, «Қиз туғилди», дегач, шошиб қолдим. Ишонмадим. Қандай тез! Уйга югурдим. Уйда дадам ўтирган экан. У ҳам ҳайратда қолди. Жуда суюндик.

Ош еб, қизга исм қидириб ўтирибмиз. Ойингга, дадангга хабар беражакман.

Қизимга соғлиқ, бахт ҳар чоқ ёр бўлсин,

Умри кўкламдай чечакзор бўлсин!

ОЙБЕК».

Кутилмаган хушхабардан кўнгли тоғ бўлган шоир янги туғилган қизига атаб бадиҳа йўли билан бўлса-да, биринчи шеърини ёзди.

15 апрель кўклам ҳавоси настарин гулининг майин уфори билан тўлган кун эди. Кутилмаганда ўша кунни кечаси қалин қор ёғиб, гуллар оппоқ қор пўстинини кийди. Саидносир Миржалил ўғли табиатнинг бу ўйинига ўзича таъбир бериб, қиз туғилган қорли кунни хайрли, деб билди ва қизалоқни Қоргул ёхуд Гулсочар деб аташни таклиф этди. Тўққиз йил давомида ўзбек тупроғидан олисда, қорлар ва музлар ўлкасида яшаган, ўзи сингари ноҳақликнинг қурбонлари — рус аёллари билан мулоқотда бўлган Саидносир ота набирасига Снегурочка номига монанд бўлган Қоргул номини беришнинг тарафдори эди. (О, унга «миллатчи» деб азоб берганлар биргина шу тафсил орқали унинг қанчалик тараққийпарвар инсон бўлганини билсалар эди!)

Ойбек билан Зарифа эса қиз туғилишидан анча аввал бири биридан гўзал исмларни маржонга тизиб, улар орасидан энг нафисини танлаб олган эдилар.

Ойбекнинг севимли шоирларидан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг уч қизи бўлган. Адибнинг ёзишича, «жуда нозик қалбли», «гўзал манзараларни, гўзал боғларни яхши кўрган», масалан, «тераkning кузда сарғайганини кўриб гўзал, деган»

Бобур қизларига ҳам бири биридан гўзал исмларни қўйган. У Гулчеҳра, Гулранг, Гулбадан деган исмларни кашф этган. Ойбек бўлажак қизига Темурийлар бисотидаги энг дилрабо исмларни ахтарар экан, Бобур ҳаселининг меваси бўлган бу исмлар унга, айниқса, манзур бўлди. Зарифага Гулбадан исми кўпроқ ёқди. Қиз туғилганида унга шу исми қўяман, деб туриб олди. Аммо Ойбек:

— Бу исм қизимиз кичиклигида яхши. Ҳақиқатан, гўзал исм. Лекин қизимиз улғайиб, бўйи етганида ё бола-чақали бўлиб, кексайганида қулоққа ёмон эшитилади, — деди.

Зарифа ўйлаб кўрса, шоир ҳақ. Шундан кейин ҳар икковлари Гулранг исмига тўхтадилар.

Зарифа ва Ойбек хонадонида Гулранг исмли учинчи фарзанд ўса бошлади.

* * *

Файласуфларнинг фикрига кўра, ҳар бир ота-она камида уч фарзандни яратиб ўстириши даркор. Бу фарзандларнинг бири отанинг, иккинчиси онанинг ўрнини эгаллайди. Учинчиси эса халқ деб аталмиш денгизга янги бир томчи бўлиб қўшилади. Шундагина халқ Орол денгизи янглиғ қуримай, ўсиб, жаҳон халқлари қаторидан ўрин эгаллаб, камол топиб боради.

Аммо фарзанд туғилгач, унинг тарбияси бор. Фарзанд тарбияси билан шуғулланиш — гоёт муҳим масала. Уни боқиш, катта қилишдан кўра мураккаб масала. Немис олими ва адиби Георг Лихтенберг: «Онани маърифатли қилиш болани ҳали туғилмасидан туриб тарбиялаш, деган сўздир», деган экан. Зарифа нафақат Саидносир Миржалил ўғлининг тарбиясини, балки Чўлпоннинг ҳам, ўзбек ва рус устозларининг ҳам тарбиясини олган эди. Бу тарбиянинг нозикланиши ва нафисланишига Ойбек ҳам ўзининг ажойиб инсоний фазилатлари ва шеърятти билан ҳисса қўшди. XX асрнинг буюк сиймоларида мужассамланган маърифат ва маънавият нури Зарифа қалбида тўпланиб, табиатнинг азалий қонуни бўйича, унинг фарзандлари қонига ҳам ўтиши лозим эди.

Фарзандлари Ойбек ва Зарифа ҳаётинигина эмас, балки бутун халқимиз ҳаётини ҳам бамисоли бир шам бўлиб ёритишлари учун улар ҳеч нарсани аямадилар.

ҚОРА ВАБО

Октябрь инқилобининг йигирма йиллиги муносабати билан адабиёт ва санъат арбоблари олдига қардош халқларининг 1917 йилдан кейинги даврда эришган ютуқларини мадҳ этувчи, ўша давр тили билан айтганда, «ленинча—сталинча миллий сиёсатнинг оламшумул ғалабалари»ни намойиш қилувчи асарлар яратиш вазифаси қўйилди. Бу асарларда совет даври тараннум этилиши, ўтмиш эса фақат қора бўёқлар билан тасвирланиши лозим эди. Кенг халқ оммасида феодал ўтмишга нисбатан нафрат, социалистик воқеликка ва бу воқеликнинг «ижодкорлари»га нисбатан эса муҳаббат туйғуларини тарбиялаш адабиёт ва санъат арбобларининг «муқаддас» бурчига айланди. 1937 йил 1 мартда «Қизил Ўзбекистон» газетасида Фафур Фулом, Абдулҳамид Мажидий ва Ойбекнинг «Ўзбекнома» достони (қисқартирилган нусхаси) эълон қилинди. Бу дoston билан ўзбек халқининг узoқ асрлар мобайнида босиб ўтган тарихий йўлини тасвирловчи асарлар силсиласи яратила бошланди.

Шу йилнинг 17-27 майида Москвада ўзбек адабиёти ўнкунлиги бўлиб ўтди. Бу ўнкунлик ҳам ўзбек маданиятининг совет ҳокимияти йилларида эришган ютуқларини намойиш этиб, «асрий зулм ва истибод»дан халос этгани, «фаровон ва бахтли ҳаёт»ни армуғон этгани учун ўзбек халқининг партияга, Сталинга бўлган миннатдорчилигини ифодалаши лозим эди.

Ойбек ўнкунликда қатнашиш учун кетаётганида, акаси Исамуҳаммад оғир хасталикка дучор бўлган ва касалхонада жароҳ тиғидан шифо кутиб ётган эди. Зарифа, Ойбекнинг илтимосига биноан, поезд йўлидаги катта бекатларга телеграмма йўллаб, шоирни акасининг аҳволидан хабардор қилиб турди. 14 майда поезд Оренбургга етиб келиши билан Ойбек вокзал алоқа пунктига бориб, операциянинг 15 майга қолдирилганидан дарақ топди. *«Тошкентдан чиққанимда, — деб ёзади у бир хатида, — кўнглим гаши эди. Ўн тўртинчида эрта билан поезд Оренбургга келганида, сабрсизлик билан телеграммани кутиб ўтирдим. Бир қанча минутдан сўнг телеграммани олиб, қўрқа-қўрқа очдим. (Операция) ўн бешинчига қолдирилган экан. Бир оз таскин топдим. Лекин хаёлим ҳар вақт Исанинг операцияси устида айланар эди. Ўн еттинчида Маскавда иккинчи телеграммани олгандан сўнг жуда суюндим... Исага айт, тамом шифо топгунча касалхонада қолсин».*

Афсуски, Ойбекнинг қариндош-уруғларига, ота-онасига бўлган муносабатига ойдинлик киритувчи хатлар, хотиралар деярли сақланмаган. Бироқ, юқорида келтирилган сатрлар, синглицси Шафоат опанинг фарзандлари хотирасида сақланиб келаётган куплаб воқеалар Ойбекнинг қариндош-уруғларига нисбатан ҳам ўта меҳрибон ва ғамхўр инсон бўлганлигидан шаҳодат беради.

Яна ўнқунликка қайтайлик. Шоирнинг 20 майда ёзган хатидан маълум бўлишича, у ўнқунлик катта тантана билан ўтаётган кезларда ҳам ижод билан шуғулланган. «Литературная газета»нинг илтимоси билан икки-учта мақола ёзган; турли учрашувларда иштирок этган; декада спектакларини томоша қилган... У мутлақо бошқа руҳий ва маънавий муҳитда яшаганига қарамай, фарзандлари ҳақида ўйлаш ва қайғуриш учун ҳам вақт топган:

«Богда қулуфнай пишган бўлса керак, — деб ёзган у, шу кунларда. — Омон, Бекжонни бир дафъа бўлса-да, боққа олиб чиқ... Бекжонни соғиндим. У ҳар вақт кўзимнинг олдига думалаб юргандай. Гулранг қалай? Бу ҳам эсимга тушиб қўяди...»

Хатдаги бундай сатрларни ўқир эканмиз, Мамарасул Бобовнинг Ойбек ҳақидаги бир хотираси беихтиёр ёдга келади. Унинг ёзишича, янги асарини ёзиш учун ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйига чиққан Ойбек ўзи билан бирга кенжа фарзанди Суюнни ҳам олиб борган экан.

«Ойбек жуда зўр ишларди, — деб ёзган эди М.Бобоев. — Чарчаш нималигини билмасди. Агар мен сизга «Ҳамза» достонини у бир ҳафта, ярим ҳафта ичида ёзиб тугатди, десам, балки ақл бовар қилмасди. Бу менинг кўз олдимда бўлган воқеадир. Союзнинг ҳозирги ижод боғида, аргувон остида, ҳозиргидан кичикроқ бўлган ариқ бўйида чордана қуриб, атрофидаги бирон нарсага парво қилмай, шу достонни ёзди. Қизишиб турган пайтларида, балки мисралар қуйишиб келган пайтларида кенжа ўгли (олти-етти яшар вақти бўлса керак) Суюк (Суюн — Н. К.) югуриб келиб, елкасига миниб олар, Ойбек «ҳай-ҳай»лаб унинг орқасидан қувиб, боғнинг ичкарироғига олиб бориб қўйиб келарди-ю, яна ёзишда давом этарди».

«Ҳамза» достони 1948 йил августида ёзилган. Бу пайтда Суюн тўққиз ёшда эди. Бу ёшдаги боланинг югуриб келиб, Ойбекнинг елкасига миниб олиши ота билан бола ўртасидаги самимий, меҳрибонона муносабатни билдиради. Москвада ўнқунлик тантаналари билан яшаётган шоирнинг фарзандларини боққа олиб чиқиб, қулупнайхўрлик қилишга даъват этиши ҳам ана шу меҳрибонликнинг кичик бир нишонаси эди.

Ўнқунлик зўр тантана билан ўтди. Ёзувчилар ва санъаткорлар мамнун бўлиб қайтдилар. Ижод аҳли қаршисида янги истиқболлар очилгандек бўлди.

Аммо кўп ўтмай, «халқ душманлари»ни фош этиш ва ҳибсга олиш ишлари авж олиб кетди. Ёзувчилар уюшмаси ва Фанлар қўмитасининг «халқ душманлари» уяси эканлиги «маълум бўлди». Чўлпон, Фитрат, Элбек, Усмон Носир сингари ўнлаб ёзувчилар қамоққа олинди. Идораларда ҳур фикрли ҳар бир кишини тергаш, тинтиш ва кузатиш ишлари авжига чиқди.

1 октябрда Ойбек «халқ душманлари»нинг думи сифатида Тил ва адабиёт институтидан бўшатилды. Шу куни Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг машъум IV пленумида Ойбек ғалвирдан ўтказилди. У ўзининг кириш нутқида: *«Кўп ўртоқлар билса керак, мен заводчи ёки катта ер эгасининг боласи эмасман. Фафур Фулом айтгандай, азар Октябрь инқилоби бўлмаса эди, азар эски давр ҳукм сурган бўлса эди ёки миллатчиларнинг, пантуркистларнинг оқими галаба қилган бўлса эди, албатта, у вақтда мenden бир носвойфуруш чиқар эди. Чунки, менинг отам чорбозорчилик қилиб, носвой сотар эди. Октябрь инқилоби натижасидагина мен ҳозирги Ойбек бўлиб, жамият кишиси бўлиб етишдим»*, деб ўзининг Октябрь фарзанди, камбағал синфнинг фарзанди эканлигини исбот қилишга уринган бўлса-да, унга туҳмат тошларини отиб, Ёзувчилар уюшмасидан ҳам чиқардилар.

Ўша йилларда ишдан бўшатиш деган сўз қамалиш деган маънони англатар эди. Ойбекнинг қамалишига, «халқ душмани» эканига ишонган ноширлар унинг терилиб бўлган «Тансиқ» номли янги шеърлар китобининг матричасини сочиб юбордилар. Газета ва журналлар унинг асарларини босмай қўйди. У қайси идорага иш излаб бормасин, унга рад жавоби берилди. Ойбекни ўз чангалига олмоқчи бўлган кучлар уни тобора сиқиб келаётган эди.

Зарифа болаларни қўрғонда — қайнота ва қайнонасига қолдириб, ўзи Ойбек билан ишқом орасига кўчиб ўтди (Гўё НКВД

ходимлари уни фақат қўрғондан қидиришлари ва у ердан тополмагач, қайтиб кетишлари мумкиндек). Аммо улар кечалари билан миҳжа қоқмай, узоқдан эшитилган ҳар бир машина шовқинидан ҳадиксираб, ҳар бир шитир-шитирдан чекистлар шарпасини сезиб, тонг оттирар эдилар. Тунда боғдан сал нарида ишлаган колхоз трактори эса уларга НКВД машинаси бўлиб туюлар эди.

Ойбек хорлик ва зорликка ҳам, ўлимга ҳам рози эди, шу кунларда. Аммо у орқасидан қўйилган айғоқчиларнинг уни турли сиёсий мавзудаги суҳбатларга тортмоқчи бўлганларига чидай олмади. Улар орасида эса туппа-тузук шоир ва ёзувчилар ҳам оз эмас эди.

Қуйида биринчи марта эълон қилинаётган шеърда шоирнинг ана шу даҳшатли кезлардаги руҳий ҳолати ўз ифодасини топган:

*Майли мен энг хор-зор бир одам бўлай,
Майли мен минг кулфат, гамга кўмилай,
Майли мен огуни ҳар дамда ютай,
Лекин юрагимга чанг солма, гаддор!*

*Зулмга бўйсунмиш нақадар оғир,
Ичмни жаҳаннам оташи гажир,
Кўзларим ҳаётда ўлим ахтарир,
Зулмни енгмасанг нима чора бор?..*

Ойбек зулмни енгилш учун ижодга берилди.

...Зарифа анчадан бери Ойбекни насрий асарлар ёзишга даъват этар эди. У рафиқасининг хоҳиши билан 30-йилларнинг бошларида «Студентлар» деган роман устида иш бошлади. Аммо асарнинг йиғирма-ўттиз саҳифасини ёзгач, ўзини ҳали йирик эпик асарлар ёзишга тайёр эмаслигини сезди. Орадан беш-олти йил ўтгач, у маълум даражада ҳам ҳаётий, ҳам ижодий тажриба орттирди. Шунинг учун ҳам дориломон замонлар келишига ишониб, «Қутлуғ қон» романини ёзишга киришди. Бу, эрта-индин қамалиши мумкин бўлган ижодкорнинг ҳақиқат қудратига бўлган ишончи ва буюк инсоний жасорат эди!

Ёзнинг сўнгги ойларида боғда бошланган роман 1937 — 1938 йилнинг қиш ойларида ёзиб тугалланди. Лекин унинг эълон қилиниши учун шарт-шароит йўқ эди. Бу орада шоирнинг қайнотаси ўн ойлик озод ҳаётдан сўнг яна ҳибсга олинди. Энди унинг тақдирини узил-кесил ҳал этилди. Уюшмадан ўчирилган Ойбек янги уй-

нинг калитини ҳам топширишга мажбур бўлди. Қайнотаси қамалганини эшитган, яқин кунларда унинг пешонасига ҳам шундай кун келишига шубҳа қилмаган кишилар Ойбек билан салом-аликни йиғиштириб, унинг китобларини ёндириб ташладилар.

1965 йили олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан шоир машаққатли ҳаёт йўлини эслаб, шу ҳақда қуйидаги сатрларни ёзган эди:

*Гулханга отдилар, дўстлар, китобим,
Йиғлаб, қалбларидан тўқдилар кўз ёш.
Қогозлар-ку ёнди — ёнмади шегрим,
Қалб сўзи олтин сўз, унда зўр бардош.*

*Гулханда ёнганда даста китобим,
Қалбим поралари куйди нақ кабоб.
Куйди, кул бўлмади, чиқмади жоним,
Ўчмади овозим, сўнмади қоним.*

Бугунги кунда Ойбекнинг 1937 йилга қадар нашр этилган китобларининг на хусусий, на давлат фондларида топилмаслигининг сабаби ҳам шундадир.

* * *

Орадан кўп ўтмай, Зарифани ҳам турли баҳоналар билан дастлаб Тиббиёт институти, сўнг Қишлоқ хўжалик институтидан ҳайдадилар. Бу билан ҳам қаноатланмай, ундан ТошМИ қошидаги уйни бўшатиб беришни талаб қилиб, ишни судга оширдилар. Уч фарсанглик оила уч ой давомида ишсиз, мойнасиз оғир иқтисодий тангликда яшади. Бунинг устига, Саидносир Миржалил ўғли қамоққа олингандан сўнг унинг оиласидан ҳам, Ойбекнинг ота-онасидан ҳам хабар олиб, уларга моддий ёрдам кўрсатиб туриш зарур эди.

Зарифа уч ой мобайнида идорама-идора юриб, ўзининг ноҳақ бўшатилаганини тушунтирмоқчи бўлди. Ниҳоят, прокурор совет конституциясига кўра, бола ота учун жавоб бермайди, деб Зарифани ишга тиклаш ва уч ойлик маошини тўлаш ҳақида ҳукм чиқариб, Қишлоқ хўжалик институтига хат йўллади.

Зарифа Саидносинова ўша можарони бундай хотирлайди:

«...Дарҳол институтдан уйга одам келди. Бир-икки кун араз қишиб, бормадим. Қаттиқ ранжиган эканман. Шу институт

ташқил этилганда биринчи лекцияни мен ўқиганман. Олий мактабда иш бошлаган биринчи ўзбек қизи ҳам мен эдим. Мен мақтанмайман, рус қизлар мени бир олов каби дарс олиб боради, дер эдилар. Қишлоқ хўжалик институтида эса икки яҳудий доцентнинг лекциясидан бир гуруҳ рус студентлари бош тортганлар, илмий мудирга бориб, улар ўрнига менинг лекция ўқишимни сўраганлар. Русча содда гапирганим учун баъки уларга англаш осон бўлгандир, билмадим...

Директор прокуратура фармонини олиб, уйимга устма-уст уч одамни юборди. Кейин бордим. «Мендан хафа бўлманг, ўзингизнинг яқин дўстларингиздан ариза тушди. Сунг бўшатишга мажбур бўлдим. Замон шундай экан», — деди у. Сунг институт учун бир-икки янги уйлар қурилганини айтиб, мендан ТошМИни тарк этмаслигимни сўради.

Суд ҳам ТошМИдаги уй бўшатилсин, деб қарор чиқарган. 600 сўмлик суд харажатларини тўлаб, 1938 йилда янги уйга кўчиб ўтдик. Бу уй Кафанов кўчасида, институт ҳовлисида эди».

Шундан кўп ўтмай, ярим йиллик ишсизликдан сўнг, Ойбек ҳам ўқув-педагогика наشريётига таржимон бўлиб ишга қабул қилинди.

Академик Воҳид Зоҳидов Ойбек ҳақидаги хотираларининг бирида 1937 йилнинг суронли кунларида шоирни «Известия» деган бекатда, наشريёт олдидан учратгани, унинг соқол-мўйлови ўсиб, ўзи озиб-тўзиб кетгани ҳақида ёзган эди. Олимнинг бу хотираси Зарифа опага манзур бўлмагани ва унинг «Ойбек ҳеч қачон соқол-мўйловини ўстириб юрмаган», дегани ёдимда. Эҳтимол, ўша қаттол даврда Ойбекнинг ўз ташқи қиёфасига зътибор бермаган пайтлари ҳам бўлгандир. Буни Иноят Махсумовнинг хотиралари ҳам тасдиқлайди. Бу кекса ношир ўз хотираларида бундай ёзади:

«1937 йилнинг охирларида Ойбек ака гоҳо ўқувнашрга — менинг олдимга келар: «Махсум, шавла қайнамай қолди. Тақачилик ҳақида бўлса ҳам бир таржима топиб бер...», дер эди.

Ўз бўлшимда ҳам таржима қилинадиган асарлар бўлшига қарамай, бошқа география, биология каби бўлимлардан биронта китобча ва ўқув материални таржима қилиш учун ўз номимга шартнома қилиб олиб, Ойбек акага секингина, ҳеч кимга изҳор қилмай, бериб юборар, иш битгач, пулини олиб берар эдим. У киши

пуллик бўлгани, ҳам шундай хавотирли, нохотиржам кунда шу иш билан овунганини айтиб, миннатдорчилик билдирад эди».

Ишдан ҳайдалган, редакцияларга яқинлаштирилмаган Ойбек ана шундай йўллар билан тирикчилик ўтказди. Лекин, шубҳа йўқки, Иноят Махсумов сингари кишилар томонидан кўрсатилган мурувват 1937 йил муҳотидаги истисно ҳоллардан бири эди, шунинг учун ҳам уларни мунтазам равишда рўй берган ҳодисалар, деб тушуниш нотўғри бўлади.

Модомики, воқеалар оқимига Иноят Махсумов кириб келган экан, унинг хотирасидан яна бир парчани келтириш ўринлидир. У ёзади:

«Ойбек ака аявалроқ улуг рус ёзувчиси А.С.Пушкннинг «Евгений Онегин» достонини ўзбек тилига таржима қилган бўлиб, шундан каттагина парчасини биз 8-синф «Адабиёт хрестоматияси»га киритган эдик. Китобга мен муҳаррир эдим. Таҳрир вақтида шу парчадан 72 та изоҳталаб сўз чиқди. Булар худоларнинг, афсонавий қаҳрамонларнинг, тарихий обидаларнинг номлари эди. Шуларга изоҳ бериш ҳақида бошим қотиб турганда, «Шавла қайнамай қолди», деб Ойбек ака келиб қолдилар. Мен фурсатдан фойдаланиб, шу ҳақда гап очдим:

— Бутун лугатларни, энциклопедияларни тайёрлаб берсам, қадимий хорижий сўзларга изоҳ ёзиб берасизми? — деб илтимос қилдим.

— Сен таржима топиб берсанг, мен изоҳлаб бераман, — дедилар Ойбек ака.

Биз келишдик.

— Лугат-пугат керак эмас. Ёзишига қогоз берсанг бас, — дедилар яна.

Материални қўлларига бериб, мен таржима ахтаргани чиқиб кетдим. Анча овора бўлиб, қайси бўлимдандир таржима топиб, шартномасизгача тузиб, олиб келсам, Ойбек ака ҳам изоҳни тайёрлаб бўлган эканлар. Айрим ибораларнинг изоҳи бир бетни ташкил қилди, баъзилари эса 2 минг, 3 минг йил бурунги кишиларнинг, афсонавий нарсаларнинг номи бўлиб, ҳар кимнинг эсида қолавермайди.

Ойбек ака шуларнинг ҳаммасига на лугат, на қомусга қарамай, бир ўтиришида мукамал изоҳ ёзиб ташлабдилар. Шунда мен улуг, талантли адабимизнинг шуурига, хотира кучига, чегарасиз билим хазинасига қойил қолдим...»

Бундай хотиралар билан танишар экансиз, Ойбекдек улуф инсонларнинг узоқ йиллар давомида хорликда яшагани, таъқиб этилгани, айримлари эса зулмнинг бегуноҳ қурбонлари бўлганидан изтиробга тушасиз.

Афсуски, 1937 йилда авж олган қора вабо жамиятимиз тарихидаги ўткинчи ва ягона даҳшатли воқеа эмас эди. У кейинчалик ҳам Ойбек ортидан кўланка сингари ўрмалаб юрди.

* * *

1939 йил 3 апрелда Ойбекнинг юқорида тилга олинган тўртинчи фарзанди туғилди. «Бир қизимиз бор, шунинг ўзи етади. Эндигиси ҳам ўғил бўлсин», — деб орзу қилган экан Ойбек ака. Унинг нияти ушалиб, ўғил туғилди. Шоир астойдил қувонгани, суюнганидан унга Суюн деб исм берди.

Зарифа опанинг архивида худди шу кунларга оид ёзувлар сақланган. Уларнинг бирида адибнинг куйидаги сўzlари бор:

«ЗАРИФА!

Ўғилчанг билан табриклайман.

Ўзингни қандай сезасан?

Бугун эрталаб Зулфия она телефонда сўзлади. Жуда қувондим.

Ҳа, эрталаб ойимга хабар бердим. «Тез етиб бораман», деган эди...

Хайр, соғ бўл.

ОЙБЕК».

Бу лавҳадан маълум бўлишича, Ойбек янги фарзандининг туғилганини Зарифанинг опасидан эшитиб, туғруқхона сари югурган.

Бошқа бир хатида Ойбек бундай ёзади:

«ЗАРИФА!

Болалар жуда яхши. Аввалгидай ўйнаб юришибди. Гулранг ҳам тинч. «Аянг қани?» десак, ойимни кўрсатади. «Зарифа нинни олиб келади», десак қовоғини солади.

Ўзинг қалайсан?.. Ўғилча қандай? Бўлаликми, кичикми, чеҳраси қандай? — эртага ёзиб чиқар.

*Китоб сўраган экансан. Нима китоб юборишимни билмадим.
Эртага кутубхонадан олиб, узим элтаман.*

Қандай емак истасанг, билдир.

Хайр.

ОЙБЕК».

Ойбек шу кунларда ёзилган учинчи хатида Зарифанинг қачон чиқишини сўрайди ва бир муҳим маълумотни беради: «Ҳа, бугун мени кеч соат 7 га мажлисга чақиришди. Союзга олмоқчилар шекилли», деб ёзади у. Чиндан ҳам, Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарларига манзур бўлган, аммо ҳали эълон қилинмай ётган «Қутлуғ қон» романининг муаллифи 1939 йил апрелида уюшма аъзолигига қайта қабул қилинади.

Бу ўша кезларда Ойбек тақдиридаги муҳим воқеа эди.

Суюн Ойбек ва Зарифанинг бошқа фарзандлари сингари, боғда яйраб ўса бошлади.

Аммо йилнинг совуқ фаслларида, ҳали боққа кўчилмаган ойларда Кафанов кўчасидаги бир даҳлиз ва бир хонадан иборат уй олти кишилик оилага торлик қила бошлаган эди. Ойбек ва Зарифанинг бахтига, шу йилларда шаҳарда уй-жой қурилиши бошланди. Қўлларидан мўмайгина пул, дўконларда эса қурилиш материаллари йўқ бўлишига қарамай, улар Ишчилар шаҳарчасидан ер олиб, қурилишни бошлаб юбордилар. Зарифа янги қурила бошланган уйнинг ҳам архитектори, ҳам прораби бўлди.

Шу орада Ишчилар шаҳарчаси билан туташган, Ойбекнинг боғ ҳовлиси жойлашган ерлар колхоз тасарруфига ўтиб, не-не орзулар билан обод этилган манзилдан воз кечиш лозим бўлиб қолди. Бундай ҳашаматли ҳаётга кўникмаган шоир ёзги истирोҳат манзилини бирор изтиробсиз бўшатиб берди. Аммо у ерга колхоз раиси кўчиб келганини эшитиб, ўксинди. «Шундай бўлишини билганимда, боғни ташлаб кетмаган бўлардим», — деди.

Икки йил — 1940-1941 йиллар қурилиш ташвиши билан ўтди. 1941 йилнинг ёзида бир хона устанинг қўлидан чиқди. Саҳнига гилам тўшалиб, кўрпачалар ёзилиб, хонтахта қўйилгач, бинойидек уй бўлди-қолди. Ойбек ва Зарифа фарзандлари билан шу уйда тунайдиган бўлдилар.

Ёз ойлари бўлгани, боғ тўғрисидаги хотиралар тушга айлангани учун эр билан хотин қурилишда ҳориб, таътил ҳақида ўйлай бошладилар. Болаларни олиб, бирор курортга бориладиган бўлса, маблағ стармикан, деб тиш қавагида асраб юрилган пулни чўтга солдилар. Ҳисоб-китоб натижаси чакки бўлмади шекилли, кўнгиллари хуш тортиб, кўчага чиқдилар. Ойбек сартарошхонага кирадиган, Зарифа эса уни онасининг уйида кутадиган бўлди.

Зарифа остонани ҳатлаб ўтиши билан хунук хабарни эшитди. «Уруш бошланибди», — хабар қилди онаси. Зарифа бу икки сўз замиридаги бўлажак даҳшатларни сезгандек мажолсиз қотиб қолди. Сўнг жабрдийда Ойбекни ўйлаб кўчага отилди-да, сартарошхона сари югурди. Ойбек ҳам рўбарўдан соч-соқолини олдиришни унутиб, югуриб келаётган эди.

Қора вабо янгича либосда мамлакатимизнинг чегарасидан ўтган эди.

ОЛОВЛИ ЙИЛЛАР

Уруш миллионлаб йигитларинг фронтга кетиши, минглаб қора хатларнинг келиши ва минглаб уйларда аза очилишидир.

Уруш гарчанд ўзбек тупроғидан минглаб чақирим олисда кечган бўлса ҳам, унинг барча мусибатлари ва даҳшатли оқибатлари ҳар бир ўзбек хонадониде яққол сезилди. Япаш кундан-кун машаққатлашиб борди. Рўзгорни тебратиш маҳол бўлиб қолди. Пулнинг қадр-қиммати пасайиб, бир буханка ноннинг нархи 200 сўмга, бир килограмм гўштнинг нархи эса 250 сўмга кўтарилди. Ана шундай шароитда ҳар бир оила очликдан ўлмаслик чораларини ахтариб, турмушнинг қоронғи сўқмоқларида сарсону саргардон бўлди.

Ойбек, ўз табиатига кўра, хўжалик ишларидан узоқ киши бўлганлиги учун, оиладаги барча юмушлар Зарифа опанинг раҳбарлигида амалга оширилар эди. Ишлаб пул топиш Ойбекнинг зиммасида бўлса, бу пулни зарур ишларга ўринли сарфлаш Зарифанинг ихтиёрида эди. Шубҳасиз, унинг ўзи ҳам ишлаб, оила киссасига ўз ҳиссасини қўшар, аммо унинг асосий вазифаси бу маблағни тўғри тақсимлаш ва оиланинг нафақат бугунги, балки эртанги куни ҳақида ҳам ўйлаш эди. Зарифа бу вазифани қанчалик моҳирлик билан бажармасин, уруш йилларида рўзгорнинг баракаси кетди. Карточка билан олинадиган нон урвоқ ҳам бўлмай қолди.

Уйда битта катта ва битта кичкина гилам бор эди. Зарифанинг хоҳиши билан катта гиламни сотиб, унинг пулига бир қўй олиб келдилар. Қўй яқин-орада қўзилаши мумкинлиги туфайли уни сўйиш муддати кечиктирилди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қўй қўзилади. Бир-икки ой ичида қўзи ҳам ўзини тутиб олди. Зарифанинг хаёлида бу икки қўйнинг ёнига озгина пул қўшилса, битта сугир келадигандек эди. Ойбек икки қўйни стаклаб, Зарифа билан онаси эса улар ортидан мол бозорига йўл олдилар. Суриштириб кўришса, сутли сугирнинг баҳоси осмонда. Болаларни сут билан таъминлаш ҳақидаги орзу хаёлпарастликнинг меваси эканлиги маълум бўлиб қолди. Қўй билан қўзини яна изига қайтариб олиб келдилар-да, урушнинг ярим оч, ярим яланғоч кунларида сўйиб едилар. Шундан кейин уйдаги қўлга илинадиган барча жиҳозлар сотилиб, пулига озиқ-овқат маҳсулотлари харид қилинди. Кунлар ана шу тарзда фақат бир мақсад билан — уруш туфайли вужудга келган иқтисодий ва маънавий тангликни енгитиш нияти билан ўта бошлади.

Уруш бошланиши билан орадан икки ой ўтар-ўтмас, душман ишғол ва қамал қилган шаҳарлардан минглаб қочоқлар ўзбек диёрига оқиб кела бошлади. Ойбек ва Зарифа сингари ўзи иқтисодий ночорликда яшаётган кишилар уларга бошпана бердилар, меҳр ва шафқат кўрсатдилар.

Собир Абдулла 1942 йилнинг куз ойларида ўтказилган ҳарбий машғулотлардан сўнг ўзбек ёзувчилари, шулар қаторида Ойбек ҳам армияга сафарбар қилинган милиционерлар ўрнида оқшомдан тонгга қадар хизмат қилганлигини эслаб, бундай ёзган:

«Милиция бўлимига бораётган тунларимизнинг бирида йўлда Ойбек мени аста ниқтаб: «Собир, қани энди бир чойнак чой билан нон бўлса», деб кулди. Шу вақтда Пушкин кўчасига яқинлашган эдик, эсимга лоп этиб, Комил Яшин, Ҳалшамаҳонларнинг уйлари яқинлиги тушди. Айниқса, биз учун бу хонадон бемалоллигидан қувониб, Ойбекни Яшиннинг уйига етакладим:

— Юринг, азизим! Сизни нони, чойи нақд, бемалол Комилжоннинг уйларига олиб кираман.

Ойбек ҳам қарши бўлмади, иккимиз устимиз лой, елкамизда найзали бешотар, бемаҳалда Комил Яшиннинг зинасини қоқдик. Ҳалшамаҳоннинг онаси Ҳоҷархон эшикни оча солиб, аввал чўчиб кетди, мен ўзимни ва Ойбекни таништирганимдан кейин уйга

таклаш қилди. Бироқ, лой этик билан уйга киришга тортшиб, айвонга чўнқайдик ва мақсадни изҳор қилдик.

— Мумкин бўлса, бизга қайноқ чой дамлаб берсангиз, Ҳожархон.

— Хўп, жоним билан! Аммо айвонда эмас, менинг уйимга киринглар, иссиқ... Сизлар келганда, Комилжон билан Ҳалимахонларнинг йўқликлари яхши бўлмади, улар бир ерга кетишган эди.

Дарвоза биқинидаги кичкина, лекин иссиқ уйга кириб, милтиқларни деворга тираб, нафасимизни ростлаётган эдик, гилам устидаги кўрпаларда қатор ухлаётган болалар уйғонишиб, ўринларида кўз уқалашиб, сўнг атрофимизни ўрадилар. Бу болалар шу баракаш, сахий хонадонда тарбияланиб, тўйдирилаётган, оғир уруш йилларида шу ерда бошпана топган жангчи қариндошларнинг болалари эдилар. Ойбек уларнинг пойма-пой саволларига жавоб қайтариб ўтирар эди.

Патнисда қора нон, қанд келди. Орқасидан чой билан сопол пиёлалар келтириб қўйилди...

Гарчи иштаҳа жойида бўлса ҳам, нонга камроқ қўл узатиб, чойга зўр бердик. «Бу нон гўдакларнинг ўлманган ризқи-ку...» деган андиша ҳар иккимизни ҳам нонга қўл узатишдан уялтириб турар эди».

Бу хотирадан уруш йилларининг мудҳиш нафасини сезиш ҳийин эмас. Ҳозирги авлод гарчанд мамлакатимизнинг узоқ ё яқин теварагида содир бўлаётган урушлар ёхуд урушни эслатувчи воқеаларни эшитиб, кўриб турган бўлсалар ҳам, бундай даҳшатлар ичида яшашни тасаввур этмасликлари мумкин. Иккинчи жаҳон уруши, бир қараганда, Ўзбекистондан ҳийла олисда кечган, душман самолётлари бизнинг мамлакатимизни вайрон этмаган бўлса-да, унинг гулдиракли нафасини сезмаган, уруш туфайли фарзанди, турмуш ўртоғи ё отасидан айрилмаган, рўзғори пароканда бўлмаган бирор оила қолмаган ўшанда. Аксар ватандошларимиз сингари, Ойбек ва Зарифанинг оиласидаги аҳвол ҳам ачинарли бўлган. Зарифа ана шу ночор аҳволдан қутулиш учун узоқ ва яқин қишлоқларда яшаётган қариндош-уруғларини эсларди.

Шундай кунларнинг бирида, Зарифа уйдаги Тошкент бозори учун ўтмас, аммо қишлоқ бозорларида харидори топилиши мумкин бўлган буюмларни тугиб, Ойбек билан Зулфиянинг қўли-

га тутқазди. Улар ўз оиласи билан Қарши шаҳрида истиқомат қилаётган Шарифанинг уйига йўл олдилар.

Зулфия билан Шарифа эски-туски нарсаларни озиқ-овқат маҳсулотларига алмаштиргунларича, Ойбек Қарши ва Бешкентда бир ҳафта-ўн кун яшади. Фақат улар олиб борган моллар эмас, Қаршининг ўзи ҳам Ойбекка жулдур либосга ўралган қишлоқ бўлиб туюлди. Ҳаммаёқ чанг ва тезак тутуни билан қуршалгандек эди.

Ойбекнинг мана бу сатрлари ўша сафар таассуротлари ҳақида ҳикоя қилади:

*Зеркишдан зерикдим жуда,
Жулдур Қарши — дилгирлик қони.
Зерикаман ҳатто ушқуда,
Бу ернинг бир кундузи — шони.*

Афтидан фақат зерикиш эмас, балки фақир халқнинг оғир ҳаёти, унинг бошига тушган бало-қазолар ва шу бало-қазоларга ўзининг шерик бўлгани ҳам Ойбекнинг рудий ҳолатига қаттиқ таъсир ўтказган.

Шунинг учун ҳам у умидсизлик ва дилгирликка тўла қуйидаги тўртликни ёзган:

*Кулфатдир ҳаётнинг ҳамдами,
Соядек йўлингда ҳамқадам
Сояни қамрар тун сиёҳи,
Сенга бергуси... ўлим... дам.*

Ойбек нажот излаб борган қишлоқ аҳлининг ўзи ғариб бир аҳволда эди. Лекин унинг ҳаётида бир тутам ҳам нурнинг бўлмаганига қарамай, ҳар қалай, оч эмас эди. Бир парча ери, сигирбузоқдек давлати бор эди унинг. Шунинг учун ҳам Қарши ва унинг атрофидаги қишлоқлар билан танишган шоирнинг кайфияти секин-аста ёриша боради.

Энди мана бу манзарага зътибор беринг:

*Паст-баланд, беўхшов хоналар қатор,
Эчки, эшак, сизир оғилда иноқ
Циринглар ҳовлида ўйинбоз бузоқ,
Кўркам хўроз кезар — жиддий, димоғдор.*

*Қақилдоқ хонимлар жўжаларга бош –
Олтинланган гўнгда тинмайди сурон...
Омбор атрофида мушук саргардон,
Пахмоқ ит эшикда ухлайди юввош.*

*Мана, уй бекаси тугади ўғир,
Танга маржон, мунчоқ, ранг-баранг безак.
Кўйлаги ямоқдан худди қуроқдак,
Меҳнатсиз кундузни кўрмас бир умр.*

Уруш йилларидаги бир хонадон тасвири орқали шоир бутун бир халқнинг шу даврдаги аҳволини, қисматини катта реалист санъаткор сифатида гавдалантириб берган. Биз, катта ёшдаги кишилар, совет даврида Октябрь инқилоби ғалаба қилиши биланоқ ўзбек халқи жаннатда яшай бошлади, деган ёлғон тасаввур билан улғайдик. Кимки, бу фикрнинг аксини айтгудек бўлса, «халқ душмани»га чиқарилди. Ҳолбуки, халқ 20-йилларда ҳам, 30-йилларда ҳам, уруш йилларида ҳам хорликда, қашшоқликда яшаган. Ҳатто 70-йиллардаги «ривожланган социализм» даврида ҳам халқнинг аҳволи ачинарли бўлган.

Ойбек кўрган манзара унга ота-боболарни, улар яшаган олис даврларни эслатди. У чанг-тўзонли дашт йўллари оша боболар яшаган асрларга назар ташлагандек бўлди. Ўтмиш билан, ўз юртининг кечмиши билан учрашув уни қаттиқ ҳаяжонга солди:

*Боболарим отлар сурган чексиз дашт бу,
Кўзларимга гул кўринар шитоқлари...
Маст айлади елларнинг қучоқлари,
Сополлардан дарс олувчи саргузашт бу...*

Боболар яшаган даштга озуқа излаб борган шоир уларнинг ўчмас изларини учратиб, масъуд туйғуларга берилди. Ундаги зерикиш ҳолатлари, кулфат ҳақидаги ўйлари чекиниб, у ўзини ўтмиш ва келажак ўртасидаги ҳалқа деб ҳис этди. Ўша кезларда рўй бераётган уруш, очлик ва муҳтожлик тарих учун ўта фавқуллодда ҳодиса эмаслигини, шунинг учун инсон ҳар қандай шароитда ҳам ўз қалбидаги гўзаллик ва эзгулик гулларини сақлаб қолиши лозимлигини яна бир бор тушунди.

Уруш бошланиши биланоқ, бутун мамлакат бўйлаб ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Бу, барча ташкилотларда ҳарбий тартиб ўрнатилиши, меҳнат аҳли ўртасида ҳарбий машғулотлар ўтказилиши, урушга яроқли ҳар бир кишининг ҳарбий сафарбарликка шай бўлиб туришини аңлатар эди.

Урушнинг дастлабки кунлариданоқ Ёзувчилар уюшмасида ҳам ҳарбий тартиб жорий этилди. Ёзувчилар тунги соатларда уюшма биносида навбатчилик қилибгина қолмай, юқорида айтиб ўтилганидек, шаҳар кўчаларида ҳам қўриқчилик қилдилар.

...1941 йил июнининг сўнгги кунларида Ойбек уюшма биносида навбатчи эди. У шериги — ёш рус ёзувчиси Александр Удалов билан 1 Май кўчасидаги уюшма биносининг пиллапоясида ўтириб, оғир ўйга ботди. Шу дақиқаларда унинг хаёлида нималар кечганини ёлғиз Тангрининг ўзи билади. Орадан бир мунча фурсат ўтгач, ҳамроҳининг кўзларига тикилиб, унда самимийликни кўрдими, ҳар қалай, ҳаммадан, ҳатто Зарифадан ҳам яширган сирини очди:

— Кеча ҳарбий комиссариатга борган эдим, — у яна бир нафас сукутга берилди. — Кўнгилли бўлиб фронтга бормоқчи эдим. Олишмади.

Ҳарбий комиссариатдагилар Ойбекнинг машҳур ёзувчи эканлигини билиб:

— Сиз фронт орқасида ҳам керак одамсиз. Халқни, жангчиларни мардона курашга, жасоратга даъват этувчи асарлар ёзсангиз, шунинг ўзи ғалабага қўшган ҳиссангиз бўлади. Аммо зарур бўлиб қолсангиз, чақирамиз, дейишди.

Ойбек ўша кунларда ҳарбий комиссариат майдонига йиғилган ва фронтга жўнаётган йигитлар олдида «Ёвга ўлим» шеърини ўқиб, уларни ўзбек халқининг озодлиги йўлида қаҳрамонона курашга чорлаётган эди. Бу йигитларнинг аксари ҳали ўн гулдан бир гули ҳам очилмаган, эндигина ўрта мактабни тугатган, ҳали онасининг этагидан бир қадам ҳам силжимаган ўсмирлар эди. Уларни ота-оналари, қариндош-уруғлари, ака-укалари, опасинг иллари фиғон ва фарёд билан кузатар эдилар.

Ойбек шу ўсмирларнинг миңгдан бири ҳам қайтиб келишига ишонмаган бўлса керакки, видолашув майдонидан чиқиши биланоқ кўзидан дув-дув ёшлар тўкиларди. Уларни фронтга — нақ

ўлимга чорлаб, ўзи онласининг иссиқ бағрида қолаётганини мунофиқлик, деб ўйларди. Ана шу ўй, ана шу изтироб уни ҳарбий комиссариат сари етаклаган эди.

— Ҳали хотиним ҳам, болаларим ҳам билмайди. Уларга ҳеч нарса айтмадим, — деб қўшиб қўйди у.

Шу воқеадан кейин у ҳарбий мавзуда бир қанча шеърлар ёзди. Ёзувчилар ва санъаткорлар учун Тельман номидаги истироҳат боғи (ҳозир «Боғи Эрам») да ташкил этилган ҳарбий машғулотларга қатнади. Урушга кетган милиция ходимлари ўрнида кўчакўйларда тартиб ва интизомни назорат қилишда иштирок этди.

...Собир Абдулла юқорида бир лавҳаси келтирилган хотирасини давом эттириб, бундай ёзади:

«Чойдан кейин Ҳожархонга раҳмат айтиб, Олой бозоридаги 2-милиция бўлими томон йўл олдик.

...Бу кеча тонг ёришгунча яна постда турдик. Тун аёз эди, ўтириш, мизгиш мумкин эмас, навбати билан деразалар атрофида оёқ учида юриб турдик.

...Эртаси кеч иккимизни бир милиция сержантга қўшиб, патрулга юбордилар.

Аёзда чироқсиз кўчаларда кезар, бемаҳалда бесаранжом кўринган кишилардан ҳужжат суриштирар, қаришлик кўрсатганларни милиция бўлимига элтар эдик».

Ана шу тарзда урушнинг биринчи ва иккинчи йили ўтди. Ойбек фронтга юборишларини сўраб, энди марказқўм котиби Усмон Юсуповга мурожаат этди. Адабиёт ва санъат аҳлига айрича меҳр туйган саркотиб Ойбек сингари катта истеъдод соҳибларини бу қора қирғиндан олиб қолишни ўзининг халқ ва унинг маданияти олдидаги бурчи, деб биларди. Шунинг учун ҳам унамади. Ниҳоят, Ойбек фронт ҳаёти билан танишиб, уруш тўғрисида роман ёзмоқчи бўлганини айтди. Шундан кейингина, уни фронтга маданий хизмат кўрсатиш учун отланган тарғибот ва ташвиқот гуруҳига қўшдилар.

1942 йил ноябрининг сўнгги ҳафтасида Ўзбекистон ёшлар ташкилоти Марказий Қўмитасининг котиби Эсон Раҳимов бошчилик қилган 2-ўзбек бадий бригадаси поездда Москва сари йўл олди. Бригадада, Ойбекдан ташқари, Муҳаммадjon Мирзасев, Дадаали Соатқулов, Саид Алиев, Турғун Каримов, Тамара Наза-

рова, Турсуной Маҳмудова, Назрулла Ёҳубов каби санъаткорлар — жами 16 киши бор эди. Бу даврда фақат фронт чизигида эмас, балки ундан минглаб чақирим олис жойларда ҳам яшаш ва юриш хавфли эди. Душман фронтга жангчиларни, ўқ-дори, озиқ-овқат олиб бораётган эшелонларни ҳаводан ўққа тутарди. Шунинг учун ҳам Зарифа Ойбек қайтиб келгунига қадар хавотирда яшаб, ундан интизорлик билан хат-хабарлар кутди. Бунинг билган Ойбек 6 декабрь куни Москвага келиб, Қизил Армия Марказий уйининг меҳмонхонасига жойлашиши биланоқ Ишчилар шаҳарчасидаги уйига телеграмма юборди:

«ТИРИКМАН СОҒМАН ОЙБЕК».

Уруш шароитида бу телеграмманинг хилват бир кўчага етиб боришига шубҳа қилиб, эртасига Кафанов кўчасида жойлашган Қишлоқ хўжалик институтига бошқа телеграммани йўллади:

«СОҒМАН 6 ДЕКАБРДА МОСКВАГА ОМОН-ЭСОН ЕТИБ КЕЛДИК САЛОМ БИЛАН ОЙБЕК».

Орадан ўн кун ўтгач, 20 декабрда Ойбек тезроқ етиб борсин, деган ниятда рус тилида қуйидаги очма хатни ёзди:

«ЗАРИФА!»

Мен ҳанузга қадар Москвадаман. Иссиқ кийинганман, овқатим ҳам яхши. Иссиқ қўлқоп сотиб олдим, (мендан) ташвишланма. Бизни эртага Фарбга жўнатсалар керак, шунинг учун ҳам мени (яқин орада) кутманглар — Москвага қачон қайтиб келишимиз номаълум.

Менинг суюқли фарзандларим қандай яшайптилар, касал бўлмаяптиларми? Бекжон мактабга ўз вақтида қатнаб турибдими?

Омон, Бекжон, Суюн ва Гулрангни қаттиқ ўлиб қоламан.

Салом.

Ҳа, дарвоқе, Е.П.Макарцеванинг уйини топмадим, эҳтимол, сен нотўғри манзилома бергандирсан.

ОЙБЕК».

Ўзбек санъатининг элчилари бир ҳафта давомида Москва атрофида жойлашган ҳарбий қисмларда учрашувлар ўтказдилар, сўнг 20 декабрда Фарбий фронтга қарашли турли қисмларда бўлдилар. У ерда ҳам ўзбек жангчилари билан кўплаб учрашувлар бўлиб ўтди.

Ойбек кундалик дафтарида ана шундай урашувлардан бири ҳақида бундай сўзларни ёзган:

«Нонуштадан кейин ченаларга ўтириб, полк штабига жўнадик. Йўл хавфсиз эмас: немислар бу йўлни узоқдан гоҳ-гоҳ ўққа тутар эканлар...»

Хўмрайган рус қиши. Оғир булутли само гоҳ-гоҳ гумбурлаб кетади — қаердадир снарядлар ёрилмоқда. Қор билан кўркамлишган ўрмонни «Ура!» садоси қоплайди, жангчилар ва командирлар бизни қаришлайдилар. Учрашув онларидаги ҳаяжон ва қувонч таърифидан тил оғиз. Олдинги жабҳадан келган милтиқли, автоматли, қалин кийинган жангчиларимизнинг жангларда, изгиришларда чиқиққан, қорамтир, жиддий юзларида нурли табассум топиб кетди. Қайта-қайта куришадилар. Ҳол-аҳвол сўрашиб, таниш-билшларни йўқлайдилар. Тугилиб ўсган ерларига бўлган бутун муҳаббатлари кўзларида ёнади».

Бу лавҳанинг ўзиданоқ Ойбекнинг, ўзбек санъаткорларининг урушнинг хавф-хатарга тўла сўқмоқларида юрганларини аниқ тасаввур этиш мумкин. Бу тасаввур янада тўла бўлиши учун, эҳтимол, қуйидаги сатрларни ҳам келтириш ўринлидир:

«Айрим хавфли жойлардан якка-якка бўлиб ўтдик ва траншеяга тушдик... Немис траншеялари 70-100 метр нарида».

Ана шундай хавф остида яшаган адиб 1943 йил 13 январда Москвага қайтиши билан уйига «МОСКВАГА ОМОН-ЭСОН ЕТИБ КЕЛДИМ», деб телеграмма беради. Орадан икки кун ўтгач эса, яна рус тилида қуйидаги очма хатни йўллайди:

«ЗАРИФА!

Ўтган кун, 13 январда, Москвага келдик. Кеча сенга телеграмма берган эдим. Сизхат-саломатлигим яхши. Ҳатто Тошкентдагидан ҳам дуруст. Фронт менга жуда кўп нарса берди. Фронтда қувноқ ва беташвиш ҳаёт билан яшаркан киши. Қийинчиликка ҳам осонгина кўника қолар жансан. Фронтчилар жуда галати, гаройиб одамлар. Улар менга кўп нарса-ни кўрсатдилар ва ундан ҳам кўп нарса-ни айтиб бердилар. Энди уруш тўғрисида яхшигина бир китоб ёзишга дадил киришсам бўлади.

Бригада фронтда ҳали узоқ бўлади. Менинг уйга қайтгим келяпти, аммо рухсат бериш-бермасликларини билмайман.

*Сизлар қандай яшаяпсиз, болалар соғми, бирор нарсага муҳ-
тожлигингиз бўлмаяптими? Москвада соғук, Тошкентнинг ҳавоси
қандай?*

Салом, болаларни ўпаман.

ОЙБЕК».

Ойбек бригададан ажралиб, Тошкентга, уйига қайтмоқчи эмас эди. Аксинча, у фронтда урушнинг бутун даҳшатларини, жангчиларнинг машаққатли ҳарбий ҳаётларини, советлар ватанининг ҳар бир қарич ери учун тўкилаётган қонни ўз кўзи билан кўрган бўлса ҳам, унинг назарида, буюк маҳорабадан олган таассуротлари бир роман учун ҳали етарли эмас эди. Шунинг учун ҳам у санъаткор юртдошларидан ажралган ҳолда ҳарбнинг «ҳар бир қаваги»га кириб чиқмоқчи бўлади. Унинг 1943 йил 5 февралга оид қуйидаги қайдлари бу фикрни тўла қувватлайди:

«Кўпинча мен ўзим командирлар билан олдинги жабҳаларга борар эдим. Шунга қарамаздан, ўзимни бригадага боғлиқ сезганимдан, ҳарбнинг ўзим истаганча, ҳар бир қавагига кириш имконидан маҳрум эдим. Шу сабабдан Москвага қайтган чоғимизда бригадани тарк этдим. СССР Ёзувчилар союзининг маслаҳати ва унинг воситаси ила тегишли ҳарбий идорадан рухсат олдим ва ҳарб гирдобига ёлғиз жўнамоқчи бўлдим».

Адиб ўзининг бу қарорини Зарифадан яширишни лозим, деб билди; уни ортиқ ташвишга солишни истамай, уйига, ёри, фарзандлари бағрига қайтмоқчи эканлигини айтиб, уларни тинчлантирмоқчи бўлди. Аммо бригадасиз ҳарбнинг ҳар бир қавагига кириш осон эмас эди. У минг азоб ва уқубатлар билан билан эндигина озод этилган, лекин ҳали миналардан халос бўлмагани учун ҳарбий ҳолатда яшаётган Воронежга борди.

Адибнинг «Фронт бўйлаб» кундалигида бу ҳақда қуйидаги фикрлар бор:

«Ҳар қадамда қоровул, лекин қўлимдаги рухсат гувоҳномамни кўрсатиб ўтаман. Бригада билан юрганымда, бизни қариш олар эдилар, жойлаштирардилар, энди у ерда бир кун, бу ерда бир кун тўхтаб, ёлғиз тентирайман... Гала-гала душман самолётларини кўрдим. Моторларнинг шовқинига бардош қилиш қийин...»

*Бомбаларнинг визиллаши, гумбурлаши, ер уюмларининг ми-
норадай кўтарилши — жаҳаннамнинг ўзи. Ер ва дарахтлар
бир зумда портлашлар ичида кўмилиб кетади. Тутун, чанг, туп-
роқ кўтарилиб, аста-аста чўкади. Ер юзини ўраб олади, қуёшни
яширади. Мен, албатта, сичқон кавакка қочгандай, тўғри кел-
ган оқонга тиқилиб оламан. Оқон тундек қоронгилашади. Душ-
ман юриб ўтган жойлар ҳаммаси хароб. Куйдирилган ва еми-
рилган уйлар...»*

Кейинчалик «Қуёш қораймас» романида тасвирланган уруш манзараларини, Ойбек ана шу тарзда ўз кўзи билан кўрди.

У «кичкина бир шаҳарчада синган, каллакланган, куйиб қов-
жираган ёғочлар, дўмбоқ-дўмбоқ қабрлар оралаб», қалбидан қон
томган ҳолда юрар экан, тасодифан журналист Рустам Абдураҳ-
моновни учратиб қолади. Воронеж фронтида ўзбек тилида нашр
этилган «Ватан шарафи учун» газетасининг муҳаррири Р.Абду-
раҳмонов орадан бир қанча вақт ўтгач, бу ажойиб учрашувни
эслаб, ёзган эди:

*«Мен зарур иш билан фронт сиёсий бошқармасига бораётган
эдим. Қарасам, бир жойда беш-ун киши душмандан қолган дорлар-
ни бузишаётган экан. Бу кишиларнинг ёнида телпагининг икки
қулоғи осилиб елкасига тушган, эгнида қора мовут пальто, қўли-
да кичкина қора сумка, баланд бўйли, йўгон гавдати бир киши дор-
ларни бузаётган одамлардан нималарнидир суриштириб туриб-
ди. Нима учундир бу одамининг овози менга таниш туюлди. Шу-
нинг учун ҳам бепарво ўта олмай, секин юриб бориб, бояғи киши-
нинг юзига қарадим. Тушимми, унгимми — билмайман. Бояғи одам
Ойбек ака эди!*

*Қучоқлаб кўришдик. Қарасам, унинг кўзларида ёш қалқиб ту-
рибди. Кўнгли тўлиб кетганидан ҳатто сўзлай олмас, энтикиб-
энтикиб, менга дорни кўрсатар эди.*

*— Қонхўрлар! Инсон қиёфасини йўқотган ваҳшийлар! —
деди у ниҳоят. Сўнг Гитлери, гитлерчиларни лаънатлаб кет-
ди. — Инсоният тарихида ваҳшийлиги билан ном чиқарган
Атилла ҳам, Чингизхон ҳам Гитлернинг йиртқичлиги олдида
ип ешолмайди. Бу разил маҳлуқлар мана шу дорга қанча-қанча
гуноҳсиз кишиларни осиб ўлдирганлар. Қонхўрлар! Жаллодлар!
Ваҳшийлар!..»*

Адиб шу воқеадан кейин Р. Абдурахмоновнинг илтимоси билан «Ватан шарафи учун» газетасига атаб «Озод бўлган шаҳарда» деган шеърини ёзди. Унда ўша даҳшатли уруш манзараларини эслатувчи бундай мисралар бор:

*Дорзор бўлган зўр майдонларда
Ўйнар қувонч ва бахт шамоли.
Беланмайди энди қонларда
Она сочи, бобо соқоли...*

*Қочади ёв — оғзи, бурни қон.
Қутулолмас бизнинг найзадан!
Қадамими қирқамиз ҳар он,
Қонли саҳро — поёнсиз кафан.*

«Қонли саҳро» фақат душман учун эмас, бизнинг армиямиз ва халқимиз учун ҳам поёнсиз кафан бўлган эди. Партия ва давлатимизнинг ўша пайтдаги раҳбарлари ва биринчи навбатда Сталиннинг айби билан миллионлаб совет кишилари бу урушда бекордан-бекорга қурбон бўлганлар. Олимларнинг сўнгги маълумотларига кўра, мамлакатимиз бу урушда 22 миллион солдат ва офицерни ҳамда 24 мишпион аҳолини, жами 46 миллион кишини йўқотган. Германия эса халқи ва армияси билан биргаликда атиги 6 миллион кишини бой берган. Шулардан 1 ярим миллионигина Шарқий фронтда — Польша ва СССР тупроғида қолган. Ойбек Фарбий фронтда дўстлашган ўзбек жангчилари, жумладан, «Қуёш қораймас» романидаги Бектемир образининг прототипи — машҳур снайпер Икромжон Тошматов ҳам ўша кезлардаёқ ҳалок бўлди. Адиб юртдошларининг, душман тегирмонига дуч келган барча кишиларнинг тутдай тўкилаётганини кўриб, гоят эзилди ва изтироб чекди.

Воронеж fronti сиёсий бошқармасининг бошлиғи генерал-майор С.С. Шатилов Ойбекни фронтда қолиб, ҳарбий газета таҳририятида ишлашга кўндирмоқчи бўлди. Лекин адиб марҳум жангчиларга берган ваъдасини бажариши — улар ҳақидаги романини ёзиши, уларнинг тирик руҳини авлодларга қолдириши лозим эди. Шунинг учун ҳам у бу таклифга унамади. Гувоҳноманинг муддати тугагач, Москвага қайтиб, ўн саккиз кун деган-да Тошкентга омон-эсон кириб келди.

У урушда ўзининг милтиқдан ҳам қудратли қуроли — олтин қалами билан жанг қилди. Аммо Фарбий фронт майдонларида

Икромжон Тошматовнинг юрагини тешиб ўтган ўқ унинг дилини ҳам яралаб кетди. 1943 йил март ойининг энг сўнгги кунларида у ўз юртига ярадор дил билан қайтган эди.

«Кир-ифлос, ҳорсин ҳолда қоқ ярим тунда эшигим олдида тўхтадим. Болаларим ёш эди, бевақт қўрқитмаслик учун деразани оҳиста чертдим...», — деб ёзади Ойбек.

«Ҳар кун Ойбекни интизорлик билан кутамиз. Бир кеча дераза чертилди, эшикка югурдик. Уйга севинч тўлиб кетди», — деб эслайди Зарифа опа.

Машаққатли сафардан, ҳарбдан Ойбек исмли севинч, Ойбек исмли бахт омон-эсон қайтиб келган эди.

«СЕНДАДИР КЎЗЛАРИМ...»

Ойбек Москва бўсағаларида қаҳрамонона жанг қилаётган ўртаосиёлик азамат йигитлар билан учрашиб, уларнинг жанговар ҳаётларини, XX асрда кечаётган энг даҳшатли урушни бевосита жанг майдонида ўрганибгина ва ёзажак янги романи учун ҳаётий материал тўплабгина қолмай, айти пайтда жангчилар руҳини кўтаришга, олисдаги юртдошларнинг — ота-оналар ва фарзандларнинг умид тўла нигоҳлари уларга қадалганини, урушнинг, мамлакатнинг, келажакнинг тақдири улар қўлида эканлигини тушунтиришга интилди. Уларга бағишлаб ўнлаб шеърлар ёзди. Уларнинг илтимослари билан ишқ-муҳаббатни тараннум этувчи шеърларига санъаткор дўстлари куй басталадилар. Бу қўшиқлар жабҳа ортидаги ёрларини соғинган жангчиларга, шунингдек, ҳали қизлар лабидаги асални тотиб кўрмаган бўйдоқ йигитларга олам-олам завқ бағишлади.

Уруш майдонларида битилган ана шундай қўшиқлар орасида «Кўнгил» радиопли қуйидаги мисралардан иборат тарона ҳам бўлган:

*Навқирон ёр, сенга доим талпинадир бу кўнгил,
Кошки бир қучсам сени, деб армон қиладир бу кўнгил.*

*Мавжланур сийнамда ҳар шом ишқ билан кучли соғинч,
Хатларингни кўзга суртиб, сўнг тинадур бу кўнгли...*

Ёр ишқи билан йўғрилган бундай қўшиқлар замирида шоирнинг ўз маҳбубасига туйган соғинчи ҳам бор эди. Зарифа унинг фақат ёри, фарзандларининг онасигина эмас, балки энг яқин дўсти, биринчи китобхони ва биринчи мунаққиди ҳам эди.

Сир эмас, 30-йилларнинг машъум воқеалари рўй берган пайтда ёзувчилар орасида хуфялар кўп бўлган. Улар чала-чулпа эшитган гапларига тўн кийгизиб, сиёсий идораларга етказиб турганлар. Бундай воқеалар авж олганидан кейин Ойбек ўзини қаламкаш дўстларидан четга ола бошлади. Худди шу вақтда Зарифа унинг бирдан-бир дўсти бўлиб қолди. Адиб ҳаётнинг аччиқ аламларини у билан бирга тотди.

1942 йилнинг ёз ойларида Ойбекнинг бошига катта мусибат тушди. Унинг отаси, бутун умрини тирикчилик деб от устида ўтказган, чўлни ҳам, тоғни ҳам кезган, кексалик чоғларида ҳам меҳнатдан безмаган Тошмат ака оламдан ўтиб, Ойбек қип-қизил етим бўлиб қолди. Адибни ота-боболари билан боғлаб турган ягона ҳалқа шу тарзда йўқолди. Бу машъум хабарни эшитган Ойбек нима қилишини билмай, кўзларидан шашқат оро ёшларини оқизган ҳолда Мирободга, Қишлоқ хўжалик институтига югурди — Зарифа ўша ерда эди. Улар биргалашиб, худди икки дўст сингари, оға-ини сингари, отани сўнгги манзилга кузатиш учун йўл олдилар.

Зарифа опа ўша кунни хотирлаб, бундай ёзади:

«Институтда кафедрада утирган эдим. Бир маҳал Ойбек келиб қолди. Кўзлари қизарган, йиғлаган, упкасини базур босиб олгандан сўнг дадасининг вафот этганини айтди. Биргалашиб, ошиғич равишда уйга бордик. Оға-ини иккови, мен уларга қўшилиб, сўзсиз узоқ йиғладик. Бундай қайғуда уччовимиз ҳам бир биримизнинг юрагимиздаги дардни яхши англаймиз. Бир қадар кўз ёши билан гам сирқигандан кейин Ойбек акаси билан Говкуш маҳалласидаги ота уйига кетишди. Мен тўрт нафар болани отлантириб, улар ортидан бордим.

Дадам кафанланган ҳолда тобутда ётар эди. Мусулмонларнинг урф-одати бўйича кафанни очиш мумкин бўлмаса-да, Ойбек дадасининг юзини очди. Болалар ҳам боболари билан

сўнги дафъа видолашдилар. Юракларимиз эзилиб, кўз ёшларимизни тўкдик».

Орадан бир неча кун ўтгач, мусулмон одати бўйича марҳумнинг руҳини йўқлаш кунларининг бирида Ойбек Шайх Зайниддин бува қабристонига бориб, ота қабрини зиёрат қилди. Отанинг машаққатдан, заҳматдан, фақирликдан иборат ҳаёт йўли унинг кўз олдидан бирма-бир ўтди. Бутун умри бўйи тиним билмаган инсоннинг кичик бир қабрда унсиз, абадий уйқуда ётгани унга ақл бовар қилмайдиган ҳодиса бўлиб туюлди. У ота олдидаги қарзини узмагани, унга ўз вақтида меҳр-муҳаббат кўрсата олмаганидан ўксиниб, юм-юм йиғлади...

*Отанинг қабримни мана шу дўмбоқ?
Қалбимни ағдарди совуқ бир бўрон.
Улуғ ҳақиқатмани бир йиғим тупроқ!
Ваҳмидан қочибди узоққа осмон...*

*Югурук отларда бир қарич ёшдан
Тоглар, чўллар ошган бир одам бузун –
Шу нуқтадан қотган, фарқи йўқ тошдан!
Ҳаракат ва замон... — бундами тугун?*

*Бир қора ханда бор — ўшқирар доим,
Кўёшга ҳам отган кўлжасини у.
Дуд бўлиб бурқиди кўзлардан оҳим,
Фикрлар забун, лол... Тўнғди ҳис-туйғу.*

Инсон ўлим қаршисида умрнинг фонийлигини тасаввур этади. Ана шу ҳисқа умр мобайнида эзгу ишлар қилиш лозимлигини, айниқса, теран ҳис қилади. Бошқа пайтларда эса бу ҳис уни кўпинча тарк этган бўлади.

Ойбек ўзидаги бу ҳисга ҳеч қачон ғубор қўндирмаган. Бутун умри мобайнида фақат эзгулик уруғларини сочиб яшаган, бошқаларга яхшилик қилиш адиб ҳаётининг асосий шиори бўлган.

...Уруш йилларида ҳам Ойбекни тез-тез сиёсий идораларга чақириб туришди. Кунлардан бирида, ярим кечада кўча эшиги олдига машина келиб тўхтади. Ички ишлар нозирлигидан келган одамлар Ойбекка зудлик билан отланишни буюрдилар. Ой-

бек ҳам, Зарифа ҳам довдираб, саросимага тушишди. Отасини шундай кишилар кўлига топшириб, ундан бир умрга жудо бўлган Зарифа, айниқса, таҳлика ичида қолди. Ойбек остонада туриб хайрлашар экан, ўзини ҳам, рафиқасини ҳам юпатишга уринди:

— Қўрқма, балки бирор масала бўйича сўроқ қилиш учун қақиришгандир.

Шу воқеадан бир неча кун аввал ҳам Ойбекни ярим тунда сўроқ учун олиб кетишган эди. Ўшанда адибнинг собиқ домлаларидан бири олис лагерларнинг бирида ётар экан, қатаг он азобларидан қутулиш, жуда бўлмаса Тошкентга бориб, она диёр ҳавосида нафас олиш учун бир тухматни ўйлаб топган эди. Унинг уйдирмасига кўра, Файзулла Хўжаев ва Акмал Икромов бошчилигидаги аксилинқилобий ташкилот фош этилиб, унинг аъзолари қамоққа олинган бўлсалар ҳам, уларнинг издошлари ҳали ҳам озодликда юрган эмиш. Гўё биринчи ташкилот фош этилган тақдирда унинг ишини давом эттириш ва Ўзбекистонни совет давлатидан ажратиб олиб мақсадида тузилган бу иккинчи, «дублёр» ташкилотнинг раҳбари эса Ойбек эмиш.

Ойбекнинг бахтига, бу қип-қизил тухматни тасдиқловчи кишилар топилмади. Сибирь лагерларидан келтирилган маҳбуслар, жумладан, Сафо Зуфарий исмли тилшунос ҳам бу даъвонинг тухматдан иборат эканлигини кўрқмай айтишди.

— Қўрқма, балки бирор масала бўйича сўроқ қилиш учун қақиришгандир, — деганида Ойбекнинг хаёлига яна ўша тухмат келган эди.

Зарифа тонгга қадар мижжа қоқмай, «тиқ» этса, эшикка термилиб чиқди. Ниҳоят, тонг оқариб, кўча-кўйларда одамларнинг шарпаси пайдо бўлганида, яна ўша машинанинг келиб тўхтаган овози эшитилди. Зарифа югуриб бориб, титраган қўллари билан эшик қулфини бўшатди.

— Қўрқма, ҳеч гап бўлгани йўқ. Нега мунча титрайсан? Тинчлан энди, — деди Ойбек рафиқасини бағрига босиб.

НКВД ходими хайрлашиб кетганидан сўнггина Зарифанинг кўнгли жойига тушди. Ойбекнинг юзидан қон қочган, ҳориган, гап-сўзга ҳам ҳуши йўқ эди. У уйга кирибоқ диванга ўзини ташлади. Зарифа бутун вужуди савол бўлиб, унинг қаршисида тиз чўкди. Узоқ давом этган сукутдан сўнг адиб сўз бошлади:

— Мени тўғри халқ комиссарининг қабулхонасига олиб боришди. У мени қабул қилгунича қабулхонада икки-уч соат ўтир-

дим. Ниҳоят, банорас тўнга ўралиб Кобулов чиқди. Бундай шохона тўн Худоевхонда ҳам бўлмаган. У менга ўзини Ўзбекистоннинг бирдан-бир подшоси қилиб кўрсатмоқчи бўлди.

Ўша йилларда расм бўлган таомилга кўра, Бериянинг мактабидан чиққан грузин энкеведчилари аксар иттифоқдош жумҳуриятларда Ички ишлар вазирлигига бошлиқ этиб тайинланар эди. Улар маҳаллий ҳукумат раҳбарларини назар-писанд қилмай, ҳар бир жумҳуриятнинг жиловини ўз қўлларига олиб, хоҳлаган одамларининг умрини қамоқда чиритаётган ёки уларни отиб ташлаётган эдилар. Бериянинг Ўзбекистондаги ўша пайтдаги арзандаси Кобулов (асли Кобуладзе) ҳам грузин эди. У гарчанд мириқиб ухлаб чиққан бўлса ҳам, кўзлари жаллоднинг кўзларидек қон ва қаҳрга тўла эди. У дастлаб Ойбек билан мулойимроқ гаплашишга ҳаракат қилди. Бироқ кўп ўтмай, унинг юрагидаги заҳарли ўқлар секин-аста отилиб чиқа бошлади. Ойбек унинг мақсадини тушунмаётганини айтганида, вазирнинг ғазаби қайнаб кетди. Ниҳоят, у адибни тап тортмай сўкиб, сенсираб, ҳақорат қилишга ўтди. Унинг сўзларига қараганда, ўзбек ёзувчилари орасида фашизмнинг ғалаба қозонишини истаган, Совет ҳукуматининг сиёсатига қарши бўлган, миллатчи душманлар кўп бўлиб, Ойбек сингари таниқли ижодкорлар улар тўғрисида НКВДга маълумот бериб туришлари лозим эди. Адиб бундай душманлар нафақат ёзувчилар, балки умуман ўзбек халқи орасида йўқлигини айтганида, у жаҳл ва қаҳр билан фронтда ўзбекларнинг ҳам душманга асир тушганларини, улар орасида зиёлиларнинг ҳам борлигини пеш қилди. Сўнг суҳбат шу даражага бориб етдики, у Ойбекнинг ўзини ана шундай душманлардан бири деб атаб, «Сени шу қўлларим билан янчиб ташлайман!» деб дағдаға қилди ва ҳайдаб чиқарди.

Ойбек уйига қайтар экан, унга ҳамроҳ бўлган рус чекисти Кобуловнинг ҳаддан зиёд кўпол эканлигини айтиб, адибдан узр сўради. Шунда Ойбек:

— Вазирингизга айтинг, агар у Ички ишлар вазири бўлса, мен шеърият вазириман, адабиёт вазириман. У бугун вазир бўлса, эртага унинг ўрнини бошқа бир одам эгаллаши мумкин ва у унутилади. Мен бўлсам, бугун тарих давомида ўзбек адабиётининг вазирларидан бири бўлиб қоламан, — деди.

Зарифа Ойбекнинг бу ҳикоясини тинглаб, бир келгиндининг ўзбек халқининг бошига чиқиб олганидан нафратланган бўлса, эрининг сўнгги сўзларидан унга бўлган ҳурмати янада ошган эди.

* * *

Сўз адиб бошига тушган савдолар устида борар экан, яна бир масалани четлаб ўтиб бўлмайди.

Одатда боғбон ўз фарзандларини боғбон қилиб ўстиради. Заргарнинг фарзанди отасидан заргарликни ўрганади. Дурадгорнинг фарзанди учун ота касбидан муҳимроқ ҳунар йўқ. Муаллимнинг қизи ёки ўғли ҳам ота изидан боради... Шу тарзда касб эгалари ўртасида ворисийлик давом этади. Агар ана шу мантиқдан келиб чиқадиган бўлсак, Ойбекнинг фарзандларидан жилла бўлмаса бири адабиёт соҳасини танлаши мумкин эди.

Бир куни ўзимни қизиқтирган ана шу савол билан Зарифа опага муурожаат этганимда, ундан бундай жавобни олдим.

— Ойбек ҳар томонлама истеъдодли инсон эди. Назаримда, адабий ижод Ойбек истеъдодининг фақат бир қирраси бўлган. У ўзининг асарлари билан халқнинг катта ҳурматини қозонди, машҳур бўлди. Аммо шу билан бирга, у ўзи танлаган бу соҳада не не азобларни чекмади. Нафақат нодон раҳбарлар, балки айрим қаламкашлар ҳам бутун умри бўйи озор бериб келдилар. Ойбек ҳатто улар туфайли тилдан қолди, қўли, оёғи шол бўлди. У фарзандларининг ўзи сингари адабиёт оламидаги саклар томонидан ғажилишини истамади. Шунинг учун ҳам, шарқшунос қизимиздан ташқари, бирорта фарзандимиз сўз санъатига яқин бўлган соҳани танламаган. Бекжон билан Суюн эса менинг изимдан бориб, кимёгар бўлишди.

Бу жавоб қанчалик рост бўлмасин, уни эпитиш ва бу ҳақда мулоҳаза юритиш оғирдир.

* * *

Ойбек ва Зарифа ҳаётига ҳарорат бағишлаган манбалардан бири Алишер Навоий сиймоси бўлган. Адиб болалигиданоқ асарларини севиб ўқиган Навоий Саидносир Миржалол ўғли учун ҳам дунёдаги энг табаррук зотлардан бири эди. У бутун умри мобайнида мўътабар қўлэзма ва тошбосма китобларни йиғиб борар экан, ҳазрат Навоий даврига, унинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли асарларни, айниқса, меҳр билан тўплаб, уларда берилган маълумотларни симирди. Кейинчалик бу бой кутубхона Ойбек ихтиёрига ўтгач, у Навоий аталмиш мўъжизани янада му-

каммал ўрганди. Баъзан оқшомлари Саидносир Миржалил ўғли мутолаа билан машғул бўлар экан, Навоий ҳаётига оид айрим мароқли воқеаларни Ойбекка ҳам сўзлаб берар ва куёв билан қайнота Навоий ҳақидаги тарихий ҳақиқат билан шу тарзда ошно бўлишар экан. Орадан кўп ўтмай, қора гирдоб қайнотани ўз қаърига тортиб кетганидан кейин Ойбек унинг муборак қўллари теккан китобларни варақлаб, Навоийнинг бепоён уммониغا фарқ бўлди. У улуғ шоир ҳаётига оид ажойиб воқеалар ҳақида Зарифага сўзлаб берар экан, рафиқасининг қалбида ҳам Навоийга бўлган муҳаббат олови зўрайди. Ойбекнинг улуғ шоир ҳаёти, ижоди ва у яшаган тарихий даврни мукаммал ўрганган ягона ўзбек ёзувчиси эканлигини яхши билган Зарифа уни Навоий ҳақида илмий ва бадиий асарлар ёзишга илҳомлантирди.

Ойбек 1937 йилнинг май ойида, Москвада ўзбек санъати ўнқунлиги ўтаётган кезларда «Навоий» лирик достонини яратди. У шу йилларда Навоий ҳаёти ва ижодига олим сифатида ҳам ёндашиб, қатор илмий мақолаларни ёзди. Навоий сиймоси унинг бутун ҳаёлини кундан-кунга банд эта бошлади. 1939 йилда бўлса керак, у ҳатто Навоий тўғрисида қисса ёзишга ҳам киришди. Асарнинг бир боби тайёр бўлгач, адиб ундан қониқмади шекилли, ташлаб қўйди. Ниҳоят, 1940 йилнинг 6 январида у қиссани қайтадан ёза бошлади.

Бу пайтда асарнинг иш плани — тарҳи йўқ эди.

«У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этган эди. Юрсам-турсам, ҳамшиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфедъл, раҳмдил, олмжаноб қиёфаси, асл, пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим. Унинг теран, мозик, фалсафий фикрларини тўла тушуншига уринардим. Роман персонажлари ҳақида, уларнинг характерлари, бир-биридан фарқи, бир-бирига муносабатини равшан, яққол бериш устида ҳаёл юритиб образларни тарашлардим. Ниҳоят, юракка йиққан, юракда сақланган бу материални ёза бошладим», — деган эди Ойбек.

Адибнинг 1941 1 январда «Правда Востока» газетасида босилган «Навоий ҳақида қисса» деган лавҳасидан маълум бўлишича, у мазкур асар устидаги ишни ўша йилиёқ тугатмоқчи эди. Аммо уруш унинг ижодий режаларини пайҳон қилиб юборди.

Шунга қарамай, у ҳарбий даврнинг долзарб ишларидан озод пайтларида асар устидаги ишини давом эттирди. 1942 йилнинг қиш ойларида «совуқ хонада, жинчироқнинг титроқ шуъласида» босим ўтириб, романни тугатди. Дастлаб қисса шаклида ёзила бошланган асар йирик роман бўлиб яқунланди.

«Навоий» романининг қўлёзмаси билан танишган кишилар ўзбек адабиётида ўлмас бир асарнинг пайдо бўлганига ишонч ҳосил қилдилар. Роман ҳали тўла нашр этилмай туриб, машҳур бўлиб кетди. Ойбек фақат нозик туйғули шоир эмас, балки илҳом ва билим уфқи ниҳоятда кенг адиб сифатида ҳам шуҳрат қозонди. Ойбекнинг билимдон тарихчи, иқтисодчи ва адабиётшунос олим ҳам бўлганлиги унинг қадр-қимматини беҳад оширди.

Уруш йилларида Ўзбекистонга фақат шоир ва ёзувчиларгина эмас, йирик илмий марказлар ва атоқли олимлар ҳам кўчиб келган, Тошкент собиқ советлар мамлакатининг йирик илмий марказларидан бирига айланган эди. Бинобарин, 1943 йилда, уруш ҳали тугамай туриб, Ўзбекистон Фанлар академиясининг ташкил этилиши нафақат қувончли, балки қонуний воқеа ҳам эди. Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1943 йил 3 ноябрда қабул қилинган қарори билан Ойбек ва Фафур Фулом Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ҳамид Олимжон, М. Насриддинов (Боқий домла) ва Олим Шарафиддинов мухбир аъзо, Садриддин Айний эса фахрий аъзо қилиб тасдиқландилар. 4 ноябрда Опера ва балет театри биносида Ўзбекистон Фанлар академиясининг ташкил этилишига бағишланган тантанали йиғилиш бўлиб ўтди. Бу йиғилишда Фанлар академиясининг Т. Қори-Ниёзий (президент), Т. Саримсоқов, В. Поплавский (вице-президентлар), М. Т. Ойбек (гуманитар фанлар бўлимининг бошлиғи), ва В. Романовский (физика-математика ва табиий фанлар бўлимининг бошлиғи)дан иборат олий ҳайъати тасдиқланди. Академия, аслида, учта Тошмуҳаммадга — учта «кит»га асосланган, бу «кит»лар эса Тошмуҳаммад Қори-Ниёзий, Тошмуҳаммад Саримсоқов ва Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек эдилар.

Тантанали мажлис тугагач, Усмон Юсупов бошлиқ республика раҳбарлари бошқа академиклар қатори Ойбекни ҳам самимий табрикладилар. Улар орасида Кобулов ҳам бор эди. У гўё Ойбек билан ораларида ҳеч нарса бўлмаганидек академик-ёзувчини қўл сиқиб табриклади. Залдан чиқиб кетаётган Зарифа бунни кўрмади. Эр-хотин қўлтиқлашиб, янги қувонч оғушида уйга етиб

қайтдилар. Ойбек буюк пайғамбарнинг руҳи унга мадад бераётганини сезиб, Навоий девонини қўлига олди-да, ўпиб, варақлай бошлади. Бир оз ўтгач, ниманидир эслаб, қаҳқаҳа отди. Зарифа ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Кобуладде эсингда борми? У бугун шодлигимга шерик бўлган кишидек ғоят ҳуюқ табриклар, «илтифот кўрсатди». Бир вақтлар мени итдан баттар қилиб ҳақорат қилган ва ҳайдаб чиқарган эди, аблаҳ!

— Башараси қурсин. Доим оч қолган бўридек кўзларини олакула қилиб юради, — деди Зарифа.

Ойбек девонни варақлар экан, ўқиди:

*Тут гадолиғни, Навоий, мугтанам,
Шоҳлар оллинда бош индурма кўр.*

* * *

Қирқ олти миллион кишининг ёстиғини қуришган уруш, ниҳоят, тугади. Ғалаба баҳори келди. Халқ эркин нафас олиб, уруш чандиқларини ямашга тутинди. Ғалаба ҳақиқатан ҳам катта машаққатлар ва азоблар билан қўлга киритилган эди. Шунинг учун ҳам уруш тугагандан сўнг бир ярим ой ўтгач, Москвада Ғалаба парадини ўтказишга қарор қилинди. Парадда ишпирок этиш учун нафақат машҳур саркардалар ва уруш қаҳрамонлари, балки ғалабага муносиб ҳисса қўшган ишчилар, ёзувчилар, олимлар ҳам таклиф этилдилар. Улар орасида Ойбек ҳам бор эди.

24 июнь куни ёмғир шифалаб ёғиб турганига қарамай, Қизил Майдон ва унга туташ кўчалар одамлар билан гавжум бўлди. Кечаги жангчилар ва қўмондонларнинг чеҳраларида ғалаба нашъаси порлади.

Ойбек Зарифа билан «Москва» меҳмонхонасига жойлашган эди. Ёмғир тинмай қуяётгани, шунингдек, таклифномаси йўқлиги учун Зарифа меҳмонхонада қолди. Ойбек Ўзбекистондан келган академиклар билан бирга Қизил Майдонга бориб, мақбара ёнида турган одамлар қаторидан жой олди. Тантанавор одимлар билан уруш қаҳрамонлари ўта бошладилар. Ойбек уларга назар ташлаб, Ғарбий фронтда учратган биродарларини ахтарди. Унинг хаёлига Смоленск атрофларида жойлашган ҳарбий қисмларда бўлиб ўтган учрашувлар, куйиб, култепага айланган қиш-

лоқлар, жангдан ҳориб чиққан йигитлар, улар олиб келган ва тизиб қўйилган ўликлар келди. Унинг ҳаслидан Москва — Воронеж йўлидаги саргардонлик пайтлари, кўрган азоблари, туйган изтироблари ўтди. У Москва остоналарида ҳалок бўлган ўзбек жангчиларининг хотираси олдида қарздор эканлигини яна бир карра чуқур ҳис қилди.

Ўша куннинг эртасига иттифоқ Фанлар академияси Ғалаба парадига таклиф этилган олимлар учун Москва-Волга канали бўйлаб саёҳат уюштирди. Пароходга тўпланган олимлар орасида урушнинг дастлабки йилларини Тошкентда ўтказган машҳур адабиётшунос, тарихчи, шарқшунос ва кимёгар олимлар ҳам бор эди. Ойбек ва Зарифа улар даврасида нафис суҳбатлар ўтказиб, уруш туфайли тўхтаб қолган Навоий юбилейини нишонлаш, янги илмий ишларни амалга ошириш режаларини туздилар. Ордан икки-уч кун ўтгач, Ойбек ва Зарифа Ёзувчилар уюшмаси раиси А.А.Фадеевнинг ёрдами билан Сталинградга бориб, кечаги урушнинг ҳали тирик изларини кўрдилар. Адиб тугалланмай қолган романи учун янги материаллар тўплади. Сўнг яна Москвага қайтиб, турли ижодий юмушлар билан банд бўлар экан, кутилмаганда Тошкентдан телеграмма келиб қолди. Телеграммада хабар қилинишича, Ойбек Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан жумҳурият Ёзувчилар уюшмасига раис этиб тайинланган ва унинг Тошкентга зудлик билан етиб келиши сўралган эди.

Ойбекнинг назарида, бу лавозим унинг дарвешона табиати билан уйғун эмас эди. Шунинг учун ҳам Ҳамид Олимжон вафотидан кейин унга неча марта мурожаат этмасинлар, уюшма раиси бўлишга розилик бермаган эди.

Адиб Москвадаги юмушларини чала қолдириб, Тошкентга қайтишга мажбур бўлди.

У энди ҳам Фанлар академиясида, ҳам Ёзувчилар уюшмасида ўзбек фани ва маданиятининг икки муҳим тармоғига раҳбарлик қила бошлади. У бу пайтда Ёзувчилар уюшмасидаги меҳробдан чаёнлар чиқиб, уни чаққини ҳали билмас эди.

Ойбек катта ижтимоий фаолият билан қанчалик банд бўлмагани, Зарифа ҳамон унинг сеvimли ёри ва энг яқин дўсти эди.

Ойбекнинг 1942 йил 12 июлда ёзилган бир шеъри бор. Адибнинг бу вақтда қаерда, қандай сафарда бўлгани, афсуски, номаълум. Эҳтимол, бу шеърнинг санаси кейин қўйилган ва хато битилгандир. Аслида гап бу шеърнинг қачон ёзилганида эмас.

Гап бу шеърда ўз тасвирини топган Ойбекнинг Зарифага бўлган оташин муҳаббатига.

*Сендадир кўзларим, сендадир кўнгиш,
Узоқларга ҳасрат билан боқаман.
На қуёш, на баҳор, на гулшанда гул
Юракни юпатмас — мен соғинамен.*

*Сени соғинамен, руҳда йўқ қарор,
Ошиб кел тоғ, доvon! Бу қадар ҳижрон!
Дардим бор, гулим бор, қўшиқларим бор...
Сен йўқсен! Наҳотки, бу мангу армон?!*

Ана шундай ўтли мисраларда куйланган Зарифа ўша кезларда бирдан оғир хасталикка учради ва бир ой кўрпа-ёстиқ қилиб ётди. Докторлар унинг туришига ҳам рухсат бермадилар. Зарифанинг мадори кундан-кунга кетиб, юзларида ҳаёт нури сўна бошлади.

Кунларнинг бирида Ойбек ишдан қайтиб, унинг каравати ёнидаги оромкурсига ўтирди-да, узоқ ўйга толди. Сўнг унинг қўлини икки кафти орасига олиб, аста сўзлади:

— Биласанми, Зарифа, Бобурнинг севимли ўғли Хумоюн қаттиқ хаста бўлганида, отаси — улуғ шоир дуо ўқиб, унинг атрофидан уч марта айланган ва Тангрига: «Эй қудратли парвардигор, бу дунёдаги ҳар бир тирик мавжудотни яратадиган ҳам, оладиган ҳам ёлғиз ўзингсан! Хумоюн Мирзо — менинг бу дунёдаги бирдан-бир умидим. Мендан кейин қолиб, ишларимни давом эттирадиган ҳам шу фарзандим. Шунинг учун ҳам унинг хасталигини менга бер-у, унга саломатлик ато қил!» деб мурожаат қилган. Парвардигор Бобурнинг илтимосини бажо келтириб, Хумоюнга ҳаёт бағишлаган экан.

Ойбек шу сўзларни айтиб, Зарифанинг атрофидан айлана бошлади. Зарифа гўё ҳозир ўзи соғаяди-ю, севимли зри эса арши аълога кетадигандек қўрқиб кетди.

— Йўқ, йўқ, бу тилақдан воз кечинг. Докторлар парвона бўлиб туришибди. Ҳадемай шифо толиб кетаман, — деди у.

Ойбек хаста хотинининг атрофидан уч марта айланиб бўлгач, Оллоҳга муножот қилди.

Шу воқеадан кўп ўтмай, Зарифа ҳеч нарса кўрмагандай соғайиб кетди.

МЕҲРОБДАН ЧАЁНЛАР

1945 йил июлидан бошлаб Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси, иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари, «Шарқ юлдузи» журналининг муҳаррири сифатида хизмат қила бошлади. 1946 йил 10 февралда у иттифоқ Олий Советига депутат қилиб сайланди. Шу йилнинг 27 июнида эса «Навоий» романи учун унга I—даражали Давлат мукофоти берилди.

Ойбек қандай юксак мартабаларга эришмасин, қандай юксак унвонларга сазовор бўлмасин, болалардек беғубор қалбли, меҳридарё, ёмонлик нималигини билмайдиган, содда ва буюк инсон бўлиб қолди.

Шоир Шухрат Ойбек ҳаётидаги энг қувончли кунларнинг бирида уни табриклагани борганини эслаб, бундай ёзган эди:

«Эсимда бор. «Навоий» романига Давлат мукофоти берилди. Буни мен эрталаб радиодан эшитдим. Бу вақтда ёшлар газетасида ишлар эдим. Идорага келсам, шоир Ёнгин Мирзо ўтирибди. «Ойбек домлани табриклар келмайми?» — деб қолди. Уйига йўл олдик. Ойбекнинг уйи ремонтда экан. Домла очиқ чеҳра билан кутиб олиб, бир томонига талай китоблар тахланган хонага таклиф этди. Уларнинг орасида замонавий китоблар билан бир қаторда эски, инқилобгача турли шаҳарларда чиққан араб алифбосидаги китоблар ҳам бор эди. Биз домлани табрикладик. У ҳайрон бўлиб, қорачиги йирик кўзларини чарақлатиб, тикилиб қолди. Бирдан сўради:

— Қайси Ойбек? Қайси Ойбекни мукофотлашди? — деб қолди.

Биз ҳайрон қолдик. Ҳатто таажжубландик. Ойбек аканинг ҳали бу янгиликдан хабари йўқ эканми ёки ҳаёти парижонроқ бўлиб турган эканми, билолмадик. Кейин идрок этгач, кўзлари ёниб, қувониб кетди.

— Яхши бўпти! Яхши бўпти! — деб турди-да, хонанинг ярмини эгаллаб ётган китобларни кўрсатиб, таъкидлади. — Мана шуларни ўқиб ёзганман, жуда материал кўп!»

Ойбекнинг парижонхотирлиги тўғрисида мароқли ҳодисалар, ақл бовар қилмайдиган афсоналар юради.

Урушдан кейинги даврда Москвада биринчи марта ёш ёзувчилар семинари бўлиб, унда Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Шук-

рулло, Туроб Тўла каби шоирлар иштирок этганлар. Семинар тугаб, Москвадан қайтганларидан сўнг улар уюшма раисига учраб, унга ҳисобот бермоқчи бўлганлар. Идора котиби бир гуруҳ ёшларнинг қабулхонада турганлари ҳақида Ойбекка хабар бергач, адиб уларнинг бир оз кутишларини сўраган. Аммо хаёл оғушида шу заҳотиёқ берган ваъдасини унутган. Котиб яна бир бор эслатганига қарамай, адиб хаёлпарастлиги орқасида яна ёш ёзувчиларни қабул қилишни унутган.

«Ойбек ҳаммаша бирор асарни калласида ўйлаб, пишитиб юрарди. У юрган пайтида ҳам, мажлисда ўтирганида ҳам хаёли узоқда, яратажак қаҳрамонлари билан бирга бўларди. Шу туйғули у ниҳоятда паришон инсон эди», — эслаган эди Туроб Тўла.

Зарифа опа ҳам бундай паришонхотирликнинг кўп гувоҳи бўлган. У хотираларида ғаройиб бир воқеани ҳикоя қилади:

«Биз ТошМИдаги уйда яшаймиз. Бир куни Гоголь кўчасида трамвайга тушсам, Ойбек ўтирибди. Уни кўрар эканман, суюниб кетдим. Дарров ёнига суқулдим. У мени кўрмади. Пайқамадими, ўз хаёли билан бандми, ҳар қалай, унинг ёнига ким келиб ўтиргани билан иши бўлмади. Мен ҳам индамай унинг ёнига ўтириб кета бердим.

Ойбек аллақандай бир куйни хиргойи қилиб ўтирарди. Баъзан қўллари билан энгил ҳаракат қилиб ҳам қўярди. Трамвайда одам оз, кўпчилиги руслар. Унинг қаршиисида кексароқ бир рус аёл бозордан келаётган шеклиги, икки сават мевани олдига қўйиб олган. Чамаси, Ойбекнинг хиргойи қилиб келаётгани унинг асабини таталаб ташлаган. Мен воқеанинг давомини жим кузатиб ўтирдим. Бир вақт аёл ўрнидан сажчиб туриб, «Даже в трамвае покоя нет. Едешь под похоронным маршем», деди-да, икки сават юкни газаб билан кўтариб олди ва трамваининг нариги бошига ўтиб кетди. Одамлар на у хотиннинг ҳаракатига, на Ойбекнинг ҳолатига бирор муносабат билдирмадилар. Ойбек эса ҳеч нарсани сезмай, ашула айтиб ўтира берди. Кўзларидан англаб эдимки, у бошқа дунёда.

Ниҳоят, ТошМИга, сўнгги бекатга етдик. Ҳамма трамвайдан туша бошлади. Ойбек эса ҳамон ашула айтиб ўтирибди.

— Туринг энди, етдик, — елкасига секин қўлимни қўйдим.

— А? Қачон чиқдинг? — таажэжубланиб сўради Ойбек...»

Ойбек ҳаётининг бундай саҳифалари билан танишар эканмиз, унинг нечоғлик содда, софдил, самимий, ажойиб инсон бўлганлигидан ҳайратга тушамиз.

Шуҳрат юқорида тилга олинган воқеани ҳикоя қилгач, яна бундай сўзларни ёзган:

«Ойбек домланинг табиати жуда галати эди. Кибрланиши, мақтаниши нима — билмасди. Яхши ши қилшини ҳар бир соғлом одамнинг бурчи деб биларди, дилдаги бор гапни айтиб қўя қоларди. Бу бор гапнинг кибрланишга ўхшаб кетishi билан иши йўқ. Чунки табиатан жуда хоксор, ҳалол, фикрчан, кўнгли очиқ одам эди. Шунинг учун юқоридаги ҳолат Ойбек домлани билмаган одамга галатироқ туюлиши мумкин. Лекин биз амсабланмадик, унинг харақтерини жуда яхши билардик...»

Адибнинг ажойиб инсон сифатидаги бу портретига шоир Мамарасул Бобоев: *«Ойбекнинг баркамол сиймосида самимий соддалик, оқ кўнглилик, ёш болалардай шионовчанлик зеболари ҳам йўқ эмас эди»*, деб гузал бир чизгини қўшган.

Улуғ инсонлар ўзларини халқдан бир поғона юқорида ҳис этувчи кимсалар эмас, балки унинг «олий» қатламига ҳам, «қуйи» қатламига ҳам яқин, айниқса, оддий меҳнат аҳлига меҳр-муҳаббат ва мадад қўлини чўзувчи, уларнинг орзу ва интилишларига қанот бағишловчи, дард ва ҳасратларига эса шерик бўлувчи кишилардир. Донишмандлардан бири айтганидек, бир бева-бечоранинг дарду ҳасратига шерик бўлиш шу дарду ҳасратнинг ярмини ўз елкасига олишдир. Шу маънода Ойбек, чиндан ҳам, улуғ инсон эди.

Ҳаётда ўз истеъдоди гулларининг чаман бўлиб очилишига имкон тополмайдиган кишилар ҳам йўқ эмас. Агар бундай кишиларни ўз паноҳига оладиган, улар истеъдодининг камалак ранглари янглиғ порлаб юборишига моддий ва маънавий шароит яратувчи валломатлар топилса, улар юзага чиқади, адабиёт, санъат, маданият осмонида улар туфайли яна бир юлдуз чарақлай бошлайди.

Урушдан кейинги йилларда тирикчилик деб Олой бозорида паттачилик қилиб юрган бир ғариб йигитнинг овозаси Ойбекнинг қулоғига етиб келади. У паттачи йигитнинг туппа-тузук шоир эканлигини эшитиб, уни ўз ҳузурига чақиртиради.

Ўша пайтда Ёзувчилар уюшмаси биноси Олой бозорининг шундоққина ёнида, 1 Май кўчасида бўлган. Паттачи йигит ҳақида уюшма раисига хабар берган кишилар уни бир зумда топиб келдилар. Қудрат Ҳикмат (унинг исми шундай эди) раис хонасига кириб келиши билан Ойбек унинг кимлигини, ота-онасини суриштирмасданоқ ночор бир аҳволда эканини сездди. Ундаги оталик туйғуси жўш уриб, бу «жаҳонгашта» шоирнинг бошини силашни ўзининг нафақат раислик вазифаси, балки оталик бурчи, деб ҳам билди. Ойбекнинг илтимоси билан Қудрат бир қанча шеърларини ёд ўқиди. Болаларга бағишланган, содда ва ўйноқи оҳангларда ёзилган бу шеърлар Ойбекка манзур бўлди. У дарҳол уюшма бухгалтерини чақириб, ернинг тагидан бўлса ҳам моддий ёрдам кўрсатиш учун тегишли маблағ топишни буюрди. Сўнг Қудратни ҳайдовчисига қўшиб, Марказий универмага юборди. Бир-икки соат ичида Қудрат бошдан-оёқ янги либосга ўралиб, бутунлай бошқа одам бўлди-қолди.

Кўп ўтмай, унинг шеърлари матбуотда эълон қилиниб, уюшмага аъзо этиб қабул қилинди, биринчи шеърлар китоби ҳам ёруғлик юзини кўрди. Бу, 40-йиллар ўзбек болалар адабиётига чақноқ юлдуз бўлиб кирган ва, афсуски, ниҳоятда оз умр кўрган Қудрат Ҳикмат эди.

Ойбекнинг шу йиллардаги асосий диққат-эътибори ўзбек адабиётининг бошқа бир қудратли ва ҳикматли сиймоси — улуғ Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказишга қаратилди. Уруш туфайли кечиктирилган юбилей тадбирларини амалга ошириш Ҳамид Олимжон бошчилигида бошланган эди. Унинг вафоти билан ва уруш туфайли аро йўлда қолган бу улкан маросимни ўтказиш бўйича тайёргарлик ишларига раҳбарлик қилиш тақдир тақозоси билан Ойбекнинг — Навоий ҳақида мақолалар, дoston ва роман ёзган ва шу асарлари билан жаҳонга танилган адибнинг зиммасига тушди. Ойбек бу хайрли ишни ўзининг ўзбек маданияти тарихи олдидаги миссияси сифатида қабул қилди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси йиғилишларининг стенограммалари билан танишиш аксар ёзувчиларимизнинг бу муқаддас ишдан четда турганликларини кўрсатади. Ўша пайтдаги марказий ва маҳаллий газета-журналларга Навоий ҳақида мақолалар ёзиб бера олувчи мардлар, афсуски, оз бўлган экан. Казо-казо ёзувчиларимиз турли баҳоналар билан Навоий ҳаёти ва ижодига оид мақолалар ёзишдан ўзларини олиб қочганлар. Ойбек эса на-

фақат ўзбек, балки рус тилида ҳам ўнлаб мақолалар ёзди, бу мақолаларини Москвадаги ва барча қардош республикалардаги газеталарга юборди. Фанлар академияси ва Ёзувчилар уюшмаси орқали амалга оширилган барча юбилей тадбирларига раҳбарлик қилди.

Хуллас, Алишер Навоийдан Қудрат Ҳикматга қадар бўлган адабиётимиз вакиллари ҳақида қайғуриш шу даврда Ойбекнинг диққат марказида бўлди. У нафақат асарлари ва инсоний фазилатлари, балки ташкилотчилик фаолияти билан ҳам адабиётимиз ва маданиятимиз равнақига улкан ҳисса қўшди.

«Ойбек халққа шундай маънавий бойликлар тақдим этдики, халқ бунинг учун ўз адабидан миннатдор...

Биз Ойбек ака билан фахрланамиз, ундан бевосита сабоқ олганамиз билан хурсандмиз. Ойбек аканинг инсоний фазилатлари ҳам биз учун намуна. Бу фазилатларнинг энг муҳими... нима деб айтсам, мана Навоийнинг шундай сатрлари бор:

*Ўзидан элга даре — қатра осо,
Вале, элдин ўзига қатра — дарё.*

Яъни: яхши одам бир қатра яхшилик кўрса, буни дарё, деб билади. Лекин ўзи элга дарёдек яхшилик етказса, уни бир қатра, деб ҳисоблайди. Ойбек худди шундай эди».

Асқад Мухтор бу сўзларни топиб айтган.

* * *

Агар Ойбек билан Зарифанинг тўйдан кейин Қора денгиз бўйларига қилган сафарини эътибордан соқит қилсак, у шу вақтга қадар умуман ҳордиқ олмаган эди. 1949 йилда ҳам у Қора денгиз бўйларига истироҳат учун эмас, ишлаш учун борди. Навоий юбилейи билан боғлиқ тадбирлар ва ташвишлардан халос бўлган адиб урушдан кейинги колхоз ҳаёти ҳақида роман ёзиш ниятида икки йиллик меҳнат таътилини олиб, Кисловодскдаги «Ўзбекистон» санаторийсида қаттиқ ишлади.

Адиб архивида сақланаётган телеграммалардан маълум бўлишича, у ҳаттоки Кисловодскда ижод билан банд бўлган кунларида ҳам иттифоқ Ёзувчилар уюшмасининг даъвати билан белорус

адабиёти ва санъатининг Москвада бошланган ўн кунлигида иштирок этган. Ойбек қардош адабиёт олдидаги бурчини бажаргач, 27 январь куни яна поездда Қора денгиз томон йўл олиб, 2 февралда Кисловодскка яна етиб келган. У шу ҳақда Зарифага телеграмма орқали хабар берган.

Ойбекка энг кўп ташвиш келтирган «Олтин водийдан шабадалар» романи устидаги иш ана шу тарзда Кисловодскда бошланди. Турли-туман ижтимоий вазифалар билан банд бўлган Ойбек Тошкентда тўлақонли ижод билан машгул бўла олмаганлиги сабабли Қора денгиз шабадалари уфуриб турган манзилда роман устида хотиржам ишламоқчи бўлди. Лекин собиқ иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси ҳам, Тошкентдаги адиб раҳбарлик қилаётган муассасалар ҳам уни ўқтин-ўқтин безовта қилиб турдилар. У эндигина Москвадан, белорус адабиёти ва санъати ўн кунлигининг очилишидан қайтиб келган бўлса ҳам, 20 февралда яна пойтахтга бориб, карело-фин эпоси «Калевала»нинг 100 йиллигига бағишланган тантанали кечада қатнашишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, Ўктам ва Комила хаёлини банд этган урушдан кейинги давр ташвишлари шу йилларда собиқ советлар мамлакатида бошланган тантанавор тадбирлар билан уланиб, боғланиб турди.

Адиб 1946 йилданоқ бу асарда тасвирланажак қишлоқ ҳаёти билан таниша бошлаган, бўлажак қаҳрамонлари билан учрашган ва бир роман учун старли материал тўплаган эди. У романининг Ўктам ва Комила сингари қаҳрамонларини турмуш чорраҳаларида кўп кўрган бўлишига қарамай, улар образини ўз ҳаётининг фактлари билан ҳам бойитишга уринди. Агар биз Ўктам билан Комиланинг ўзаро яқинлашуви ва улар ўртасидаги муҳаббатнинг туғилиш дақиқаларини кузатсак, бу ҳаётий муносабатларда Ойбек билан Зарифа ўртасида бўлиб ўтган воқеаларнинг бошқа бир жилода жонланганини кўраимиз.

Умуман, ёзувчи қандай образни яратмасин, агар бу образ унинг табиати ва феъл-атвори билан уйғун бўлса, у бу образнинг юрагига ўз қонини қуюди. Ойбек ҳам ижодий жараённинг ана шу қонунидан келиб чиқиб, Ўктам билан Комиланинг ўзаро муносабатлари тасвирига Зарифага бўлган севгисининг мунис тароватини олиб кирди.

«Комиланинг ҳовлиси Ўктамга жуда ёқди. Бунда ток ҳам, дарахтлар ҳам, гуллар ҳам дид ва уқув билан ўтқазилиб, гўзал бу-

кет-даста ясаган. Мевалар терилган эди. Фақат бир неча туп ёш анор бутасида йирик қизил анорлар барқ урар эди...

Комила қўшни хонага кириб, зишкни ёниб олди. Бир оздан кейин у кулибгина, секингина чиқди. У ҳалғи эжомакорни ўзгартирмаган эса-да, лекин сочлари тароғлиқ эди. Бошида янги гулдор, шўх тошкентча дўппи яшнаар эди.

— Зерикмадингизми? — столнинг нариги чеккасида тўхтади Комила...

— Согоиндим сизни... — деди йигит хўрсиниб, оқариб.

Комиланинг юзи ёниб кетгандай бўлди, нафас олиши ўзгарди. Уиндамасдан кўзларини ерга тикди. Ўктам бир қўлни астагина, авайлаб, қизнинг елкасига қўйди ва ўзи томон тортди...

Комила силтаниб, типирчиланиб, Ўктам кучоғидан чиқди-ю, гириллаб ҳовлига отилди. Йигит стулга ўтириб титроқ қўллари билан қизгин бошини маҳкам сиқди: «Нима бўлди ўзи? Қандай журъат этдим, хафа бўлмаганмикан яна?» Бироқ кўп ўтмасдан, Комила ясоғлиқ патнис кўтариб, яшнаган ҳолда кирди. Йигитнинг кўнгли тинчиди ва айбдорларча табассум билан қизга қаради...»

«Севишганлар ўзларини минут сайин бахтиёрроқ сезар, ҳар қандай мавзу улар учун муҳим, гўзал ва қизиқ туюлар, кўзларига шодлик тошар, гоҳ қўллари бир нас жипслашиб қолар, гоҳ эса бошлари бир-бирига секингина тегиб кетар эди. Ниҳоят, Комила совиб қолган чойни патнисга тўкиб, Ўктамга янги чой узатди-да, соатга кўз ташлади.

— Хўш, сизни ишдан қолдирдимми? — энтикиб кетди Ўктам.

— Асло! Ўйламанг, мен анчайин...

— Мен кетмайман барибир, — кўзларини айёрча қисди Ўктам.

— Гапнинг рости, жуда согоиндим. Шу бугун кўзимга дала ҳам тор кўринди.

Комиланинг юзи ёниб кетди. Лекин йигитнинг самимий сўзларини ҳазилга йўйишга тиришиб, кўзларини ўйнатди, елкасини чиройли қилиб қисиб қўйди.

— Йўқ, Комилахон, энди бундай яшаб бўлмайди, — деди пешонасини қисиб, қизга хаёлчан термулиб Ўктам. — Яхши, айтнинг, ўртада нима монелик бор? Албатта, ҳамма гап юракда, юракка обдон қулоқ солинг... Ёки ўзингиз ҳам қилолмасангиз, яқин кишиларингиз билан маслаҳатлашасизми?

— *Ихтиёр ўзимда!* — бошини жасур кўтариб деди Комила. — *Бироқ қийин, жуда қийин... Тўғри, мен ҳам сизни ўйлайман, ўйлайман, менинг ҳам юрагим ҳовлиқади, лекин...*»

Ўктам ва Комиланинг ишқий муносабатлари тасвирланган бундай лавҳаларда Ойбек ва Зарифа ҳаётидан олинган чечаклар хушбўй ҳидини таратиб туради.

Адиб январь-февраль ойларида асар устида, айниқса, қаттиқ ишлади. Аммо у ижодий иш билан қанчалик машғул бўлмасин, Тошкентга, уйига юборган телеграммаларига қараганда, оиласини, ақаси ва сингласини обдон соғинган эди. Чамаси, шу йилларда ақл-хушини йиғиб бораётган кенжатоғлари ҳам соғинч ҳиссини ўз умрларида биринчи бор туйиб, ёзувчи оталарининг асарлари билан таниша бошладилар ва оталарига хат ёзиб турдилар.

Ана шундай мактубларнинг бирига адиб бундай жавоб сўзларини йўллайди:

«СҮЮН ака!

Хатингни олдим, жуда соғиндим, бурнинг ҳам эсимга тушиб кетди. Қиш қаттиқ бўлибди, Суюмбек қийналгандир, деб ўйладим. Хатингга қарасам, ақтинг бутун бўлиб қолганга ўхшайди.

Менинг романимни ўқибсан, сенга ёқибди, жуда хурсанд бўлдим. Ҳозир колхоз тўғрисида роман ёзмоқдаман.

Олдин дарсларингни ўйла, аълочи бўлишга ҳаракат қил. Москвада сенга, акаларингга, сариқ мушугимга жуда кўп дафтар-қалам оламан.

Бекжон-тўполоқ қалай? Сени урмайдими?

Менинг романхон, кичик, суюкли Суюним, кўп ўқи, кўп ёз, лекин ишхликни камайтир, ойингни қийнама.

Мен яқинда Тошкентга жўнайман, Суюнимни ачол-ачол қиламан, ўпаман. Ҳозир эса юрагимда, хаёлимдасан.

Кичик ўғлимга катта севги ва салом!

ПАДАСИ ОЙБЕК».

Ойбек бу хат билан бир кунда — 26 февралда севимли қизига — «сариқ мушуги»га ҳам жавоб мактубини жўнатади. Бу мактубдан маълум бўлишича, ўша йили Кисловодскда ҳам қиш қаттиқ бўлган, лекин санаторийдаги хоналар иссиқ ва дам олувчилар оз бўлгани учун адиб «Олтин водийдан шабада-

лар» романи устида кунни тунга, тунни эса кунга улаб, бери-
либ ишлаган.

Ойбекнинг мазкур хатидан яна шу нарса ойдин бўладики, шу кезларда ҳам Зарифанинг сиҳат-саломатлиги шифокорларнинг назоратида бўлган. «Ойимнинг соғлиги яхши эмас, докторга қатнайди, деб ёзибсан. Биладан, юраги бақват эмас, бу йил Кисловодскда дам олиши керак», деб ёзади адиб. Яна шу хат билан қаноатланмай, шу кунёқ Зарифага телеграмма юборади: «СО-ФЛИФИНГ ҚАЛАЙ ГУЛРАНГ ВА СУЮНГА ХАТ ЁЗИБ ЮБОРДИМ СЕНИ СЕВИМЛИ ФАРЗАНДЛАРИМНИ ҚУЧОҚЛАБ ЎПАМАН ЯХШИ ИШЛАЯПМАН ОЙБЕК».

Адибнинг Кисловодскдан қачон қайтиб келгани бизга маълум эмас. Аммо у июнь ойининг бошларида Зарифани шифола-ниш учун Кавказга юборди. *«Тошкентга қайтгач, Ойбек мен билан маслаҳатлашмасдан, тўсатдан курорт қозоғини олиб келди. «Энди навбат сенга. Албатта, дам олишинг керак. Бормасанг, менинг истироҳат қилганим ҳам, роман ёзиб келганим ҳам тати-майди», — деди Ойбек. Мен уйга икки ойимни қўйиб, Кисловодскка учдим. Бу менинг ҳавода биринчи марта учшим эди»,* — деб эсла-ган эди Зарифа опа.

Зарифа ҳали Кисловодскка етиб бормасиданоқ Ойбек «Ўзбе-кистон» санаторийси директори, адиб ижодининг мухлислари-дан бири Ёқубовга телеграмма йўллаб, хотинининг қандай етиб борганини хабар қилишни сўрайди. У Зарифага дам-бадам теле-грамма юбориб, уни Тошкентда ўзи билан бирга қолган бола-ларнинг ҳолидан хабардор этиб турди, ташвишсиз яшашни, са-наторийда ором ва фароғат олишни маслаҳат бериб турди.

Хуллас, Ойбек билан Зарифа ўртасида фақат севги эмас, бал-ки авлодлар ибрат олса арзирли юксак маданият машъали ҳам порлаб турар эди.

* * *

«Олтин водийдан шабадалар» романи тайёр бўлиб, энди оққа кўчирилаётган кезларда Ойбек Покистон тараққийпарвар ёзув-чилар уюшмасининг таклифига кўра, бир гуруҳ шоир ва носир-лар билан бирга қўшни мамлакатга ташриф буюрди. Бундан икки йил аввал у Олий Совет депутатлари билан бирга Англияда бўлган, аммо эндигина бошланиб келаётган «совуқ уруш» ту-

файли у биринчи хорижий сафаридан илиқ таассуротлар билан қайтмаган эди. Покистон сафари эса Ойбек ижодида янги саҳифани очди. У қўшни Покистон халқининг ҳаётини акс эттирувчи йўл хотиралари ва шеърлар туркумидан ташқари, «Нур қидриб» қиссаси ҳамда «Зафар ва Заҳро» достонини яратди.

«Олтин водийдан шабадалар» романи эса, баъзи бир нуқсонларига қарамай, қатор тилларга таржима этилди ва китобхонларга манзур бўлди. Романнинг уйғур тилидаги таржимасини ўқиган Элохунов исмли Хитой халқ-озодлик армиясининг жангчиси роман қаҳрамони Ўктам номига хат ёзиб, у билан танишиш ва ундан қишлоқ ҳаётини яхшилаш ҳақида масалаҳат олиш истагини билдирди. Унинг роман қаҳрамони номига йўллаган бу хати «Олтин водийдан шабадалар»нинг халқ дилидан жой олганини яна бир қарра исботлаган эди.

Ойбекнинг кундан-кунга ўсиб бораётган обрўси, халқ ўртасидаги катта ҳурмати кимларгадир малоллик қила бошлади. 1949 йилнинг 10 июлида уни Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг раиси лавозимидан озод қилишга эришган кучлар Воҳид Зоҳидов кўли билан «Олтин водийдан шабадалар» романини тилка-пора қилдилар, Степан Лиходзиевский ёрдами билан «Қизлар» достонининг астар-пахтасини чиқардилар, тожик адабиётшуноси Абдулғани Мирзоев ва ёш аспирант Ботир Файзиев имзоси билан эълон қилинган мақолалар кўмагида «Навойй» романини чиқитга чиқармоқчи бўлдилар. Улар ҳар бир ҳолда Ойбек асарларидан сиёсий хато топишга, уни миллатчи сифатида қоралашга, совет ҳокимиятига, совет воқелигига тўхмат қилишда айблашга уриндилар. Владимир Мильчаков, Михаил Шевердин, Назир Сафаров, Зиннат Фатхуллин бошлиқ бир гуруҳ ёзувчилар Ойбекни ҳибсга олиш учун зарур бўлган барча ҳужжатларни тўплаб, А.А. Фадеевга юбордилар. Улуғ адибга қарши шайланган қора кучларга, бир томондан, Марказкомнинг ўша йиллардаги мафкура масалалари бўйича котиби, иккинчи томондан эса, Ёзувчилар уюшмасининг ўша кезлардаги раиси раҳнамолик қилди.

1951 йил февралининг ўрталарида жумҳурият Ёзувчилар уюшмасининг партия ташкилоти Ойбекнинг хусусий ишини кўриб, уни миллатчиликда айблади ва партиядан ўчиришни тавсия этди. Партия ташкилотининг котиби В. Мильчаков ҳам, уюшманинг бошқа раҳбарлари ҳам Ойбекка тўхмат тошларини отдилар. Чамаси, ўша куннинг эртасига Ўрта Осиё ва Қозоғистон тилшу-

носларининг тил масалаларига бағишланган илмий конференцияси бўлиши ва унда Ойбек раислик қилиши лозим эди.

«Конференциянинг охириги кунни бўлса керак, — деб эслайди адабиётшунос олим Фулом Каримов, — ҳамма конференция шити-рокчилари «Билмлар уйи» томон келмоқда. Мажлис бошланишига бир неча минутлар қолган. Биз зал фойесида бир группа ўртоқлар гаплашиб турар эдик. Шу пайт қўлида қоғоз ушлаган Ойбек ака пайдо бўлиб қолди ва мени чақириб, четроққа олиб чиқди. Қўлидаги қоғозни менга бериб, унинг ҳошиясига бир неча сўзларни ёзишни таклиф қилди, у айтиб турди, мен ёздим. Мен хат ҳошиясига визани ёзиб бўлгандан сўнг, Ойбек қоғозни олиб, чап қўл билан унга базўр имзо чекди. Ойбек ака қоғозга чап қўл билан имзо чекканига таажжубланганимни сезиб, изоҳ берди:

— Шу бугун кечаси ўнг қўлим яхши ишламайдиган бўлиб қолди...

Конференция кунлари Ойбек қўлида рўй берган шу ҳодиса қон босими замишида бошланган касалликнинг дастлабки аломати эди».

Аммо адиб хасталикнинг олдини олиш, даволаниш лозимлигини айтган шифокорларнинг маслаҳатига кирмади. Сайловчилар билан учрашиш учун Қорақалпоғистонга борди, академиядаги илмий-ташкилий ишлардан ортмади. 16 апрель кунни эса «Олтин водийдан шабадалар»ни таржима қилиш учун Москвадан келган С.П.Бородинни кўриш учун жумҳурият Министрлар Советининг боғига борди.

Зарифа опанинг хотираларида бу ҳақда қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

«Сергей Петрович «Олтин водийдан шабадалар» романини таржима қилиш учун Москвадан келган эди. Биз боққа бориб, Бородин билан бир оз суҳбатлашгач, ошхонага, кечки овқатга тушдик. Дастурхон атрофида бир неча ёш ёзувчилар ҳам йиғилди. Ҳазил-ҳузул билан суҳбатни давом эттириб, кабоб ер эдик. Шу пайт мен Ойбекдан ниманидир сўрадим. Аммо у жавоб бермади. Бир оздан кейин яна недир айтган эдим, яна ундан садо бўлмади.

— Нега жавоб бермайсиз? — дедим секингина.

Ойбек қўли билан оғзини ушлади, «билмадим» деган маънода бошини тебратди. Ўрнимдан санчиб туриб, Ойбекни олиб кетмоқчи, шифокорларга кўрсатмоқчи бўлдим. Дастурхон атрофи-

га йиғилганлар ўрниларидан дув қалқиб, бизни машинага қадар кузатиб қўйдилар.

Полкклиникада Ойбекнинг қон босимини ўлчаб, уни зудлик билан шифохонага олиб бориш лозимлигини айтдилар. Бир доктор аёл билан ҳукумат шифохонасига кетдик. Ойбек сўзлаш қобилиятини йўқотган эди».

Ойбекда, тиббиёт атамаси билан айтганда, микроинсулт бўлган, унинг миясига қон қуйилган эди. Севимли адибнинг бошига тушган ташвиш унинг романларини, шеърларини севиб ўқиган, уни билган, эъозлаган ва унга замондош бўлганлиги билан ҳақли равишда мағрурланган ҳар бир кишини ларзага солди. Одамлар Ойбекнинг соғлиғидан хабар топиш учун унинг Ишчилар шаҳарчасидаги уйига оқиб кела бошладилар.

XX асрнинг буюк алло маси оғир хасталикка мубтало бўлган эди.

Аммо ҳар бир ўзбек ҳам шу кунларда адибнинг хасталикка чалинганидан куйиниб, изтироб чекди ва Ойбекка сиҳат-саломатлик, узоқ умр тилади, деб бўлмайди. Ёзувчилар уюшмасидаги чаёнлар, ўлим тўшагида ётган Ойбекка сўнгги заҳарли ниш уриш учун турли мажлислардан фойдаланмоқчи бўлдилар. Унинг тобора нозиклашиб бораётган ҳаёт ипини узиб ташлашга астойдил жазм қилдилар. Лекин улар қалбидаги қора ниятлар эмас, Ойбекка мададкор бўлган улуғларнинг руҳи кучлилиқ қилди. Зарифанинг меҳр-муҳаббати, адибни астойдил ҳурмат қилган ва унинг сиймосида авлиёсифат инсонни кўрган кишиларнинг дуоסי зўрлик қилди. Халқ таъобатидан хабардор кишиларнинг чора-тадбирлари, шифокорларнинг фидокорона хизматлари, дори-дармонлари адибни сақлаб қолди.

Ойбек ўн етти йил давомида хасталик билан курашди. Гарчанд у сўнгги кунларига қадар сўзлаш қобилиятини тўла тиклай олмаган бўлса-да, хасталик устидан, заҳарли чаёнлар устидан ғалабага эришди.

Ўнг қўлининг икки бармоғи ишламаганлиги учун адиб сўл қўли билан ёзишни ўрганди. Аммо сўл қўл билан, яна хаста қўл билан ишлаш осон эмас эди. Шунинг учун ҳам Зарифа унинг ҳаслида туғилиб, кабутар сингари чарх урган асарларни сўзма-сўз, сатрма-сатр ёзиб олди. Ойбекнинг хасталик пайтида ёзган асарларининг ўзиёқ бир қанча жилдни ташкил этади.

Адиб хаста бўлса ҳам илҳомга, ижодий режаларга тўлган ҳолда яшади. У оёққа тургач, қадрдон кўчаларни кезиб, севдиги

ойнинг олтин шуълалари остида аста-аста қадам босар экан,
унинг қалбидаги илҳом булоғи жўшиб, нафис туйғулар фаввора-
си отилиб турди.

*Хастамен... Фикрга, туйғуга тўлиб,
Ой менга ҳамқадам — сокин юрамен.
Согайсам бир кун ёзамен тўйиб,
Ҳисларга қалбимни қўшиб ёзамен.*

*Кечалар юрурмен телбадай ҳориб,
Бошимда ой борур — менга ҳамқадам.
Хаёллар учади машъалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакмен бир кун согайсам.*

Ойбек ўз орзусига етмади. Аммо у кўнглидаги режаларининг аксарини бажариб улгурди.

Бугун ўзбек китобхонларининг уйларида унинг йигирма жилддан иборат асарлар тўплами худди Мангу оловдек ёниб турибди.

СЎНМАС НУР

Улуғ кишиларга тош отган нусхалар ҳеч қачон барака топмаган.

Ойбек ўлим тўшагидан туриб, яна ўн етти йил яшади. Тугалланмай қолган «Қуёш қораймас» романини, «Нур қидириб» қиссасини ёзиб тугатди. «Олтин водийдан шабадалар» романини қайта ишлаб чиқди. «Улуғ йўл» романи, «Бопалик хотираларим», «Бола Алишер» қиссалари, «Ғули ва Навоий», «Даврим жароҳати» каби дostonлари, ўнлаб шеърӣ дурдоналари билан адабиётимиз хазинасини бойитди.

Уни НКВДнинг Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидаги резиденти сифатида йўқотмоқчи бўлган, унга чоҳ қазиган кимсалардан бири Тошкентни тарк этишга мажбур бўлди. У Россиянинг аллақайси бир шаҳарида кўр бўлиб ўлди. Бошқа бирининг иши юришмай, ахийри Ойбекдан узр сўраб, виждон азобидан халос бўлмоқчи бўлди. Унинг Ойбек домланинг уйига бош эгиб келиши Носир Фозиловнинг «Кенглик» номли бир ҳикоясида ўз тасвириши топган. Агар ҳурматли китобхонлар-

га малол келмаса, қуйида ушбу ҳикоядан кичик бир лавҳани келтирсам:

«...Ботир ака чойдан бир-икки шиёла ҳўплаган бўлди-ю, бошини қуйи эгганча индамай ўтираверди. Орага ноқулай жимлик чўкди. Бу орада Зарифа она уларни ҳоли қолдириб, эшикка ҳам чиқиб кирди. Аммо аҳвол ўзгармади. Шундан кейин Зарифа онанинг узи гап очишига мажбур бўлди.

— Келинг... Домлангизда бирор ишангиз бормиди?

Ботир ака ерга қараганча қўлларини бир-бирига ишқаб, зўрга гап бошлади:

— Ойбек домла.. мен ўша..

У тутишла-тутишла бор гапни айтди. Айтганда ҳам гуноҳкорлигини бўйнига олиб, кечирилмас хато қилганидан пушаймон бўлиб айтди. Сўнг вазиятини билиш учунми ё «бор гап шу», дегандайми, бошини кўтарди. Ойбек домланинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди, нима учундир столни асабий чертар, Зарифа онанинг бўлса аслида билинар-билгилмас титраб турадиган қўллари деярли қалтирар, бояги мулозаматдан асар ҳам қолмаган, меҳмон яна бир гап айтса, портлаб кетгудай аҳволда ўтирар эди. Охири у аёл кишилигига борди. Чидаёлмай:

— Шунча гаплардан кейин домлангизнинг олдига қайси юз билан келдингиз!.. — деб юборди.

Унинг овозига титроқ инган, ўзини босишига қанчалик ҳаракат қилмасин, товуши қаттиқроқ чиққан эди. Ойбек домла буни дарров фаҳмлаб, ўзига ярашмаган бир ҳаракат билан ўрнидан саччиб турди.

— Ҳў, ҳў! Сен чиқ! Чиқ!

Зарифа она Ботир акага бир ёвқарши қилди-ю, индамай ҳовлига чиқиб кетди. У чиқиб кетгач, яна оғир сукунат бошланди. Ойбек домла ҳамон столни асабий чертар, Ботир ака гўё суд ҳукмини кутаётган жинояткордай бошини қуйи эгганча миқ этмай ўтирарди. Бирдан кутилмаган ҳодиса юз берди: Ойбек домла шартта ўрнидан туриб, Ботир аканинг билагидан ушлади:

— Юринг!

Домланинг қўли ногирон бўлгани билан мақтми экан, бармоқлари билан унинг қўлини шундай сиқдики, Ботир аканинг эсхонаси чиқиб кетди. Домла Ботир акани шиддат билан ҳовлига етаклаб, деярли судраб чиқар экан, унинг хаёлида фақат битта фикр ҳукм-

рон эди: «Тамом! Ҳозир мени эшикка олиб чиқиб, орқамга бир тепади-ю шу билан адоий тамом буламан».

Йўқ, ундай бўлмади. Домла уни ҳовли бурчазига олиб борди. У ерда бир оху боласи шафтошнинг пастаккина шоҳига бўйинини ишқар, ундан нарироқда эса иккита каклик какир-какир қилиб, суйкалшиар эди. Ботири ака карахт бир аҳволда турса-да, кўнглидан: «Боя кириб келаётганимда бу жониворларни нега кўрмадим экан?!» деган фикр йилт этиб ўтди. Ойбек домла уларга ишора қилиб:

— Ана! Иноқ, иноқ! — деди. У кўнглидаги бир дунё гапни битта сўз билан ифодалаган, Ботири акага булган упка-гинаси ҳам, унга айтмоқчи булган таъна-дашиноми ҳам, боринги, панд-насиҳати ҳам ўша бир оғиз сўзга жойланган эди...

Бу ҳикояда Ботири исми билан тасвирлаган кимса Ойбекни «жиддий идеологик ҳатолар»да айблаган Ботири Файзиев эди. Бағри кенг адиб унинг гуноҳидан ўтиб, «Навий» романи бўйича ёзган номзодлик диссертациясига ижобий тақриз берди. Шундан кейингина унинг иши ҳимояга кўйилди.

Ойбекнинг бошқа рақиблари гарчанд кўкракларини олий нишонлар билан тўлдириб кетган бўлсалар ҳам, улар халқнинг назаридан аллақачон қолган эдилар. Улар барибир тарих олдида, авлодлар олдида жавоб берадилар.

Дунёдаги барча тирик мавжудотни ардоқлаган Ойбекнинг уйида, чиндан ҳам, қозоқ дўстлари томонидан инъом этилган кийик билан какликлар бор эди. Улар бир-бирлари билан иноқ яшардилар. Афсуски, одамзод ҳайвонларга хос гўзал «фазилатлар»дан эмас, балки йиртқич ҳирслардан кўпроқ ўрнак олиб келади.

— Ана! Иноқ, иноқ!..

Ботири Файзиевга ўхшаш кимсалар туфайли тили сўзлаш қобилиятидан маҳрум бўлган Ойбек шу биргина сўз билан унга унутилмас сабоқ берган.

— Ана! Иноқ, иноқ!

Ойбек бизни — замондошларини, авлодларини аҳил бўлишга, ўша беозор жониворлардан ибрат олишга, ўзаро ҳурмат ва меҳр-муҳаббат билан яшашга даъват этади.

Ойбек сўл қўл билан ёзишини қанчалик машқ қилмасин, нари борса етти-саккиз сатр ёзар эди, холос. Шунинг учун ҳам шеър, дoston, романларни ҳаслида пишитиб, сўнг тайёр мисралар, бандлар, жумлалар ва лавҳаларни айтиб туриш унга қулай эди. Шу тарзда у бир қанча асарлар ёзди. «У ҳатто хасталик пайтида ҳам сермаҳсул ёзувчи эди», — деб бежиз эсламайди қаламкаш дўстларидан бири.

Ойбек Алишер Навоий тўғрисидаги ўлмас романини ёзган кезларда унинг ихтиёрида улуғ шоирнинг шахсий ҳаётига оид тарихий ҳужжат ва хотиралар йўқ эди. Шу тугайли у бутун умри бўйи севги ва муҳаббатни куйлаган шоирнинг шахсий туйғулар оламини ёритишга журъат этмади.

Навоийнинг уйланмай ўтгани унинг замондошлари учун ҳам, авлодлар учун ҳам бир жумбоқ бўлиб келган. Ҳар ким шу жумбоқни ўзича ечмоқчи бўлган. Халқ хотирасида шу жумбоққа тегишли кўпгина афсона ва ривоятлар сақланган. Шуларнинг бири «Гули ва Навоий» деб аталган афсонадир. Бу афсонанинг гўзаллиги шундаки, ўтмишдаги кўплаб аждодлар ва бугунги авлодларни ҳаяжонга солган масала унда бениҳоят назокат билан изоҳланган.

Адиб тўшакбанд бўлиб ётган кунларнинг бирида Иззат Султон профессор А. Семёнов томонидан 1926 йилда нашр этилган бу гўзал афсонани топиб, суюнчи олиш иштиёқида Ойбекнинг ҳузурига келади. Адиб бу афсонадан хабардор бўлса ҳам, у романнинг реалистик тасвир услуби билан ҳамоҳанг бўлмагани сабабли ўз асарида бу афсонадан фойдаланмаган эди. Аммо бу афсона билан танишган Зарифа ундан ажойиб дoston чиқишини аёллик туйғуси билан ҳис этиб, адибни бу афсона тароналари асосида романтик шеърый қисса ёзишга чорлади. Ойбек ўша кезларда Темурийлар даври билан нафас олаётгани, Амир Темури ҳақидаги тарихий асарларни мутолаа қилаётгани, ҳатто Темурийлар тарихига оид бадиалар ёзиш иштиёқида бўлгани сабабли бу таклифни бажонидил қабул қилди. Кўп ўтмай, унинг «Гули ва Навоий» деган сўнгги достони майдонга келди.

Ана шу тарзда Зарифа хаста Ойбекка турли мавзулар таклиф этар, сўнг тайёр янги асарни адиб оғзидан ёзиб олар ва зълон этар эди. Ойбек ҳам бу ижодий интизомга қаттиқ риоя қилиб,

Зарифанинг ишдан қайтишини ошиқиб кутадиган, унинг келишига қадар бирор катта асарнинг маълум бир лавҳасини миясида, шуурида пишигиб турадиган бўлди.

...Кунларнинг бирида адиб хаёлида шаклланган парча пишиб, унинг қофиялари бодрокдек сочилиб турган эди. Зарифанинг келадиган соати яқинлашган сари адибнинг сабр-тоқати қолмай, гўё аранг занжирбанд этилган мисралар унинг хотирасидан чиқиб кетадигандай ҳаяжонланди. Шу пайт эшик очилиб, Зарифа кириб келди. У ҳали ечиниб улгурмасидан, Ойбек:

— Келдингми? Қани ўтир, тошиб кетяпман. Ёз! — деб илтимос қилди.

Зарифа ҳам лекция ўқиб, ҳам узоқ йўл босиб, ҳориб келган эди.

— Ойбек, мен ҳам одамман, чарчадим. Бир оз ҳордиқ олай, — деди.

Уни кутиб, кўзлари толган адибга бу сўзлар оғир ботди. Унинг кўзидан катта-катта ёшлар ҳалқаланиб тушди. У Зарифага бир ёш боладек таяниб қолган эди. Зарифа унинг илтимосини қондирришга тайёр бўлмаса ё Зарифасиз қолган пайтларида унга бир кор-қол рўй берса, адиб рафиқасидан ёш боладек аразлар эди.

...Сергей Бородин ҳузурида бўлган ўша қайғули оқшомдан кейин уни ҳукумат шифохонасида олиб қолганларида, Зарифа қанча илтимос қилмасин, унинг Ойбекка қараб туришига рухсат бермаганлар. Аммо у эртасига елиб-югуриб келганида, адиб худди: «Мени, хасталигимни кўриб туриб, ташлаб кетдинг», — дегандек тескари қараб олган эди...

... 1958 йил декабрида Ойбек Олий Совет сессиясига ўғли Омон билан бирга борди. 31 декабрь куни Москвадан телефон бўлиб қолди:

— Ойи, хавотир олманг, кўрқманг... адамнинг кўричагини кесиб ташлашга тўғри келди. Операция яхши ўтди, — деди Омон дабдурустан.

Маълум бўлишича, Ойбек сессия ўтиши билан Тошкентга қайтмай, Ҳабиб Абдуллаевнинг маслаҳати билан икки кундан сўнг поездда кўплашиб, гурунглашиб келмоқчи бўлган. Аммо ўша куни аҳволи оғирлашиб, касалхонага тушиб қолган. Йиринг бойлаган ва ёрилиб кетган кўричакнинг операцияси оғир кечган эди.

Зарифа Янги йилни кутгандек ҳам бўлмай, эртасига учиб борганида, Ойбек: «Агар сен менга ҳамроҳ бўлиб келганингда, шу

фалокат рўй бермаган бўларди», — деб ўшанда ҳам ундан гина қилган эди...

Ўша куни ҳам Зарифани — ягона дўстини муштоқлик билан, кўнглидаги шеърини маржонлари билан кутган адиб унинг ҳориб келганини тушунмай, ўпкаланди.

Бу аразда ҳам болалардек беғубор қалбнинг кумуш мавжлари, баҳор булутларининг беозор ўйинлари акс этган эди.

* * *

Ойбек 1950 йил октябрда А. Фадеевнинг илтимоси билан иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси раисининг ўринбосари сифатида бир ойдан зиёд вақт Москвада ишлади. У ўша йилнинг ёз ойларида ҳордиқ ололмаган, уюшма ва академиядаги ишлар билан қаттиқ банд бўлганлиги сабабли анча-мунча чарчади. 7 ноябрдан 4 декабрга қадар у Сочидаги «Кавказ Ривьераси» санаторийсида истироҳатда бўлди. У шу қадар чарчаган эдики, умрида биринчи марта ижодини эмас, ҳордиқ олишни, даволанишни ўйлади; шифохона клубида намойиш этилган фильмларни битта ҳам қолдирмай, бориб кўрди; денгиз бўйларида соатлаб сайр қилди. Лекин шунга қарамай, у қизи Гулрангга ёлган хатида «дуруст истироҳат қилолмادим, дармоним йўқ», — деб ёзди. У нафақат раҳбарлик ишларидан, балки ўзининг атрофида бўлган иғволардан, туҳматлардан чарчаган эди. Ундаги ана шу жисмоний ва руҳий толиқиш жараёни 1951 йилнинг бошларида яна ҳам кучайди. Ортиқ руҳий ва жисмоний азобларга дош берамаган мия томирлари ёрилиб, сакта касаллиги рўй берган эди.

Адиб «Кавказ Ривьераси»да ҳордиқ олар экан, фарзандларини соғиниб, уларга хатлар ёзди, шеърлар бағишлади. Ҳатто қизига атаб Қора денгиз бўйларида майда садаф тошларни терди.

*Денгизга йўл бурамен,
Қиргоқ бўйлаб юрамен.
Сенга хил-хил тош териб,
Мудом хаёл сурамен.*

*Улугбекнинг ачаси,
Навоийнинг онаси
Тош ўйнашган. Сополак —
Қадимгининг мероси.*

*Қизим бор — кўнглимда ёз,
Куйлайди кўлимда соз.
Денгизни, куйишни ҳам
Унга бағишласам оз!*

Ойбекнинг қизи Гулрангга бағишланган бу шеърда унинг Қораденгиз бўйларида нафис тошларни териб юриши шундай тасвирланган. Ойбек учун ўз халқининг тарихи, маданияти, тилигина эмас, балки урф-одатлари, ўйинлари ҳам азиз эди. У ҳатто сополак ўйинининг ҳам унут бўлмаслигини истаган. Адиб ана шундай жузъий тафсиллар ёрдами билан ҳам фарзандларида ўтмишга нисбатан ҳурмат туйғусини тарбиялашга интилган. У ўз ўтмишини қадрлаган кишининггина келажаги беғубор ва нузли бўлишини билган.

Ойбекнинг фарзандларига ёзган мактублари кўп эмас. Лекин улардан фарзандларини нечоғлик севгани, улар билан айна пайтда ҳам ота, ҳам она, ҳам дўст сифатида муносабатда бўлгани, уларни аъло ўқишга, билим олишга даъват этгани кўриниб туради. У фарзандларида онага — Зарифа опага нисбатан меҳр уйғотишга, аниқроғи, улар қалбида онага бўлган меҳрни яна ҳам товлантириб юборишга интилди. Ойбек ўша йилнинг 24 ноябрида Сочидан кенжа ўғлига йўллаган мактубида бундай ёзди:

«СҮЮКЛИ Суюн опа!

Хатингни ўқиб, жуда хурсанд бўлдим. Ҳар кун сизлардан хат кутар эдим. Дарсларингда унча оқсамабсан — бу яхши. Лекин «5» олмоққа интилишинг керак. Ахир мен сени ақли тўла ўғлим, деб суюман ва фахрланаман.

Хатингда Ванянинг ярамаслиги тўғрисида ёзибсан. Нега уни машинага хўжайин қилиб қўйдиларинг? Ҳозир у қайда, бўшатиб юбордингларми? Агар яхши шофёр учраса, қабул қилиш керак. Қор ва ёмғирда аянгга тизда юриш қийин. Барибир, шофёр олишга тўғри келади.

Суюним, «Дадам фақат Гулрангни соғинибди», деб ўйлама. Мен сени ва Бекжон тўполончини ҳам жуда соғиндим. Москвада узоқ турмайман. Сен Бекжон билан уришма, аянгнинг сўзига қулоқ сол.

Хатингда аллақандай фанор кераклигини ёзибсан. Нимага керак, велосипединг учунми? Хўп, олиб бораман.

Суюкли ўғлимни ўпаман ва қаттиқ қучоқлайман.

ДАДАНГ ОЙБЕК».

Ойбек нафақат ўз фарзандларини, балки ёш китобхонларни ҳам юксак идеаллар асосида тарбиялашга уринди. У ёшларни «умримизнинг баҳори», «қалбимизнинг илҳом юлдузи» деб атаб, уларнинг гўзал ахлоқ эгаси бўлиб улғайишларини орзу қилди.

«Сизнинг гўзал, ахлоқли, одобли, назокатли, қўрқмас, жасур, шижоатли бўлиб етишувингиз бизнинг асл мақсадимиз, орзу-умидимиздир. Қаришларга ҳурматингиз комил, ақлли-идроқли, чин инсон бўлишингизни орзу қиламиз. Илм-маърифат хазиналарининг эшиклари сизга кенг очилган. Зеҳнингизга, ақлингизга қанот боғлаб ўқинг, ўрғанинг. Турғун сув каби бир жойда тўхтаманг. Маданиятнинг чўққиларига интилинг.

Илм, техниканинг, адабиёт, санъатнинг имконларидан фойдаланинг. Мусиқани, адабиётни севинг, дўстларим. Шеърят дунёси, мусиқанинг сеҳрли куйлари баҳор шабадаси каби қалбингизга энг гўзал инсон ҳуснини беради, энг нафис завқ бағишлайди, Шеър ва мусиқа дунёсида хулқингиз нозик гўзаллик, чуқур ҳиссиёт кашф этади.

Ҳикоялар, ҳиссалар ўқиб, мағзини чақингиз, Китоб бир хазина, мутолаа ёрқин табассумли ҳаётга бошловчи машғалдир», деб ёзди у.

Унинг ўзи асарларида ёшлар хулқининг гўзаллик ва олижаноблик касб этишига кўмак берувчи ғояларни, образларни яратди. Унинг романларидаги қайси бир ижобий қаҳрамонни олманг, улар халқ ва Ватан манфаати йўлида фидокорона меҳнат қилувчи, ҳар томонлама гўзал ва олижаноб инсонлардир. У бу қаҳрамонлар образи катта тарбиявий аҳамиятга молик бўлиши учун улардаги ижобий фазилатларни романтик бўёқлар билан яна ҳам кучайтирди.

*Гўзал хулқ гавҳардир, асло бўлмас хор,
Ҳаёт илдизида ундан бир нур бор.
Ҳақиқат ва ахлоқ яқин тугишган,
Уғлим, ўйла, умр ўтмасин бекор.*

Ойбек ёш дўстларининг қалбида ана шундай гавҳар бўлишини орзу қилибгина қолмай, ўз асарлари орқали, уларда тасвирланган ибратли воқеалар орқали уларда бу гўзал хулқни

ташкил этувчи фазилатларни тарбиялашга, айниқса, катта эътибор берди.

Афсуски, давр ва жамият Ойбекнинг бу улуғ ҳаракатлари, орзу ва умидларининг тўла рўёбга чиқишига имкон бермади. Бугунги ёш авлод адиб орзу қилган аксар ижобий фазилатларга эга эмас. Афсуски, улар хулқини гавҳарга қиёс этиш маҳол. Аммо бугунги иқтисодий шароит ва инсоний муносабатлардаги нохуш ҳолатлар қанчалик тез бартараф этилса, жамият учун ҳам, одамзод учун ҳам шунчалик яхшидир. Ойбек сингари гўзалликни, назокатни, малоҳатни куйлаган, кишилар қалбини маърифат ва маънавиятнинг камалак нурлари билан чароғон этишни истаган алломалардан сабоқ олиш ҳар томонлама фойдали.

Ойбек йиллар ва даврлар оша авлодларга мурожаат этиб, уларни илмли, одобли, камтар, ватанпарвар, ҳурриятпарвар ва меҳрли-оқибатли кишилар бўлишга даъват этади. *«Сиз, — деб ёзган эди у, — илм ва фаннинг баланд чуққиларини ошароқ ойга, юлдузларга, сайёраларга қўнажасиз, албатта. Лекин, азизларим, ўқиш — игна билан қудуқ қазигандай, гайрат ва ижтиҳод, тўзим ва шижоат талаб қиладиган иш. Сизнинг пок қалбларингизда севги, садоқат, ота-онангизга, муаллимларингизга эътибор, чуқур эҳтиром, муҳаббат жо бўлсин. Энг юқори таълим-тарбия, энг гўзал ахлоқ эгаси бўлингиз».*

Ойбек билан Зарифа фарзандларини «энг юқори таълим ва тарбия, энг гўзал ахлоқ эгаси» қилиб ўстиришга интилдилар. Уларнинг икки фарзанди — Омон билан Гулранг фан номзоди, Суюн фан доктори, Бекжон эса Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги. Унинг хотини Ойниса Тошмуҳамедова кимё фанлари доктори, Омоннинг рафиқаси Хулкар Олимжонова эса филология фанлари номзоди. Николай Тихонов башорат қилганидек, Ойбек оиласи оддий бир оила эмас, балки «кичкина Фанлар академияси»дир.

* * *

...Кунларнинг бирида Ойбек билан Зарифа машинада кетар эканлар, адиб бундай деган экан:

— Мен бир пайтлари «Студентлар» деган биринчи йирик нарий асаримни ёзмоқчи бўлганимда, вақтим сероб эди-ку, аммо тажрибам, адабий малакам йўқ эди. Ҳозир хаёлимда қанчадан-қанча асарлар юрипти. Аммо ёзишга вақтим йўқ.

Зарифа опа адибнинг бу сўзларини эслар экан, унинг урушдан кейинги йилларда ҳам Ёзувчилар уюшмаси, ҳам Фанлар академиясида ишлаб, турли-туман мажлисларда ўтириб, қанча-қанча асарларни ёзолмай, азиз вақтини бой берганидан афсусланар эди. Аммо Ойбек азиз умрининг қанчалик кўп вақтини жамоат ишларига сарф этган, қанчалик кўп вақтини душманлари туфайли хасталикда ўтказган бўлмасин, у ҳеч нарсага қарамай, ёзишга, ижод қилишга уринди. Ахир йнгирма жилдлик асарларни ёзишнинг ўзи бўладими?!

Хаёлида ҳаминша бирор асарнинг қаҳрамонлари жонланиб, ҳаракат қилган Ойбек, айниқса, умрининг сўнгги йилларида турли-туман ижодий режалар билан яшади. У «Гули ва Навоий» достонини тугатиб улгурмай, Бобур ва Амир Темур тўғрисидаги достонларни бошлаб юборди. Зарифа опанинг хотирлашига қараганда, у Амир Темур тўғрисида роман ёзиш иштиёқида ҳам бўлган. Адибнинг 1968 йилга оид қайдларида эса Бухоронинг 1910–1920 йиллардаги даври ҳақида роман ёзмоқчи бўлганидан хабар топамиз. Шу сўнгги ниятини рўёбга чиқариш учун Ойбек 1968 йилнинг апрелида Бухорога борди, амирни кўрган кишилар билан учрашди, уларнинг Олимхон тўғрисидаги хотиралари билан танишди.

Шоира Зулфиянинг хотирлашича, Ойбек ана шу сўнгги сафар чоғида Зарафшон дарёсидан ўтар экан, дарё бўйига бориб, олис тоғлар бағридан оқиб келаётган муздек сувни ҳовучлаб ичмоқчи бўлган. Унинг истаги билан машинадан тушиб, дарё бўйига борганлар. Адиб соҳили Зарафшон сувлари билан туташган сайҳонроқ ерга бориб, энгашиб, ҳовучларини сувга тўлдирмоқчи бўлган. Лекин у қанчалик уринмасин, хасталик оқибатида бармоқлари майин ҳаракат қилишни «унутиб қўйгани» сабабли сув унинг бир-бирига жипслашмаган панжалари орасидан тўкила берган...

Назаримда, Ойбек ўзбек халқининг ажойиб кишиларга, воқеаларга бой тарихидан ҳовучлаб олиб, ўзининг ўлмас асарларини яратди. Аммо шу билан бирга, у ёзиб улгурмаган, унинг ҳовучидан тўкилиб қолган асарлар ҳам оз эмас.

1968 йилнинг 1 июлида адиб пайғамбар ёшида оламдан ўтди. Унинг ўлими бутун ўзбек халқи ва унинг адабиёти учун оғир мусибат бўлди. Халқ ўзининг юз йил, эҳтимол, беш юз йилда бир туғиладиган фарзандидан ажралди. Ойбек ва Зарифа исмли дундорнинг бир тори — энг янгроқ тори дафъатан узилди.

Лекин «Ойбек» деган сўздан нур таралади, ҳарорат эсади. Унинг асарлари ҳам, ўзи ҳам халқ хотирасида бамисоли офтоб бўлиб яшайди.

Жабрдийда асримиз тонгида Тошкент шаҳрининг Говкуш деган, афсуски, бугун тарих саҳифаларидагина қолган кўримсиз бир маҳалласида Муса исмли бир бола туғилган эди. У ўсиб, улғайиб, Ойбек тахаллуси билан машҳури жаҳон бўлди. Говкуш маҳалласи ҳам жаҳон маданиятига Ойбекни бергани, етиштиргани учун тарихда бир умрга қолди. Говкушдан неча юзлаб чақирим олис Туркистонда, Аҳмад Яссавий оромгоҳида туғилган Зарифанинг Тошкентдек шаҳри азимга келиб, Ойбек билан учрашиши, эҳтимол бахтли тасодифлар жумласига кирар. Лекин бу тасодиф заминида тақдирнинг онгли ҳаракати, илоҳий кучнинг сирли намоиши бор. Қолаверса, бу тасодифни Ойбекнинг ўзи, унинг уфқсиз, сўнгсиз, адосиз сабри, меҳри ва кураши яратди.

Бахт учун курашилади.

Ойбекнинг бутун ҳаёти шу ҳақиқатнинг гўзал ва ёрқин исботидир.

СЎНГСЎЗ

Зарифа опа адиб вафотидан кейин ўн саккиз йил яшади. Шу давр мобайнида Ойбек номи билан боғлиқ қандай ишлар қилинган, унинг қандай асарлари нашр этилган бўлса, буларнинг бари опанинг меҳнати билан юзага чиқди. Дарҳақиқат, Зарифа опадек куюнчак ва жонкуяр кишилар бўлмаса, Ойбекдек улуғ сиймолар ҳам сояда қолиши, асарлари йиллар мобайнида нашр этилмаслиги ҳеч гап эмас эди.

Зарифа опанинг ғайрат ва шижоати билан икки улкан иш амалга оширилди. Булардан бири адибнинг йигирма жилдан иборат тўла асарлар тўпламининг нашр этилиши бўлса, иккинчиси Ойбек уй-музейининг барпо қилинишидир. Бу ҳар икки тадбирнинг амалга ошиши адибнинг ўзбек маданияти тарихида тутган ўрнини яққол кўрсатиш, унинг пурвиқор сиймосини тўла тасаввур этиш имконини берди.

Истеъдод — табиатнинг улуғ инъоми. Унинг ўзи улкан бойлик сифатида яшаш ҳуқуқига эга. Буюк қалб эгаси бўлиш ҳам

ҳаммага насиб этавермайдиган фазилят. Бундай фазилят соҳиблари ҳам ҳар доим туғилавермайдилар. Ойбек ўз сиймосида шу икки фазилятни бирлаштирган эди. Шунинг учун ҳам у халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонди. Шунинг учун ҳам унинг истеъдоди камалак ранглари билан порлаб кетди. Фақат ногирон тақдир бу бебаҳо гавҳарни тарихнинг мураккаб ва мушкул даврларидан бирида яратиб, унинг Навоий сингари буюк чўққига кўтарилишига имкон бермади. Унинг илҳом булоғи айрим ҳолларда ўткинчи давр қадриятларини куйлашга сарфланди. Социалистик реализмнинг сохта ақидалари, аксар ҳолларда унинг юксак парвоз этишига ҳалал берди. Аммо бундай тўсиқларга қарамай, у наср ва назмда шундай бебаҳо дурдоналар қолдирдики, улар XX аср ўзбек адабиётидан келгуси авлодларга ўлмас адабий обидалар сифатида ўтиб боради.

«Ойбек, — деган эди адабнинг болалик дўсти Мирқарим Осим, — тарихий ва замонавий романлар ёзишда, ўтмиш ва ҳозирги замон одамларини чизишда баб-баравар маҳорат эгаси эди. Умрининг охирида, касалга чалғиб қолган пайтда ҳам унинг истеъдод шамми сўнмади. У лирик ва эпик асарлар яратиб, мўъжиза кўрсатди. Энг сўнгги асарларидан бўлган «Улуғ йўл» романида Ойбек «Қутлуғ қон» қаҳримонларининг кейинги йиллардаги... ҳаётини тасвирлади. Бу китоб энг оғир касаллик йилларида буюк ирода билан ёзилди. Бу асар яқин келиб қолган ажал оғзидан юлиб олинган ўлжа эди».

Таниқли ёзувчининг бу сўзларида катта ҳақиқат бор. Ўн етти йил давом этган оғир ва мушкул хасталик йилларида Ойбек буюк иродаси туфайли тўшакбанд бўлиб қолмасдан, нафақат «Улуғ йўл» романини, балки, юқорида айтиб ўтилганидек, «Қуёш қораймас» романини ҳам, «Нур қидириб», «Болалик хотираларим», «Бола Алишер» қиссаларини ҳам, «Ҳақгўйлар», «Бобом», «Даврим жароҳати», «Гули ва Навоий» дostonларини ҳам, ўнлаб лирик дурдоналарини ҳам «яқин келиб қолган ажал оғзидан» юлиб олди. Бу, унинг мислсиз жасоратидир.

Адолат ҳаққи айтиш лозимки, Зарифа опа адиб ҳаётининг энг оғир даврида рус декабристларининг машҳур аёллари сингари эрига садоқатли дўст, вафодор рафиқа ва суянчиқ бўлиб, унинг ижодий ва инсоний жасорати учун замин ҳозирлади.

Миннатдор адиб эса Зарифа опанинг бу унутилмас хизматларини қадрлаб, уни ўзининг сўлим шеърларида куйлади, шарафлади. Ойбекнинг қалб сўзлари билан нақшланган муҳаббатномасида Зарифа опани тараннум этувчи шеърлар бутун бир китобни ташкил этади.

Мана бу шеър ҳам ана шу китобдан олинган:

*Оқшом қоронгуси сирли манзара,
Биргамен ёр билан. Осмон гўзал.
Юлдузларнинг нури — чексиз калава,
Чашмада олтиндан ҳалқалар — машъал!*

*Иккимиз шу ерда. Бу нечуж роҳат!
Гулларнинг хуш бўйин сипқирар қонлар.
Кўнжаллар биргадир, сирли сукунат,
Ўйларим мисли йўқ... Ширин шу онлар...*

Бундай шеърларда адибнинг Зарифа опага бўлган меҳр-муҳаббатигина эмас, унинг бой руҳий олами ҳам ўз ифодасини топган. Унинг табиатдаги мислсиз гўзалликни туйиш санъати, тун қўйнида порлаган юлдузларни чашмадаги олтин ҳалқаларга ўхшатиши, ана шу гўзалликдан ранг олган ишқий туйғуларнинг чаман бўлиб гуллаши шоир оламининг бойлигини намоиш этади. Ойбекнинг лирик асарларида ўзининг бадий тажассумини топган ана шу гўзал ва нафис олам китобхоннинг дили ва дидига таъсир ўтказади, унинг қалбига гўзаллик ва эзгулик уруғларини сепеди.

Ойбек ўз қалбининг гўзаллиги, туйғуларининг шаффофлиги, бошқа инсоний хислатлари билан зиёлига ҳам, ишчига ҳам, ёшга ҳам, кексага ҳам — ҳаммага яқин эди. Унинг ана шу фазилати адибнинг хорижий сафарларида ҳам сезилмай қолмади. Николай Тихонов Афғонистонда бўлиб ўтган бир воқеани эслаб, бундай ёзган эди:

«Афғонистонда темир йўл йўқлиги, самолётлар эса қишда учмаганлиги сабабли биз қайтишда олис ва машаққатли йўлни машинада босиб ўтдик... Йўл хароб водийлар ва қишлоқлар оша ўтар, уларда қариб-қартайган кишилар, қаландарлар ва дарвешлар кўзга чалинар эди. Шулардан бири — бўйнига қовоқ идиш осиб олган, дайди бир чол Ойбекка яқинлашиб, ҳайрат билан тикилиб қолди.

Биз дастлаб унинг Ойбекка қандайдир бир хайрихоҳлик билан тикилаётганига тушунмай турдик. Бироқ, у бир пайт Ойбекка яқинлашиб, чопонининг чўнтағига қўлини тиқди-да, бир новвотни олди. Кейин новвотни ялаб, уни чин юракдан берилган ҳадя сифатида Ойбекка узатди. У офтобдан қорайган, сочлари елкасига ўсиб, кўзлари ёниб турган Ойбекни ўзи янглиг дарвиш деб ўйлаган ва бу ёқимтой кишини новвот билан меҳмон қилмоқчи бўлган эди!»

Бу антиқа воқеа Ойбекнинг ҳатто хорижий мамлакатлардаги мутлақо бегона кишилар ҳам қадрлаши мумкин бўлган фазилатларга эга бўлганидан шаҳодат беради. Тўғри, афғон чол Ойбекнинг ташқи қиёфаси асосида унинг ўз дилига яқин киши эканлигини пайқаган. Сирасини айтсак, ташқи қиёфа одатда ички мазмуннинг кўзгуси бўлади. Ойбекнинг ташқи қиёфаси ҳам, руҳий олами ҳам ўзаро уйғун бўлган. Унинг табиати ва сажиясидаги стакчи белгилар меҳнаткаш, танги, меҳмондўст, олижаноб ўзбек халқининг асрлар қаърида қолган илдиэларига бориб тақалади.

Ойбек ўзининг бутун қалби ва сажияси билан шу халқнинг муносиб фарзанди эди. У шу халқ маданиятининг, адабиётининг равнақи йўлида меҳнат қилди. Афсуски, бугунги ҳаётий ташвишлар билан ўралашиб қолган замондошларимиз ўзбек адабиётининг бу муаззам чўққисини бутун бўй-басти билан кўрмай келмоқдалар. Лекин шундай қутлуғ кунлар келадики, Ойбек ҳар бир маданиятли ўзбек учун ифтихор манбаи, ижодий камолат тимсоли, юксак эътиқод ва виждоннинг рамзи бўлиб қолади. Шунда миннатдор авлодлар Тошкентдаги Форобий қабристонига бориб, Ойбек ва Зарифа қабрларига гулдасталар қўядилар.

Адабий-бадiiй нашр

НАИМ КАРИМОВ

ОЙБЕК ВА ЗАРИФА

Муҳаббат ва садоқат достони

Муҳаррир Г.МИРЗАЕВА

Мусаввир Б.БОЗОРОВ

Тех. муҳаррир Е.ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ Н.МИНАҲМЕДОВА

Компьютерда саҳифаловчи Е.НАЗАРОВА

ИБ № 4029

Босишга 12.04.2005й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.

Босма тобоғи 4,25. Шартли босма тобоғи 7,14.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 97.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмаҳонасида босилди.

700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.